

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 98

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND

Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland
nr 871

HISTORISKA *och*
LITTERATURHISTORISKA
STUDIER 98

*Redigerade av
Anna Biström och Jens Grandell*

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND
Helsingfors 2023

Detta verk är licensierat under [Creative Commons Erkännande-Ickekommersiell-IngåBearbetningar 4.0 Internationell](#) (CC BY-NC-ND 4.0).

Omslag, grafisk form: Antti Pokela

Ombrytning: Margita Lindgren, PreCicero

Omslag: Antti Pokela

Omslagsillustration: Shutterstock.com,
AI-genererad bild, ID 2300894877.

Tryckt på Munken Pure 100 g

Typsnitt: Adobe Caslon och Exemplar

ISBN 978-951-583-593-2 (tryckt utgåva)

ISBN 978-951-583-599-4 (pdf)

<http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-583-599-4>

Historiska och litteraturhistoriska studier

ISSN 0073-2702 (tryckt)

ISSN 2489-5512 (digital)

Skrifter utgivna av Svenska litteratur-
sällskapet i Finland

ISSN 0039-6842 (tryckt)

ISSN 2490-1547 (digital)

UDK 009

Tryck: Nord Print Ab, Helsingfors 2023.

Tryckt i EU.

VERTAISARVIOITU
KOLLEGIALT GRANSKAD
PEER-REVIEWED
www.tsv.fi/tunnus

Miranda Geust s. 17
Robert Schweitzer s. 43
Marita Hietasaari s. 77

SIRPA KÄHKÖNEN

Bellmanvisor och kökssvenska. Om savolaxarnas stora förkärlek för Norden. Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid den 5 februari 2023

7

* * *

MIRANDA GEUST

Svinaktiga skämtteckningar och betryggande småtroll. Antifascism i Tove Janssons satirteckningar och i barnromanen Småtrollen och den stora översvämningen

17

ROBERT SCHWEITZER

Hade det kunnat bli annorlunda? Ministerstatssekreteraren Alexander Armfelt, 1846 års skärpta censur och dess kontext

43

MARITA HIETASAARI

"Spyor, blod och träck". Språklig variation i Leo Ågrens inbördeskrigs-skildring Fädrens blod

77

* * *

CAROLA ENVALL

På mitt berg talar löven. Bibliskt klingande språk i en drömdikt av Solveig von Schoultz

109

CHRISTOFFER SUNDMAN

Sanningar och tendenser, smädelser och självcensur. Michail Borodkin och den finländska pressen 1890–1906

137

CLAS ZILLIACUS

Hur minnas Runeberg? Exemplet "Döbeln vid Jutas"

169

MINNESRUNOR

<i>Sture Allén, av Fred Karlsson</i>	189
<i>Matti Klinge, av Johanna Ilmakunnas & Henry Rask</i>	193
<i>Marketta Sundman, av Camilla Wide</i>	197

* * *

Medverkande	199
Om Svenska litteratursällskapet i Finland	202
Om <i>Historiska och litteraturhistoriska studier</i>	204

Bellmanvisor och kökssvenska. Om savolaxarnas stora förkärlek för Norden

*Föredrag vid Svenska litteratursällskapet i Finlands årshögtid
den 5 februari 2023*

JAG HAR ALLTID ÄLSKAT NORDEN. Älskat redan innan jag fick Föreningen Nordens stipendium år 1982, när jag var 17 år gammal och elev i klassiska gymnasiet i Kuopio och reste till Kalmar för ett kort språkbad.

Jag har älskat svenska språket sedan barndomen. Orsaken till denna förkärlek är troligen kökssvenskan som min morfar och mormor lärde mig. Sötaste, ljuvaste stunder i deras kök i trähuset i Kuopio! Vaxduken på bordet som morfar pekade på och sade: *Vakstuuki*. Den spetsbeprydda näsduken som mormor tog fram ur manschetten och sade: *Nästuuki*.

Min morfar hade redan som liten pojke lärt sig att flickor inte duger till mycket. Men han fick chansen att ändra sig när han som pensionär fick bekanta sig med ett växande, nyfiket flickebarn. Flickor är ju helt okej, började han inse. Fastän svagare än pojkar så ändå ganska fiffiga. Och så tyckte han och mormor att en duktig liten flicka måste kunna främmande språk. Det var viktigt för hennes framtid. Jag kunde inte ana att det var tjänstefolkets språk det talades i mormors snygga kök vid det vaxduksbeklädda bordet. Jag var bara så stolt över att kunna yttra några ord på ett främmande språk.

Jag visste inte att vi var fattiga. Jag trodde att alla bodde i trähus med kakelugnar och vedspis. Jag var nöjd med mitt lilla liv för att jag var älskad. Jag hade mormor och morfar vilkas släkter hade bott i Savolax sedan urgamla tider och farmor som hade evakuerats från

Karelen. Hela min omgivning var präglad av östliga mentaliteter. Jag visste inte att man skulle kunna tänka på ett annat sätt, att det fanns andra sätt att förstå världen.

Suomen Matkailijayhdistys, Turistföreningen i Finland publicerade en turistguide till Savolax år 1926. I artiklarna betonas till exempel att folket i Savolax pratar väldigt gärna, också med främmande, och att ordet *haastatella*, att intervjua, har kommit in i finska språket just från Savolaxdialekten. I guiden berättas också att savolaxarna behärskar *small talk* bättre än något annat folk i Finland.

I Savolax har ordbruket varit viktigare än jordbruket på de karga, steniga åkrarna. Mina mor- och farföräldrar berättade historier och sjöng. Deras ord var färgstarka, gammalmodiga och mustiga. De talade dialekt, blandad med svenska och ryska ord, och ord från segelfartygens och svedjebrukets tider. Min mormor hade kommit till min hemstad Kuopio från ett litet torp i nordöstra Savolax och morfar hade varit till sjöss i sin ungdom.

Jag växte upp med livets must och insåg intuitivt att människor omkring mig bar i sina vävnader färggranna trådar från äldre tider. Och att genom stora och betydelsefulla ord kunde man återuppliva försvunna saker, fenomen och människor. Vilka som helst ord dög inte. För att kunna trolla fram det som inte längre fanns var det viktigt att välja sina ord noggrant och också att skapa nya ord vid behov. Så lärde jag mig att uppskatta morfars kantiga ord, stora och kraftiga som segel, och mormors ord, ljuva som hennes blomrabatt i koloniträdgården.

Så småningom, genom att lyssna på det som sades men också på det som blev osagt, slog jag ner mina rötter i urgamla tider. De mina hade varit tjänstekvinnor, skeppare, matroser, torpare, hantverkare. Min morfar kunde skriva långa berättelser och dikter. Min mormor och farmor var skickliga i hantverk och trädgårdsodling. Jag kunde inte ana att de var förbittrade. Först senare insåg jag att de hade velat gå i skola men inte haft möjlighet på grund av brist på medel. På grund av fattigdomen. Det var därför de ville lära mig allt de visste, också kökssvenska. Det var därför de upprepade varenda dag: ”Viktigast i världen är att gå i skola. Det får inte alla göra. Gör du det.”

Föregående generationer hade gjort sitt bästa för att röja och släta ut vägen för mig. Det blev min plikt att vandra längs tidens väg – att skrida fram men också blicka bakåt.

Savolax har alltid varit ett gränsland. I landskapssången "Savolaisen laulu"¹ sägs det att när övriga Finland åt fredens bröd, härjade ofta kriget i Savolax. Fienden plundrade och brände hus och åkrar och män stupade i kriget. Och diktaren fortsätter: om bara våra gamla träd, våra skogshöjder och sund kunde tala om det de har sett, så skulle de berätta om krig och tapperhet.

Historiskt sett är Savolax ett landskap präglad av nöd, fattigdom, krig och osäkerhet. Men det är inte hela sanningen. Området kring Jorois, Juva och Rantasalmi i Södra Savolax kallades för Savolax Paris på grund av sin livliga herrgårdskultur. Frugård, Örnevik, Joroisniemi, Järvikylä, Koskenhovi, Torstila, Kotkan hovi, Stendal, Vättilän hovi, Pasala och Korhola är alla herrgårdar i Jorois socken och Vehmais, Inkilä, Tietti och Loukio herrgårdar i Juva.

Dessa gårdar bevarade i sin kultur kontakter med det gamla moderlandet Sverige. I Frugård i Jorois finns fortfarande en rik gustaviansk interiör med till exempel tygtapeter från Stockholm. Samtidigt med den rika överklasskulturen florerade också den muntliga folkkulturen i Savolax, runor, sägner, den folkliga naturreligionen. Dessa rika kulturformer påverkade djupt prästsonen, författaren och språkforskaren Carl Axel Gottlunds tankesätt och levnadsbana i början av 1800-talet.

Gottlunds far var kyrkoherde i Jockas (Juva) och sonen samlade in en stor mängd fornsånger där. Han censurerade inte materialet utan samlade också in folkliga sånger med sexuellt innehåll, till exempel dikter i vilka genitalier vandrar fritt i världen. Detta var radikalt under denna tid och texter med sexuellt innehåll publicerades inte. De passade inte ihop med en romantisk och puritansk uppfattning om folket. I dag utgör Gottlunds samling den viktigaste kunskapskällan om gamla finska sexualmyter.

Gottlund översatte också Bellmans dikter till Savolaxdialekt och publicerade översättningarna i små häften. I Gottlunds vilda visioner var Savolaxdialekten den bästa grunden för det finska skriftspråket som just då höll på att formas. Att Gottlund var intresserad av Bellmans mustiga texter hänvisar till svenska tiden, till Stockholm, till 1700-talet och dess frisinnade pastoraler.

1. Skrivet av August Ahlqvist. På svenska "Savolaxarens sång".

Gottlund försökte visa att det går an att översätta Bellman till finska, att överföra ett ikoniskt kulturellt fenomen till en helt annan kultursfär. Han ville förmedla inte bara ord och begrepp utan snarare stämning och kultur. Så hör hur han berättar om Ulla Winblads frukost en sommarmorgon i det gröna, Fredmans epistel nummer 82: "Jo neito, toimessansak, / Levittelöopi ruokiansak, / Marjoja majjon kanssa, / Ja muna-voita tarjoo hään."²

Ägg, oliver, mandeltårta och kyckling har förvandlats till mycket typisk östfinsk festmat, till piroger, äggröra med smör och bär med mjölk. I förordet till Bellmansamlingen uttrycker Gottlund sin stora förkärlek för Bellmans diktning och säger att dessa geniala och hjärtliga sånger kommer att sjungas ännu när andra sånger har fallit i glömska.

För vem översatte Gottlund Bellmans dikter? För vem samlade han in folkliga berättelser? Inte för folket, utan för dem som just ingenting visste om folket, dess tankar och dess modersmål. Dess liv och öden var förbisedda i ståndssamhället där alla hade sina fasta platser som Gud hade beordrat dem. Gottlund vandrade på 1820-talet i Sveriges Finnskogar och hittade ett folk som hade flyttat dit under 1500-talet från Savolax. De levde i elände och Gottlund försökte hjälpa dem genom offentlig polemik och en petition till ständerna.

Gottlund ville fästa uppmärksamhet vid folkets kultur och folkets levnadsförhållanden. Att emancipera folket genom att göra deras tankesätt och förhållanden synliga var hans syfte. Men begreppet folk var ännu väldigt ensidigt; kvinnfolket i allmänhet och pigor i synnerhet ansågs inte vara lika viktiga som män. Gottlund själv var ingen hjälte i detta avseende: han berättar i sina memoarer att han hade legat med en piga som druckit sig medvetlös. Pastoralfantasier om välformade pigor och mustiga folkrunor förvandlades inte bara till kunskap och intellektuell njutning utan också till grovhet och våld. Det krävdes ännu tid innan man var beredd att bevilja mänskliga rättigheter också till kvinnor och flickebarn.

2. Fredmans epistel nummer 82 i Gottlunds översättning i *C.M. Fredmanin lauluja ja löiluja. Käytetty suomeksi ja Suomen maabanki sovitettuna*. 3:maas vihko, Helsinki: P. Widerholmin tykönä 1864.

Det var Minna Canth från staden Kuopio som på 1880-talet väckte frågan om emancipation, kvinnosaken, de fattigas rättigheter och allmän jämlikhet i storfurstendömet Finland. Det är hennes ord och tankar som susar bakom de lärdomar som min mormor och farmor viskade i mina öron. De upprepade att flickebarnet måste ta skolan på största allvar. Efter skolan måste hon lära sig ett yrke, tjäna egna pengar och bli självständig innan hon alls börjar sällskapa med män. Och just dessa principer hade Minna Canth betonat i sin samhälleliga reformkamp: flickors rätt till skolgång, kvinnors rättighet att arbeta och förvalta sina inkomster, jämlikhet mellan partnerna i äktenskapet.

I motsats till Gottlunds romantiserande och sexualiserande syn på pigor berättar Canth i ett brev till Aleksanteri Järvenpää den 14 juni 1890 hur mycket unga tjänsteflickor kommer till Canths kök med spädbarn i famnen och gråter tröstlösa: efter att ha blivit förförda av männen i huset har de kastats ut på landsvägen och ensamma fått bära ansvaret.³ Många av dessa unga kvinnor blev senare prostituerade och Canth blev förbittrad över deras öden.

Minna Canth var änkefru, mor till sju barn, framgångsrik affärskvinna, människorättskämpe och författare till flera viktiga pjäser, berättelser, debattartiklar och brev. I den lilla avlägsna staden Kuopio i östra Finlands insjödistrikt läste hon under sin karriär precis samma böcker som alla andra debattörer, journalister, konstnärer och författare i hela Norden och Europa. Hon diskuterade både i privata kretsar och i offentliga sammanhang litterär realism och naturalism, konstens plikt att beskriva samhälleliga problem, socialism, kvinnosak, fattigdom, kyrkans roll i samhälleliga reformer, eutanasi och religionsfrihet.

Frågorna om könsdrift, äktenskap, sedlighet och sexualitet blev ett stort debattämne i hela Norden år 1887. Precis samtidigt som dessa stora emancipatoriska, sociologiska och naturvetenskapliga ämnen debatterades i Stockholm, Oslo och Köpenhamn, fördes det en eldig och bitter diskussion om exakt samma frågor i Finland. Och galjonsfiguren i debatten var – Minna Canth från Kuopio.

3. Brev av Minna Canth finns publicerade i Helle Kannila (toim.), *Minna Canthin kirjeet*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 1973.

Canth brevväxlade med Georg Brandes vars frisinnade tankar om sexualmoral hade satt hela Norden i brand. Brandes och hans anhängare betonade den naturliga könsdriften och motsatte sig puritanism. Diskussionen om sexualitet var starkt polariserad och atmosfären aggressiv i hela Norden. En föreläsning om sexualitet eller preventivmedel kunde sluta i allmänt kaos och buller. Minna Canth var anhängare av så kallad handskemoral. Begreppet kommer från Bjørnstjerne Bjørnsons pjäs *En handske* vars huvudtes är att om kvinnan bör vara avhållsam innan äktenskapet så bör mannen också vara det.

När författaren Gustaf af Geijerstam besökte Helsingfors i mars 1887 demonstrerade kvinnosakskvinnorna mot hans föreläsningar om sexualmoral. Canth som annars räknades bland de frisinnade kunde inte heller acceptera Geijerstams syn på sexualitet; Canth tyckte att synen ledde till prostitution. I diskussionen låg huvudbetoningen på mannens rättighet att fritt leva ut sin drift. För kvinnor fanns det fortfarande endast två grupper: antingen var de ”hemmets heliga prestinnor”,⁴ eller dåliga kvinnor vars uppdrag var att tillfredsställa mäns behov.

Canth såg handskemoralen som lösning på detta. Men hon var också beredd att omformulera sina tankar. Hon tyckte att det var ytterst nödvändigt att möjliggöra tidiga äktenskap. Om också kvinnor från samhällets högre skikt lärde sig att laga mat och städa skulle man inte behöva anställa så mycket tjänstefolk i hushållet och det skulle bli möjligt för män att försörja familjen i ett tidigare skede av livet.

Fastän Brandes i den hetsiga nordiska debatten kallades förrädare av kvinnosaken på grund av hans frisinnade uttalanden om sexualitet, förstod Minna Canth att Brandes var en av de viktigaste grundpelarna för kvinnosaksrörelsen i Norden; han hade ju översatt John Stuart Mills essä *On the Subjection of Women* som påverkade Canths tänkande kraftigt. Strindberg bryr sig Canth inte alls om och den ytterst populära och populistiska sexualskribenten Max Nordau skulle hon ha velat döda, så snäser hon i ett av sina brev till Kaarlo Brofeldt 1884. Men Canths brev till Brandes från dessa år är mycket artiga – hon vill översätta Brandes föreläsningar om litteratur till finska.

4. Minna Canths brev till Kaarlo Bergbom 8/12 1884.

Under debattåret 1887 fick Minna Canth de varmaste hälsningar från självaste Bjørnson till Kuopio. Men hon fick också hård kritik och hånande ord från den yngre generationens manliga författare för sina tankar om sedlighet. Motparterna kunde inte förstå varandra och den upphetsade debatten i tidningsspaltorna ledde till brutna vänskapsband, förbittring och sorg.

Det som väcker uppmärksamhet här är att Canth inte alls nämns i moderna nordiska verk om 1800-talets samhällsdebatter och litteratur. Jag har just läst Elisabeth Åsbrinks underbara, noggranna och gripande biografi om Victoria Benedictsson. Boken heter *Mitt stora vackra hat*, och titeln belyser fint kvinnolivet under senare hälften av 1800-talet. Benedictsson, född Bruzelius, ville bli konstnär och tjänade själv pengar till konstskolestudier som guvernant. Fadern gav henne först tillstånd att utbilda sig men ändrade sedan åsikt – och dottern som var under 25 år och således omyndig fick stanna hemma.

Victoria Bruzelius gifte sig med den betydligt äldre postmästaren Benedictsson, blev olycklig i äktenskapet, kultiverade sin litterära talang och började ge ut böcker under pseudonymen Ernst Ahlgren.

Men inte ens framgång på litteraturens fält befriade Benedictsson från hat. Inätvänt hat mot sitt kön (familjen Bruzelius hade förlorat enda sonen och flickor dög inte till något). Hat mot samhället som inte lät människan förverkliga sina drömmar, talanger och drifter. Hat mot äktenskapet, hat mot sexuellt umgänge om vilket hon just ingenting visste när hon gifte sig. Hat till och med mot sina egna barn.

Benedictsson längtade efter kamratskap. I sin förtvivlade hunger efter intellektuell näring och i sin osäkerhet, rotlöshet och rastlöshet utvecklade hon en fix idé om tidens litterära storman och ”skval-lerkändis” Georg Brandes vars sexuella aptit verkar ha varit stor. De träffades i Köpenhamn och gick in i en uppsplitande relation. Det hela slutade med att Benedictsson begick självmord på ett hotell i Köpenhamn den 22 juli 1888. Hon var 38 år gammal.

Minna Canth noterar dödsbudet en dryg månad senare, den 7 september 1888, i sitt brev till sin vän Lucina Hagman som just har varit i Köpenhamn. Hon frågar vad Hagman har fått höra om Ernst Ahlgrens självmord. Canth hade fått veta att Ahlgren hade lämnats helt ensam och att alla vänner hade övergivit hen. Canth spekulerar om att Ahlgren måste ha överansträngt sin hjärna och sina nerver och

att detta i sin tur kanske har förorsakat själslig sjukdom och "lifsleda" (sistnämnda ord på svenska i en annars finskspråkig text). "Detta innebär en allvarlig varning för oss", fortsätter Canth. "Det är inte bra att arbeta för mycket. Man måste också ibland vara lat och ibland roa sig. Det är en stor etisk plikt." Canth varnar sin vän Hagman för överansträngning: "Man får inte i sanslös iver slösa sina krafter."

Canth dog i hjärtbesvär vid 53 års ålder år 1897. Hon levde sin stora kamp med hela sitt väsen, helhjärtat. Också hon kände ofta hat när hon på 1880-talet efter franska realisternas modell besökte fattighuset, fängelset och de prostituerades boningar i Kuopio. Hon sade i ett brev till Emelie Bergbom den 9 februari 1885: "Vad kan man göra om man av Gud skänkts en så pass krigisk natur."

Vad skulle Minna Canth ha tänkt om inbördeskriget i Finland? Hon såg ju redan på 1880-talet hur missnöjda, hjälplösa och arga de fattiga var. Det är intressant att fundera på Finlands öde under det tidiga 1900-talet. Varför var det just i Finland som polariseringen, hatet och viljan till samhälleliga ändringar ledde till krig? Den samhälleliga debatten var ju väldigt aggressiv och skarp i hela Norden. Finns det något som skiljer Finland från de andra nordiska länderna?

Minna Canth var för mig, den duktiga lilla flickan från trähuset, en stor rollmodell och litterär mor vid sidan av Astrid Lindgren. Jag är dotter till dem båda. Det känns helt obegripligt hur okänd Canth fortfarande är i Norden.

Det är så svårt att skrida över språkgränsen.

När jag fick den obegripligt stora äran att tala på denna högtidliga fest, erbjöds jag också möjligheten att skriva mitt festtal på finska. Talet skulle sedan översättas till svenska. Jag tackade nej – inte för att jag skulle tro att min svenska är perfekt.

Nej, jag varken talar eller skriver felfri svenska. Men jag uttrycker mig på min älskade svenska som bär med sig anor från urgamla tider, från Frugård, Bellman, folkliv, tygtapeter från Stockholm, pigor, tvätterskor, ångfartyg, Canths kök vid domkyrkan i Kuopio, gråtande pigor med spädbarn och dyster framtid, koloniträdgårdar, blomster-rabatter, hantverk, matrosor och skeppare. Jag vill behålla min rättighet att tala och skriva på er svenska, älska ert språk, bära mina käraste minnen, tjänstefolkets minnen, i mina färggranna vävnader.

Vakstuuki. Nestuuki. Hantuuki. Kabveli. Tampuuri. Lyöja som var det finaste, skiraste plagget (lik en slöja) och som bars av fina damer.

Detta är Nordens idé: att älska och vörda varandras språk och värna mångfalden. Att låta också den som inte kommer från en herrgård träda fram och säga sitt. Att förstå värdet i det folkliga, dialektala, brutna, inte fullkomliga – värdet i det man strävar efter: samförstånd, kärleksfullt bemötande.

Även om jag har blivit desillusionerad i mångt och mycket så tror jag fortfarande på Nordens bästa idé: att också fattiga barn får drömma.

Jag älskar Norden, dess mångfald, dess språk, dess fria ord och djärva debattörer. Jag älskar mina lärare, mina professorer, jag älskar särskilt eldigt svenska språket som öppnade dörren för mig till Norden, till vänskapsband, till vida vyer, till drömmar om en bättre värld.

Svinaktiga skämtteckningar och betryggande småtroll

Antifascism i Tove Janssons politiska satirteckningar och i barnromanen Småtrollen och den stora översvämningen

TOVE JANSSON SOM ANTIFASCIST.¹ Det känns som att texten borde skriva sig själv, samtidigt som ämnet nästan är för stort för att greppa. Den första tanken går till omslaget till satirtidningen *Garm* från 1938, där Tove Jansson avbildar Hitler som ett bortskämt barn som skriker efter mer kaka. Men redan tidigare, helt i början av sin karriär som tecknare, ägnade Jansson sig åt att driva med extremhögern då hon tog kraftigt avstånd från fascismen och dess anhängare – så till den grad att hon stundtals inte kunde föra samtal med sin pappa, skulptören Victor Jansson, som stridit på de vitas sida under inbördeskriget.

I Janssons brev till vännen Eva Konikoff är det lätt att följa hennes tankevärld under andra världskriget. Jansson benämner kriget ett människens krig och konstaterar i ett brev att "[...] så fan heller om jag producerar någon kanonföda för det! När männen slutar döda skall jag föda, – men de slutar nog aldrig".² Hon ställer sig emot krig i allmänhet, men är emot Hitler och Stalin i synnerhet. Bland annat brinner hon för vad hon själv kallar judefrågan,³ och under krigsåren hamnar hon i häftiga konfrontationer med sin pappa och hans protyska, antikommunistiska och judefientliga åsikter.⁴ Hon sällskapar under en period med Atos Wirtanen som är en del av den radikala

1. Artikeln skrivs inom projektet "Den finlandssvenska antifascismen" 2019–2023 vid Svenska litteratursällskapet i Finland och Åbo Akademi.
2. Tove Jansson, *Brev från Tove Jansson*, Boel Westin & Helen Svensson (urval och kommentarer), Helsingfors: Schildts & Söderströms 2014, s. 142.
3. *Ibid.*, s. 137.
4. *Ibid.*, s. 154–155.

vänstern i Finland och noterar bittert den 27 mars 1944 att hon "[m]åste ordna hål [läs grav] åt honom om här blir högerkupp",⁵ vilket signalerar en medvetenhet om att deras antifascistiska engagemang är på liv och död.

I den här artikeln analyserar jag antifascistiska tendenser i Tove Janssons verksamhet, med tyngdpunkt på hennes satiriska politiska teckningar i tidskriften *Garm*⁶ och på den första muminboken, *Småtrollen och den stora översvämningen* (1945).⁷ I artikeln diskuterar jag ifall Janssons satirbilder och barnroman ger uttryck för en medveten antifascistisk hållning, eller om den antifascistiska hållningen snarare är en underström som finns i hela hennes konstnärskap. Tidigare studier som konsthistorikern Erik Kruskopfs *Skämttecknaren Tove Jansson* och avhandlingen *Familjen i dalen*, samt biografien *Tove Jansson. Ord, bild, liv*, båda skrivna av litteraturvetaren Boel Westin, framhäver Janssons politiska arbete och värderingar.⁸ Utifrån dessa menar jag att det är värdefullt att i närmare detalj undersöka på vilket sätt en antifascistisk hållning tar sig uttryck i Janssons verksamhet. För att analysera Janssons antifascistiska arbete laborerar jag med vad jag har valt att kalla indirekt och explicit antifascism. Dessa kan jämföras med vad som inom antifascistisk forskning benämns aktiv och passiv antifascism,⁹ men med de begrepp jag valt strävar jag efter att starkare visa fram det konstnärliga arbetets antifascistiska potential. För att analysera förekomsten av de här typerna av antifascism studerar jag först några av Janssons omslagsbilder i *Garm* och diskuterar den explicita antifascism som jag hävdar att de representerar. I min läsning av *Småtrollen och den stora översvämningen* visar jag att romanen innehåller antifascistiska drag och en indirekt antifascism trots att

5. Boel Westin, *Tove Jansson. Ord, bild, liv*, Stockholm: Albert Bonniers Förlag 2007, s. 152.

6. Se t.ex. Tove Jansson & Erik Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, Esbo: Schildts 1995, s. 16, 44, 117.

7. Tove Jansson, *Småtrollen och den stora översvämningen*, Helsingfors: Schildts 1945.

8. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*; Boel Westin, *Familjen i dalen. Tove Janssons muminvärld*, Stockholm: Bonnier 1988; Westin, *Tove Jansson*.

9. Tom Buchanan, "Beyond Cable Street' - New approaches to the historiography of antifascism in Britain in the 1930s", Hugo García, Mercedes Yusta, Xavier Tabet & Cristina Climaco (eds.), *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, New York: Berghahn Books 2006, s. 63, <https://doi.org/10.2307/j.ctvpj7j84>.

Jansson inte uttryckligen har skrivit romanen som ett antifascistiskt manifest. Särskilt viktig för min analysmodell är kombinationen av explicit och indirekt antifascism och jag intresserar mig därför för Janssons skiftning mellan politiska teckningar och barnböcker. Min analys utgår från idén om att konstnärligt skrivande kan fungera som antifascistisk praktik.¹⁰

Materialet är valt för att på ett effektivt sätt visa hur Janssons antifascistiska värderingar framträder på olika sätt i politiska teckningar och i barnlitteratur och för att visa vilken antifascistisk potential som kommer till uttryck i verken. Det som intresserar mig är skiftningen mellan berättarformer. Att som politisk tecknare börja ägna sig åt barnlitteratur mitt under brinnande krig kan tyckas märkligt, men det har i flera sammanhang, inte minst med Janssons egna ord, framkommit att det var just kriget som föranledde den första boken om mumintrollen.¹¹ Värt att notera är att Jansson under hela sitt liv arbetade inom flera genrer och konstformer – då jag talar om en övergång eller skiftning från politiska teckningar till barnlitteratur avser jag den punkt där mumimböckerna blir den mer dominerande delen av Janssons produktion och de politiska teckningarna får en mindre roll. *Småtrollen och den stora översvämningen* var inte heller första gången hon skrev eller publicerade sig för barn, redan 1933 hade hon både gjort bilderboken *Hemkomsten* för hemmabruk och under pseudonymen Vera Haji utgivit *Sara, Pelle och Neckens bläckfiskar*.¹²

Småtrollen och den stora översvämningen blev ingen dunderdebut när den först publicerades, men i dess kölvatten väcktes ändå lusten att, med Janssons egna ord, ”skriva mumintroll” och grunden till vad som skulle bli en lysande författarkarriär var lagd.¹³ En inramning

10. Se t.ex. Ylva Perera, ”Att skriva sig klarsynt. Mirjam Tuominens antifascistiska poetik”, *Den finlandssvenska antifascismen. Motstånd i politik och litteratur ca 1920–1950*, under utgivning, Svenska litteratursällskapet i Finland; Mia Spiro, *Anti-Nazi Modernism. The Challenges of Resistance in 1930s Fiction*, Illinois: Northwestern University Press 2013, <https://doi.org/10.2307/j.ctv47w3sg>.

11. Se t.ex. Mia Österlund, ”Tove Janssons motstånd mot kriget”, *Culturalist* 2022:15, <https://issue-15.culturalist.fi/7/> (hämtad 4/4 2023); Ebba Witt-Brattström, ”Motståndets utopi”, *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* 2011, <https://nordicwomensliterature.net/se/2011/01/04/motstaandets-utopi/> (hämtad 3/11 2022); Westin, *Tove Jansson*, s. 161–162.

12. Westin, *Tove Jansson*, s. 70–71.

13. *Ibid.*, s. 180–182.

som pekar mot en antifascistisk hållning kan skönjas i inledningen till nytugåvan av *Småtrollen och den stora översvämningen* 1991 där Jansson meddelar att det under krigsvintern 1939 kändes onödigt att ”göra bilder” och att längtan efter att skriva en sagobok väcktes ur den känslan.¹⁴ Debuten med *Småtrollen och den stora översvämningen* sammanföll med en bredare strömning inom barnlitteraturen där barnet placerades i centrum och vitalitet, okuvlighet och styrka betonades. Den nya barnlitteraturen genomsyrades av harmoni och framtidshopp och blev en motpol till krigsåren.¹⁵ Inom barnlitteraturforskningen i allmänhet har antifascism varit ett relativt välbeforskat område. Barnlitteraturen har stått inför utmaningen att presentera ondska för barn på ett konstruktivt sätt, och i tiden efter andra världskriget återaktualiserades frågan.¹⁶ Utöver direkta antifascistiska inslag i barnböcker¹⁷ har bland annat patriotism¹⁸ och radikal barnlitteratur¹⁹ undersökts.

Medan få vetenskapliga texter har skrivits med uttryckligt fokus på Janssons antifascistiska värderingar nämns de i flera sammanhang, bland annat i populärvetenskapliga artiklar riktade till en internationell publik,²⁰ medan hennes upplevelser och tankar under krigsåren beskrivs i flera biografier. Bland annat har Westin och Tuula

14. Tove Jansson, *Småtrollen och den stora översvämningen*, Helsingfors: Schildts 1991 [1945].

15. Lena Käreland, *Modernismen i barnkammaren. Barnlitteraturens 40-tal*, Stockholm: Rabén och Sjögren 1999, s. 25.

16. Elizabeth Roberts Baer, ”A new algorithm in evil: Children’s literature in a post-holocaust world”, *The Lion and the Unicorn* 24, 2000:3, <https://doi.org/10.1353/uni.2000.0026>.

17. Jomarie Alano, ”Anti-fascism for children: Ada Gobetti’s story of Sebastiano the Rooster”, *Modern Italy* 17, 2012:1, <https://doi.org/10.1080/13532944.2011.632986>.

18. Leslie Frost, ”Shadows of war: Fascist and anti-fascist representations of childhood in *Triumph of the Will*, *A Letter to Santa Claus*, and *The Little Princess*”, *Children’s Literature Association Quarterly* 33, 2008:1, <https://doi.org/10.1353/chq.2008.0002>.

19. Julia Mickenberg, ”Radical children’s literature”, *Oxford Research Encyclopedia of Literature* 2017, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190201098.013.89>.

20. Anna Samson, ”How the Moomins became an anti-fascist symbol”, *Huck Magazine* 22/9 2021, <https://www.huckmag.com/perspectives/activism-2/how-the-moomins-became-an-anti-fascist-symbol/> (hämtad 30/9 2022); Priscilla Frank, ”Meet the queer, anti-fascist author behind the freakishly lovable ‘Moomins’”, *The Huffington Post* 14/9 2017, https://www.huffpost.com/entry/love-jansson-moomins-cartoon_n_59b94115e4b086432b0361c3 (hämtad 30/9 2022).

Karjalainen i sina biografier över Jansson beskrivit hennes politiska ställningstaganden, och också kommenterat hennes kritik mot andra världskriget.²¹ Vidare nämns framför allt Janssons motstånd mot nazismen i en del av de verk som berör hennes teckningar, bland annat hos Kruskopf²² och Mayumi Tomihara.²³ Kruskopf ger i *Skämttecknaren Tove Jansson* en blick på andra världskriget genom en lins bestående av Janssons politiska teckningar, och han gör en översikt över Janssons karriär som illustratör från 1929 till 1946. Om hennes arbete under krigsåren skriver Kruskopf att hon "[...] i en lång serie illustrationer med dagsaktuella ämnen [skulle] ge en målande tidsbild av vardagslivet på hemmafronten under kriget".²⁴ Tomihara tecknar i *Garm – the People's Watchdog* en biografi över tidskriften *Garms* historia, där Janssons arbete för tidskriften tidvis står i blickfånget. Hon kommenterar inte Janssons politiska ståndpunkter och värderingar, utan låter bild och handling tala för sig själva. Bokens fokus ligger på *Garms* uppkomst, glanstid och avslut, och betraktar tidsperioden genom satirtidskriftens lins.

I sin doktorsavhandling *Familjen i dalen* beskriver Westin i ett avsnitt den antinazistiska hållning *Garm* präglades av och betonar också Janssons antinazism.²⁵ Bland annat framhåller Westin en dagboksanteckning Jansson gjort den 9 juli 1944: "Den nya nazisttidn. skäller på mig för en *Garm*-teckning. Bra, bra."²⁶ Ebba Witt-Brattström skriver i *Ur könets mörker* om mumindalens idyller och illusioner,²⁷ och återvänder i en artikel för *Nordisk kvinnolitteraturhistoria* till muminböckerna som en motreaktion mot kriget och utopin som en motståndshandling.²⁸ Det finns därmed tidigare belägg för Janssons antifascistiska hållning, och det är dessa jag bygger vidare på i min

21. Tuula Karjalainen, *Tove Jansson. Arbeta och älska*, Stockholm: Norstedts 2014, se t.ex. s. 56–63; Westin, *Tove Jansson*, se t.ex. s. 128–132.

22. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 7–8.

23. Mayumi Tomihara, *Garm – the People's Watchdog: Tove Jansson and Finland-Swedish Culture's Definitive Caricature Magazine*, Tokyo: Seidosha 2014, s. 181–182, 214–216.

24. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 9.

25. Westin, *Familjen i dalen*, s. 70–77.

26. *Ibid.*, s. 73.

27. Ebba Witt-Brattström, "Nummulitens hämnd – Tove Jansson", Ebba Witt-Brattström, *Ur könets mörker. Litteraturanalyser av Ebba Witt-Brattström*, Stockholm: Norstedts 1993, s. 116–134.

28. Witt-Brattström, "Motståndets utopi".

analys, där jag identifierar en brytpunkt i rörelsen mellan satirteckning och barnroman.

Det finns utrymme för vetenskaplig forskning om Tove Jansson och antifascism. Antifascistisk tematik i Janssons verksamhet har inte tidigare diskuterats med fokus på enskilda verk eller med begreppen explicit och indirekt antifascism, och framför allt har *Småtrollen och den stora översvämningen* inte tidigare ställts sida vid sida med *Garmteckningarna* i ett antifascistiskt sammanhang. I den här artikeln sammanför jag Janssons *Garm*-omslag med *Småtrollen och den stora översvämningen* för att göra en mer sammanhållen antifascistisk analys än vad som har förekommit i tidigare forskning. Analysen tar fasta på huruvida det finns en rörelse från en explicit och visuell antifascistisk hållning i *Garm* till en indirekt och barntillvänd sådan i *Småtrollen och den stora översvämningen* och hur denna i så fall ser ut. Artikeln är också ett försök att bredda bilden av hur antifascism såg ut i Svenskfinland under den första halvan av 1900-talet.

ANTIFASCISM – EN DEFINITIONSFRÅGA

Begreppet antifascism är avhängigt av sin motpol fascism. Jag använder termen för att benämna motståndet mot nazistiska och fascistiska rörelser i Europa under 1920–1940-talet. Begreppet fascism är ändå problematiskt eftersom det samtidigt är väldigt snävt och väldigt brett. Historiskt sett syftar det på rörelser som själva använt benämningen fascism för den politik de drivit, men det används även för att beteckna ”ondska” inom flera delar av det politiska spektrumet. En modernare definition, som Kasper Braskén, Matias Kaihoviirta och Mats Wickström föreslår, är att låta fascism vara ett samlingsbegrepp för ”antidemokratiska och våldsbejakande extremnationalistiska rörelser”.²⁹ Ylva Perera lyfter fram svårigheterna med att specifikt inom litteratur och litteraturvetenskap hitta en entydig definition av fascism. Hon konstaterar att det närmaste hon har kommit i sina läsningar av författaren Mirjam Tuominens verk är tanken om fascism

29. Kasper Braskén, Matias Kaihoviirta & Mats Wickström, ”Antifascismen i Norden: Ett nytt forskningsfält”, *Historisk Tidskrift för Finland* 102, 2017:1, s. 7, <https://journal.fi/htf/article/view/63662> (hämtad 5/9 2022).

som ”människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism” som Tuominen formulerar i *Besk brygd* (1947).³⁰ Definitionen bygger på människans tendens att placera sig själv i toppen av världsordningen i förhållande till övriga djur, och Tuominen menar att nazisternas förhållningssätt till sina offer är likadant.³¹ Den organiserade aspekten av fascismen är något som jag tar fasta på i diskussionen kring *Småtrollen och den stora översvämningen*, i och med att bristen på organisation och regler kan ses som något centralt för muminvärlden.

I en finländsk kontext sågs hotet från Sovjetunionen under mellankrigstiden som mer bekymmersamt än fascismen och nazismen i Europa.³² Rent historiskt sett var varken Sovjetunionen eller Nazityskland uttalat fascistiska, till skillnad från Mussolinis Italien där fascismen uppkom. Enligt senare definitioner, och en modern tendens att definiera fascism utgående från en rörelses mål snarare än från dess egna definitioner, faller dock både Sovjetunionen och Nazityskland under paraplybegreppet fascism, med tanke på den extrema nationalism och diktatur som rådde i länderna.³³

Då jag i den här artikeln diskuterar Jansson som antifascist avser jag med antifascism hennes motstånd mot såväl historiskt uttalat fascistiska organisationer som andra ”antidemokratiska och våldsbejakande extremnationalistiska rörelser”.³⁴ Janssons väg in i barnboken inleddes på allvar efter krigsutbrottet; då andra konstformer tycktes henne otillgängliga blev den begynnande muminvärlden en tillflyktsort, samtidigt som kriget och dess efterdyningar syns tydligt framför allt i de första muminböckerna.³⁵

30. Ylva Perera, ”Från djurets synvinkel är människan nazisten: Djurskrivandets anti-fascistiska potential i Mirjam Tuominens prosa”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 95, 2020, s. 51, <https://doi.org/10.30667/hls.87491>.

31. Ibid.

32. Jenni Karimäki, ”Finnish liberals and anti-fascism, 1922–1932”, Kasper Braskén, Nigel Copley & Johan Lundin, *Anti-fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, New York: Routledge 2019, <https://doi.org/10.4324/9781315171210>.

33. Ibid. s. 39.

34. Formuleringen lånad ur Braskén, Kaihovirta & Wickström, ”Antifascismen i Norden: Ett nytt forskningsfält”, s. 7.

35. Österlund, ”Tove Janssons motstånd mot kriget”; Westin, *Tove Jansson*, s. 161–162.

Inom antifascistisk forskning skiljer man mellan ”aktiv” och ”passiv” antifascism.³⁶ Aktiv antifascism äsyftar direkta, ofta våldsamma, motståndshandlingar mot fascism, medan passiv antifascism omfattar ett mer indirekt motstånd, till vilket möten och namnsamlingar, men också antifascistiska attityder inräknas. Tanken om aktiv och passiv antifascism presenterades först av Nigel Copsey, som definierar antifascism som ”[...] en tanke, en attityd eller känsla av fientlighet mot fascistisk ideologi och dess spridare, vilken kan, men inte måste, ageras på”.³⁷ Skönlitterärt skrivande kan således definieras som passiv antifascism, eftersom det är en icke-våldsam och mer indirekt motståndshandling. Modern historieforskning har allt mer frångått en strikt uppdelning i aktiv och passiv antifascism, och Kasper Braskén och Johan A. Lundin framhåller vikten av att den kulturpolitiska sfären omfattas av antifascismens historia.³⁸

I den här artikeln använder jag mig av begreppen explicit och indirekt antifascism, vilka delvis har sin utgångspunkt i aktiv och passiv antifascism, för att analysera Janssons politiska teckningar och *Småtrollen och den stora översvämningen*. Begreppen är ett försök att vidareutveckla synen på konstnärliga uttryck inom antifascistisk forskning, och att ge utrymme för nyanseringar mellan olika grader av antifascistiska föresatser. Med explicit antifascism avser jag ett direkt och uppenbart motstånd mot fascism, vilket jag ska visa blir tydligt i de politiska teckningarna i *Garm*. Med indirekt antifascism avser jag en underliggande antifascistisk tematik i ett verk, inte nödvändigtvis en hos författaren medveten antifascistisk ansats utan snarare

36. Karimäki, ”Finnish liberals and anti-fascism, 1922–1932”, s. 41; Tom Buchanan, ”Beyond Cable Street’ – New approaches to the historiography of antifascism in Britain in the 1930s”, Hugo García, Mercedes Yusta, Xavier Tabet & Cristina Climaco (eds.), *Rethinking Antifascism. History, Memory and Politics, 1922 to the Present*, New York: Berghahn Books 2006, s. 63.

37. ”[A] thought, an attitude or feeling of hostility towards fascist ideology and its propagators which may or may not be acted upon.” Nigel Copsey, *Anti-Fascism in Britain*, London: Routledge 2016 [2000], s. xvii, <https://doi.org/10.4324/9781315680583>. Översättning till svenska: MG.

38. Kasper Braskén & Johan A. Lundin, ”Introduction”, Kasper Braskén, Nigel Copsey & Johan Lundin, *Anti-fascism in the Nordic Countries. New Perspectives, Comparisons and Transnational Connections*, New York: Routledge 2019, <https://doi.org/10.4324/9781315171210>.

värderingar som tar sig uttryck genom verkets mångtydighet. Hallie Wells gör en liknande jämförelse mellan synliggörandet av queera aspekter i Janssons och Audre Lordes författarskap.³⁹

Framför allt vid användningen av begreppet indirekt antifascism blir frågan om läsarens roll aktuell. Utan att gå desto djupare in på det vida fält som läsarforskning utgör vill jag konstatera att antifascism inte är något som kan existera i ett vakuum, och att utgångspunkten för konstnärligt förankrad antifascism måste vara att det finns en mottagare som är villig och kapabel att ta verkets värderingar till sig. I artikeln "Osäkerhetens förtvivalade hopp" ställer Perera frågan om läsning kan generera antifascistisk kunskap och menar att svaret i grunden är nej, läsning i sig kan inte göra en människa mer eller mindre moralisk. Däremot menar hon att skönlitteraturen potentiellt kan odla moraliska, eller antifascistiska, värderingar hos läsare,⁴⁰ och det är denna potential som jag utforskar i och med begreppet indirekt antifascism.

Men först vill jag rikta blicken mot Janssons explicita antifascism och det politiska arbete hon utförde som tecknare vid *Garm*.

"ALLRA MEST TYCKTE JAG OM ATT FÅ VARA SVINAKTIG
MOT HITLER OCH STALIN"

Under åren 1929 till 1953 tecknade Tove Jansson politiska teckningar för tidningen *Garm*. Det var ett arbete där hon först hade bistått sin mamma tecknaren Signe "Ham" Hammarsten Jansson och som hon senare tog över. Janssons omslagsbilder är humoristiska och underfundiga och ofta rika på detaljer. Under sin tid på *Garm* tecknade

39. Hallie Wells, "Between discretion and disclosure: Queer (e)labor(at)ions in the work of Tove Jansson and Audre Lorde", *Journal of Lesbian Studies* 23, 2019:2, <https://doi.org/10.1080/10894160.2019.1520550>.

40. Ylva Perera, "Osäkerhetens förtvivalade hopp: Kan läsning generera antifascistisk kunskap?", Claes Ahlund, Katarina Båth & Anna Möller-Sibelius (red.), *Där kunskapen tättnar som moln: Essäer om litteraturen som kunskapsfält och kunskapsform*, Åbo: Litteraturvetenskap och filosofi vid Åbo Akademi 2021, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-12-4020-1>.

Jansson över 500 karikatyrer, 100 omslag och otaliga illustrationer.⁴¹ I det här avsnittet gör jag några nedslag i Janssons omslagsbilder, med avsikt att teckna en inledande bild av hennes antifascistiska värderingar och ståndpunkter som de kommer till uttryck i hennes satiriska teckningar i *Garm*. Jag har valt ut tre omslagsbilder som utgör stommen för analysen, vilka signalerar motstånd mot fascismen och är tydligt förankrade i sin samtid. Alla tre är välkända och har omskrivits tidigare. Mitt mål är att åskådliggöra de explicita värderingar som framkommer i de här omslagen och via dem motivera läsningen av *Småtrollen och den stora översvämningen* som ett verk med antifascistiska tendenser.

Garm (1923–1953) var en svenskspråkig politisk skämttidning med Henry Rein som redaktör och främsta eldsjäl. Det var en utpräglat finlandssvensk tidning, som stod på den politiska högerkanten med inslag av liberalism.⁴² Jansson inledde arbetet vid *Garm* med enstaka mindre skämtteckningar, ofta på direkt beställning av Rein, men med tiden blev teckningarna allt fler och *Garm* kom att bli Janssons huvudsakliga forum som illustratör.⁴³

Humorn är ständigt närvarande i omslagsbilderna, och humor var också ett medvetet grepp som *Garm* använde. Bakom en slöja av humor kunde tidskriften, oftast, kringgå censur och fortsätta bryta tabun och publicera sådant som annars kunde ha mött motstånd.⁴⁴ Tomihara beskriver metoden så här: ”För att göra uppror utan att slösa ammunition var det bästa vapnet ett mästerligt planerat skratt.”⁴⁵ Hon konstaterar att ett fullskaligt krig mot auktoriteter inte hade lett någon vart, utan att den bästa taktiken var små nålstick, i satirens namn.

Under krigsåren är *Garms* omslag, liksom tidningens innehåll, tydliga ställningstaganden mot kriget. Westin nämner att Jansson uppskattade arbetet och i några minnesbilder kommenterar: ”jag tyckte om att jobba för *Garm*, och allra mest tyckte jag om att få

41. Tomihara, *Garm – the People’s Watchdog*, s. 40; Moomin.com, ”Tove Jansson’s work at satire magazine *Garm*”, 10/3 2014, <https://www.moomin.com/en/blog/love-janssons-work-at-satire-magazine-garm/> (hämtad 20/6 2023).

42. Westin, *Tove Jansson*, s. 110.

43. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 6–7.

44. Tomihara, *Garm – the People’s Watchdog*, s. 36.

45. ”In order to rebel without wasting ammunition, the best weapon was a skillfully planned laugh.” Tomihara, *Garm – the People’s Watchdog*, s. 36. Översättning till svenska: MG.

vara svinaktig mot Hitler och Stalin.”⁴⁶ Bilderna skildrar närmast njutningsfullt dessa maktens män i förnedrande situationer. En av de mest kända bilderna från den här tiden är ett av Janssons första omslag som tillhör höstnumret 1938, där Hitler avbildas som ett gråtande barn med en slickepinne i handen.⁴⁷ Nedanför honom finns halvätna kakor och frukter och han är omgiven av välvilliga och prydliga vuxna som med bekymrade miner bär fram alltmer extravaganta bakverk. Sötsakerna är försedda med texter: ”Schweiz, Sönder Jylland, Belgien, Engelska kolonier”, och i en pratbubbla skriker Hitler efter ”MER KAKA”. Bilden är i svartvitt, med röda fält som inramar tidningshuvudet, tidningens nummer och priset. Förutom dessa är den röda nazistbindeln kring Hitlers arm det enda röda inslaget, vilket effektivt drar uppmärksamheten till nazismen som rörelse och inte bara till Hitler som diktator.

Kruskopf påpekar Janssons politiska medvetenhet och att bilden inte är ett beställningsarbete från redaktören utan något som sannolikt motsvarar hennes egna värderingar. Han hänvisar bland annat till hennes vänskap med konstnären Sam Vanni och filosofen Atos Wirtanen, och att framför allt Wirtanens tänkande fick stor betydelse för Janssons egen utveckling.⁴⁸ I sammanhanget är det värt att nämna att Jansson inte kände Wirtanen då hon tecknade omslaget 1938 utan lärde känna honom först 1944,⁴⁹ och medan Jansson visserligen influerades av sitt (manliga) umgänge så går det inte att förneka hennes position som en tänkare och oppositionell kraft i sin egen rätt. Medan många andra publicerade sin krigskritik anonymt är majoriteten av Janssons bilder publicerade under hennes eget namn. Karjalainen skriver att Janssons bilder visar ”[e]tt unikt mod, kanske till och med en likgiltighet inför den egna framtiden”.⁵⁰ Den finlandssvenska pressen vågade ofta ta starkare ståndpunkter i politiken än den finskspråkiga, framför allt i kritiken av Tyskland.⁵¹ I denna politiska teckning på

46. Westin, *Tove Jansson*, s. 110.

47. Tove Jansson, *Garm*, 1938: höst. Se t.ex. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 16.

48. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 8.

49. Westin, *Tove Jansson*, s. 150.

50. Karjalainen, *Tove Jansson*, s. 57.

51. *Ibid.*, s. 60.

omslaget till *Garm* kritiserar Jansson inte bara fascismen och dess omätliga hunger efter mer mark och mer makt, utan hon kritiserar också de övriga världsmakterna som tillåter Hitlers makthunger. De bekymrade vuxna som försöker stilla det gråtande barnet genom att gång på gång ge efter för hans krav, med tanken att han kanske låter nöja sig efter den här kakbiten, representerar världsmakterna. Hitler och nazismen förlöjligas rent konkret i bilden genom förminskning, en lek med storlek som framför allt inom barnlitteraturen är vanlig för att visa både på makt och maktlöshet.⁵² Storleksskillnader blir senare en återkommande tematik i mumindalen, där karaktärers fysiska eller emotionella litenhet gång på gång poängteras inför ett yttre hot.⁵³ Ofta är det också just litenheten som blir protagonisternas räddning; redan på en av de första sidorna i *Småtrollen och den stora översvämningen* säger muminmaman att "[...] jag hoppas att vi är så små att vi inte märks ifall det skulle komma något farligt".⁵⁴ På omslaget till *Garm* används litenheten för att förminska hotet, Hitler i barngestalt blir något löjeväckande, men samtidigt en varning – alla vet att det i längden är dåligt att hela tiden ge efter för ett barns krav.

Till det kombinerade numret 1–2 i mars 1940 tecknade Jansson en omslagsbild som blev censurerad.⁵⁵ Omslaget består av två bilder sida vid sida, båda föreställande Stalin i militäruniform. På den vänstra bilden förbereder han sig för att dra svärdet ur skidan med försmädlig min och i bakgrunden kurar hunden *Garm*, tidningen *Garms* maskot, skräckslaget ihop sig.⁵⁶ På den högra bilden har Stalin dragit svärdet

52. Maria Lassén-Seger, "Miniature metamorphosis: Mrs Pepperpot empowered", Maria Lassén-Seger & Anne Skaret (eds.), *Empowering Transformations: Mrs Pepperpot Revisited*, Cambridge: Cambridge Scholars Publishing 2014, s. 23; Elina Druker, "Miniatyren i barnlitteraturen", Maria Andersson, Elina Druker & Kristin Hallberg (red.), *I litteraturens underland. Festskrift till Boel Westin*, Stockholm: Makadam förlag 2011.

53. Österlund, "Tove Janssons motstånd mot kriget".

54. Jansson, *Småtrollen*, s. 4.

55. Tove Jansson, *Garm*, 1940:1–2 (ej publicerad, förvaras i Tove Janssons privata arkiv, se t.ex. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 44).

56. Hunden, och tidskriften, har fått namn efter den mytologiska varghunden med samma namn i den fornnordiska mytologin, där *Garms* skällande förebådar Ragnarök, se Tomihara, *Garm – the People's Watchdog*, s. 31–32. Varghunden har också setts som en värnare av sanning, vars skall varnar om lögnen, se Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 144.

och det visar sig vara bara en liten stump. Stalin stirrar förskräckt på sitt svärd medan hunden gapskrattar åt honom. Texten ovanför lyder ”Stalin före och efter den 30nde nov.” Längst ner, under bilden finns texten ”Censurerades! Fick inte tryckas” med Janssons handstil. I stället publicerades en reviderad bild av omslaget där Stalin var utbytt mot en anonym rysk soldat. Det ursprungliga, censurerade, omslaget är kaxigt och anspelar naturligtvis på vinterkriget, där Stalins förhoppningar om en snabb seger grusades av den finska motståndsviljan. Numret trycktes då fredsförhandlingarna pågick, vilket antagligen bidrog till att bilden censurerades.⁵⁷ Bilden bär på en kastrationstematik och punkterar krigets maskulinitet genom förlöjligandet av svärdet som fallossymbol och krigsmarkör, än en gång genom förminskning. I bilden kan vi avläsa Janssons avsky mot ”männens krig” och även den censurerade versionen av bilden levererar budskapet med all önskvärd tydlighet.

Även 1944 återkommer Jansson till greppet att förminska i form av spel med storleksförhållanden, då hon tecknar ett omslag där tio små Hitlerfigurer springer omkring och plundrar.⁵⁸ En bränner ett hus, medan flera andra löper runt med möbler, mat och annat stöldgods. En lastar potatis i säckar över ryggen på en ren, och en annan försöker jaga fatt en höna. Den sista av Hitlerfigurerna sitter och beundrar sin egen spegelbild i en liten handspegel. Liksom Janssons första omslag med Hitler är teckningens färger rött och svart. Bilden anspelar på plundringen av Lappland som ägde rum då de tyska soldaterna på sovjetisk order skulle lämna landet.⁵⁹ I teckningen är det ändå inte tyska soldater som avbildas, utan alla figurerna bär Hitlers utseende. Jansson kritiserar inte de vanliga soldaterna, utan placerar skulden på Hitler och nazismen. Än en gång använder sig Jansson av litenhet som ett förlöjligande berättargrepp. Medan Hitlerfigurerna är proportionsenliga i förhållande till den tecknade omgivningen är de tecknade i liten skala för att rymmas med på bilden. De flesta av dem har beklämda miner, och framför allt figuren som i bakgrunden jagar en höna ger ett intryck av löje och bristande kontroll. Hitlerfiguren

57. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 45.

58. Tove Jansson, *Garm*, 10/1944. Se t.ex. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 117.

59. Tomihara, *Garm – the People’s Watchdog*, s. 260–261.

som speglar sig ger uttryck för narcissism och självupptagenhet, vilket åter för tankarna till Tuominens förslag till definition av fascismen som ”människans organiserade, viktiga, självupptagna sadism”.⁶⁰

De ovannämnda omslagen är påfallande explicita i sin antifascism, och kritiserar i första hand Hitler och Stalin, i andra hand deras ideologier och de som följer dem. Jansson tecknade dock inte enbart dessa satiriska ”personporträtt”, utan gjorde även flera omslag som mer indirekt kritiserar fascistiska rörelser. Hösten 1944 publicerades en omslagsbild där ett stort hakkors sjunker i ett ljusblått hav medan flera personer i roddbåtar så fort de förmår ror bort från hakkorset.⁶¹ Kritiken riktades den här gången främst mot de medlöpare som under nazismens storhetstid stödde Hitler, men som vid andra världskrigets slut övergav det sjunkande skeppet – däribland flera finländare.

Till nyårsnumret 1942 tecknade Jansson en bild av det gamla året, i form av en sliten man klädd i trasor och med famnen full av vapen, gasmasker och krigsmaskiner, som lämnar över sin börda till det nya året, i form av ett förskräckt barn med änglavingar.⁶² I de mindre teckningarna inne i tidskriften visar hon en förkärlek för att avbilda vardagen i krigstider. Ett antal bilder på temat bombskydd kom till, och även varubristen var ett återkommande tema.⁶³ Kriget är dock inte det enda som får utrymme i Janssons teckningar. I maj 1941 tecknade hon en romantisk tablå där par sitter omslingrade på olika parkbänkar, och hon hinner också med att teckna både studentikosa fester och konstnärliga evenemang.⁶⁴

Janssons satirteckningar var en medveten motståndshandling, och arbetet med *Garm* var inte ofarligt under brinnande krigstid, då chefredaktören Henry Rein fick motta hotelser efter tidningens kritik av Tyskland.⁶⁵ Trots att de politiska teckningarna inte är en fysiskt våldsamt antifascistisk handling, är jag benägen att placera dem nära den aktiva antifascismen. Copeseys utsaga om antifascism som en

60. Perera, ”Från djurets synvinkel är människan nazisten”, s. 51.

61. Tove Jansson, *Garm*, 11/1944. Se t.ex. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 118.

62. Tove Jansson, *Garm*, 12/1942. Se t.ex. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 90.

63. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 10–11.

64. *Ibid.*, s. 64–67.

65. *Ibid.*, s. 7.

tanke, attityd eller känsla av fientlighet mot fascism, vilken kan men inte måste omsättas i handling,⁶⁶ kan absolut sägas omfatta Janssons arbete för *Garm*. Hennes politiska teckningar är explicit fientliga mot fascister, och tecknandet och publiceringen av omslagen är en tydlig omsättning av tankar omsatta i icke-våldsamma antifascistiska handlingar. Det öppna motstånd som Jansson och *Garm* gör mot fascismen är inte något att förringa eller bortse ifrån bara för att det sker i tryck och inte på gatorna. Hotelserna som riktades mot Rein innebar sannolikt att även andra medarbetare hölls under någon typ av uppsikt. Här är jag beredd att låta fascistiska reaktioner definiera antifascistiska handlingar, och hävda att reaktionerna på den anti-fascism som drevs vid *Garm* ger tidningen en plats i diskussioner om aktiva antifascistiska handlingar.

Tillfredsställelsen över det antifascistiska arbetet för *Garm* var inte tillräcklig för att hålla liv i Janssons skaparglädje – framför allt hennes måleri led under krigsåren, och i sitt konstnärskap letade hon efter nya uttrycksformer.⁶⁷ På flera av omslagen till *Garm* syns den figur som skulle komma att bli Tove Janssons kännetecken – snorken, senare mumintrollet. Det är knappast ett sammanträffande att snorken dyker upp medan arbetet med *Småtrollen och den stora översvämningen* pågår.⁶⁸ Barnromanen kommer till under krigsåren, största delen av arbetet pågick 1939, och kommer tillsammans med en del andra samtida barnböcker att representera den moderna barnboken. Denna kännetecknas av en mer politisk hållning och författare som solidariserar sig med barnen, med namn som bland andra Astrid Lindgren, Lennart Hellsing och Jansson själv i spetsen.⁶⁹ Janssons antifascistiska värderingar försvinner ingenstans då tyngdpunkten i hennes verksamhet skiftar från satirteckningar till barnlitteratur, men barnbokens format låter dem komma till uttryck i nya och mer subtila former.

66. Copsey, *Anti-Fascism in Britain*, s. xvii.

67. Westin, *Tove Jansson*, s. 161–162.

68. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 12–13.

69. Lena Kåreland, "Barnlitteraturens utveckling i Sverige", Litteraturbanken 2008, <https://litteraturbanken.se/presentationer/specialomraden/BarnlitteraturensUtvecklingISverige.html> (hämtad 28/10 2022).

Inom barnlitteraturforskningen har man länge diskuterat barnböckernas möjlighet och lämplighet att fungera som informationskanaler för barn. Den moderna barnboken skulle ingjuta framtidshopp efter krigsåren, leda barnen mot en ny och mer demokratisk värld, och fungera som en motpol till krigsåren.⁷⁰ Efter åren med *Garm*, med sina explicit antifascistiska satirteckningar, bjuder Jansson i *Småtrollen och den stora översvämningen* på ett mer subtilt berättargrepp och en mer indirekt antifascism som till stora delar grundar sig på att rikta blicken mot en utopisk⁷¹ och hoppfylld framtid. Barnbokens format erbjuder nämligen en möjlighet att skriva allegoriskt om kriget och låta antifascismen bli något som finns under ytan, redo att läsas fram, vilket jag fokuserar på i min analys av *Småtrollen och den stora översvämningen*. Insikten är som sagt inte ny, utan jag stöder mig på Westins och Witt-Brattströms läsningar av boken som en reaktion på krigsåren, men det jag gör är att mer närgånget än tidigare analysera denna antifascistiska hållning i övergången från serieteckning till barnroman.

I sin samtid lånar *Småtrollen och den stora översvämningen* mycket av sin tematik från kriget,⁷² och i modern tid ligger en antifascistisk läsning nära till hands. Ylva Perera diskuterar i essän ”Osäkerhetens förtvivalde hopp. Om skönlitteratur och antifascistisk kunskap” kring läsning som antifascistisk praktik.⁷³ Perera konstaterar att skönlitteratur till sin natur inte är en särskilt effektiv metod för spridning av antifascistiska budskap, eftersom det aldrig går att garantera att ett verk över huvud taget kommer att läsas, men att totalitära staters motstånd mot skönlitteratur baserar sig på en rädsla för läsningens

70. Kåreland, *Modernismen i barnkammaren*, s. 25.

71. Begreppet utopi används i den här artikeln för att signalera en hoppfull och idyllisk framtidsbild. För en utförligare diskussion om begreppet se t.ex. Pia Maria Ahlbäck, *Energy, Heterotopia, Dystopia. George Orwell, Michel Foucault and the Twentieth Century Environmental Imagination*, Åbo: Åbo Akademi förlag 2001, s. 145–162; Judith Meurer-Bongardt, *Wo Atlantis am Horizont leuchtet oder eine Reise zum Mittelpunkt des Menschen. Utopisches Denken in den Schriften Hagar Olssons*, Åbo: Åbo Akademi förlag 2011, s. 36–69.

72. Westin, *Tove Jansson*, s. 174–175.

73. Ylva Perera, ”Osäkerhetens förtvivalde hopp”.

oförutsägbarhet.⁷⁴ Hon framhäver också samverkan mellan läsaren och texten som viktigare än textens innehåll för en antifascistisk praktik: ”Att tro att litteraturen kan få oss att ’bli moraliska’ får det att låta som om moral är en mekanisk process, istället för något som uppstår i samverkan mellan en själv och omvärlden.”⁷⁵ Judith Meurer-Bongardt tänker i liknande banor då hon skriver att en engagerad författare och läsare gärna vill tro på litteraturens möjlighet att förändra framtiden och att utopisk litteratur har intentionen att engagera läsaren och experimentera med en bättre framtid.⁷⁶

Min läsning av *Småtrollen och den stora översvämningen* blir alltså tudelad – för det första läser jag den som ett uttryck för Janssons antifascistiska värderingar och en motståndshandling i sin samtid, och för det andra så läser jag boken med en nutida antifascistisk blick och letar efter de antifascistiska teman som kan läsas ur den i dag. Målet är inte att bevisa att *Småtrollen och den stora översvämningen* är ett antifascistiskt verk, eller att hävda att antifascism skulle vara dess huvudsakliga funktion, utan snarare att visa att boken ”rymmer potential att forma antifascistiska förhållningssätt”⁷⁷ och att demonstrera hur den i den moderna barnlitteraturens anda strävar efter att väcka framtidshopp och avståndstagande mot de våldshandlingar som präglade andra världskriget. Hellsing skriver i essäsamlingen *Tankar om barnlitteraturen* (1999) att ett av barnlitteraturens främsta sociala mål är att ”suggerera fram – eller kanske snarare aktivera – själva livskänslan”.⁷⁸ Med detta menar han att barnboken ska stimulera fantasin, berika känslolivet och stödja förmågan att skapa nya kombinationer. Han menar också att barnboken har en viktig uppgift att skapa en trygghetskänsla hos barnet och att ”vänlig” litteratur som undviker svåra ämnen inte kan skapa någon trygghet i längden. En liknande attityd kan skönjas hos Jansson själv i essän ”Den lömska

74. Ibid., s. 153.

75. Ibid., s. 147.

76. Judith Meurer-Bongardt, ”Dagern låg som en skimrande yta av djupblått glas över gator och husfasader. Intermedialitet, heterotopi och utopi i Hagar Olssons roman *På Kanaanexpressen* (1929)”, *Joutsen/Svanen* 2015, s. 17, <https://doi.org/10.33346/joutsensvanen.114246>.

77. Ibid, s. 149.

78. Lennart Hellsing, *Tankar om barnlitteraturen*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1999, s. 26.

barnboksförfattaren” där hon skriver att en barnbok borde innehålla ”ett hot eller en härlighet som aldrig förklaras”.⁷⁹ Jag menar att *Småtrollen och den stora översvämningen* genom sin katastrofhantering kan bidra till att skapa en trygghetskänsla och till att ”suggera fram” ett antifascistiskt förhållningssätt hos sin läsare.

Småtrollen och den stora översvämningen är den första av muminböckerna och Jansson själv kallade den för en sagobok.⁸⁰ Kriget sätter sina tydliga spår i berättelsen där mumintrollet och hans mamma beger sig på en farofylld vandring i jakt på ett tryggt hem inför vintern. Jämfört med omslagen Jansson tecknade för *Garm* får boken betraktas som subtil beträffande samhällsanknytning. Kriget återfinns i familjens splittring, i sorgen, osäkerheten och hemlösheten.

Pappan är, i likhet med många finländska män i krigstid, försvunnen och familjen splittrad, men det dröjer inte länge innan trollet och mamman gör bekantskap med ”det lilla djuret”, som senare ska bli Sniff. Det lilla djuret, ensamt och övergivet, införlivas i deras familj och får följa med dem på resan, en hänvisning till krigsbarnen som togs om hand av andra familjer. Senare får de också sällskap av blomflickan Tulippa, och innan berättelsen är över har familjen hunnit lära känna flera olika livsöden. Den stora översvämningen mot berättelsens slut lämnar mängder av varelser hemlösa, men i katastrofens spår hittas också en medmänsklighet och hjälpvilja. Muminmamman räddar en katt och hennes ungar, och utbrister igenkännande ”[a]rma moder!”,⁸¹ medan mumintrollet hittar en marabuherrers glasögon och i gengäld hjälper denne dem att leta efter muminpappan. Dessa scener tematiserar en hjälpsamhet och sammanhållning, där små handlingar av solidaritet genererar vidare arbete för en bättre värld. Efter att ha räddat kattmamman får trollen ta över länstolen som hon och hennes ungar kom flytande i, medan marabuherran blir så upplivad av att hjälpa muminfamiljen att han flyger vidare för att hjälpa andra nödställda. Efter återföreningen med pappan får muminfamiljen dela mat och värme med ett par marulkar och i nattens mörker ser de vänliga lägereldar tändas överallt – ett tecken på och en hälsning

79. Tove Jansson, ”Den lömska barnboksförfattaren”, *Horisont* 1961:2, s. 11.

80. Westin, *Tove Jansson*, s. 166.

81. Jansson, *Småtrollen*, s. 34.

om samhörighet och ljusare tider. Det är inte svårt att se parallellerna till krigsverkligheten romanen skrevs i, där ingen har särskilt mycket att ge men gemenskap och vilja att dela med sig bär långt.

Verkets stora tema är löftet om utopin i den blommande dalen och hoppet om en återförenad familj. Meurer-Bongardt menar att det utopiska föds i spänningsfältet mellan behovet av den största möjliga tryggheten och den största möjliga friheten.⁸² Både trygghet och frihet är teman som framstår tydligt i *Småtrollen och den stora översvämningen* och de bidrar till bokens antifascistiska potential. De antifascistiska värderingarna i verket är avsevärt mer indirekta än i omslagen för *Garm*. Medan bilderna för *Garm* fokuserar på att utpeka och förlöjliga fascismen och dess ledare, så visar *Småtrollen och den stora översvämningen* snarare på ett antifascistiskt levnadssätt och öppnar för motstånd, och medkänsla, i vardagen.

Under vandringen stöter mumintrollet, muminmamman, det lilla djuret och Tulippa på ett högt berg som de varken kan ta sig över eller förbi. De blir förtvivlade men får hjälp av en herre som bor i berget och har byggt en hel värld där inne – en värld helt byggd av godis och andra sötsaker, vilket kan jämföras med ett schlaraffenland. Schlaraffenlandet är ett land fyllt av läckerheter och lockelser där frosseriet traditionellt är både oskuldsfullt och görs ostraffat, och är en återkommande tematik inom barnlitteraturen.⁸³ Herren i berget bjuder trollen att stanna så länge de vill och barnen blir stormförtjusta och låter sig väl smaka av alla godsaker, medan mamman nöjer sig med lite mjölk och en tupplur. Det visar sig dock snabbt bli för mycket av det goda då både mumintrollet och det lilla djuret blir illamående av allt socker, och Tulippa inte kan sova eftersom den konstgjorda solen aldrig går ned.⁸⁴ Schlaraffenlandet till trots sker frosseriet inte ostraffat, utan priset måste betalas – med sömnlöshet och illamående. Den konstgjorda världen blir en metafor för de löften som de fascistiska ledarna ger för att samla stöd – en utopisk värld för det egna folket, men inte för någon annan – där löftet inte kan infrias och världen

82. Meurer-Bongardt, ”Dagern läg som en skimrande yta”, s. 13.

83. Ulla Bergstrand, ”Maten i barnboken”, Ulla Bergstrand & Maria Nikolajeva (red.), *Läckergommarnas kungarrike – Om matens roll i barnlitteraturen*, Stockholm: Centrum för barnkulturforskning vid Stockholms universitet 1999, s. 43.

84. Jansson, *Småtrollen*, s. 16.

som de vill skapa inte är en värld som det går att leva i. En parallell kan också dras mellan frosseriet i godislandet och omslaget där Hitler skriker efter ”mer kaka”. Världen inuti berget fungerar som en bild av instängdhet och begränsning även om familjen får lämna berget. Herren i berget är ledsn över att de inte trivs, men hjälper dem genom berget och ut i den verkliga världen via en berg-och-dalbana.

Familjens upplevelse i berget är till stora delar lättsam och har potential att väcka en barnläsares fantasi. Trots det präglas scenen också av en obehagskänsla, där den konstgjorda omgivningen och den till synes välvilliga herremannen ter sig något opålitliga. Bilden som illustrerar familjens intåg i berget visar en evighetslång rulltrappa med höga mörka väggar, och den lilla gruppen längst ned vid dess fot. Karaktärerna är tecknade som mycket små i jämförelse med omgivningarna och bergets tyngd tycks hota att stänga dem inne.⁸⁵ Jansson återvänder således till ett spel med proportioner och storlek, precis som i Hitlerkarikatyrerna, men här är litenheten inte ett uttryck för förlöjligande utan används för att signalera karaktärernas vilshet och maktlöshet inför berget som står i deras väg. Westin skriver att mannen i berget har drag av ett slags Gudsgestalt.

Men hans skapelse är en artefakt, ett slags kuliss, en konstruktion – det maskinella framtonar i illustrationen av rulltrappan. I trädgården finns ingen frisk luft, solen är av guldpapper och går aldrig ner. Här finns inget äkta liv. Mot den bilden framstår slutets blommande solbelysta dal som än mer sagolikt paradisisk.⁸⁶

Den konstgjorda världen framstår som alltför kontrollerad och polerad, och sin glansiga yta till trots för den tankarna till ett fascistiskt ideal där allting är möjligt att kontrollera och forma efter behag. Tulippa plockar famnen full av choklad och karameller från träden, och ”så fort hon hade plockat en av de lysande frukterna växte det genast ut en ny”.⁸⁷ Det finns alltså inget utrymme för det icke-perfekta eller för brister. Det är svårt att inte fråga sig hur länge den brokiga gruppen

85. Ibid., s. 13.

86. Westin, *Familjen i dalen*, s. 129.

87. Jansson, *Smätrollen*, s. 14.

hade kunnat stanna i berget utan att herren hade börjat fundera på om de inte var för vilda och okontrollerade och bestämt sig för att börja sätta upp regler.

Herren i berget är knappast avsedd att läsas som en direkt spegling av fascismen, och en viktig del av berättelsen är att trollen inte är fångar i berget – de får ge sig av då de så önskar. Schlaraffenlandet roar och lockar, och framstår säkert som oerhört åtråvärt i sin samtid av krigsransoner och surrogat. Jansson är ändå tydlig med att det inte är möjligt för karaktärerna att stanna i bergets överflöd. Det gör dem illa i längden, och det konstgjorda ljuset och den instängda luften tillåter inte ett verkligt liv. Ett återkommande tema i Janssons teckningar för *Garm* är den hamstring av förnödenheter som pågick under krigets nödår.⁸⁸ Herren i berget härskar ensam över sitt överflöd, och medan han klagat över att han aldrig får besökare så gör han heller inga ansträngningar att ta sig ut i världen och dela med sig. En antifascistisk läsning av boken gör det möjligt att hitta drag av fascism i godislandet och att se avfärden därifrån som en antifascistisk handling. Den konstgjorda solens ljus kan inte ersätta den verkliga solen, och i längden gör det artificiella ljuset mer skada än gott. Meurer-Bongardt lyfter fram dikotomin ordning–kaos som central för den utopiska litteraturen i samband med spänningen mellan koncepten trygghet och frihet.⁸⁹ Inne i berget råder ett välordnat system och fullständig trygghet, men trollens frihet begränsas rent konkret av bergets sidor och även av bergsherrens teknologi i form av rulltrappan och berg-och-dalbanan som krävs för att de ska kunna färdas inne i berget.

Den konstgjorda världen i berget är inte den enda uppehållspunkt familjen hittar under sin resa. Efter en vild båtfärd stöter de på en fyrvaktare, en ung pojke, som bjuder dem på sjöpudding i sin fyr. Medan det finns en känsla av otrygghet bland de underbara skapelserna i berget så finns det något omedelbart lugnande i fyrtornet kring den enkla skålen av sjöpudding. Det är lätt att föreställa sig att i ett krigshärjat Finland ter sig ett berg fyllt av sötsaker som en feberdröm, medan en gemensam skål sjöpudding (vad än den må innehålla)

88. Jansson & Kruskopf, *Skämttecknaren Tove Jansson*, s. 10, 50.

89. Meurer-Bongardt, ”Dagern låg som en skimrande yta”, s. 13.

upplevs som en bekantare trygghet. Ingen mår illa efter puddingen, ingen får huvudvärk av fyrens sken. Det är rejäl och hederlig mat som lämnar dem stärkta och fyllda av beslutsamhet. Tulippa bestämmer sig till och med för att stanna kvar i fyren eftersom hon blir så förtjust i den unge fyrvaktaren. Fyran är något som ska återkomma senare i Janssons författarskap, bland annat i *Pappan och havet* (1965), och de signalerar genomgående en kombination av trygghet och frihet. Närheten till naturen blir något frihets- och hälsogivande. Den verkliga världen må vara fylld av faror och oberäkneligt väder, men verkligheten och de valmöjligheter den erbjuder är ändå att föredra framför en konstgjord sol och bäckar fyllda med läskedryck där inget lever på riktigt.

Mumindalen som plats är tämligen katastrofdrabbad. Översvämningar, kometer, värmeböljor och stormar förekommer konsekvent, men samtidigt utstrålar dalen trygghet. Westin uppmärksammar att det katastrofala fungerar som en förstärkare av det trygga och paradisiska – i *Småtrollen och den stora översvämningen* är det tack vare översvämningen som familjen återförenas.⁹⁰ Trygghetsmotivet och bevarandet av trygghet trots katastroferna är fundamentalt för berättelsen. I den nya barnboken finns en strävan efter en ny värld och en bättre framtid.⁹¹ *Småtrollen och den stora översvämningen* kan läsas som en bearbetning av krigsåren och även av fascismen. Medan *Garm* aktivt går i dialog med sin samtid och öppet pekar ut och förlöjligar fascistiska ledare, börjar *Småtrollen och den stora översvämningen* blicka mot processen efter katastrofen – återföreningen av familjer, återuppbyggandet av hus, men också diskussionerna och berättelserna om vad som hänt under kriget. Berättande betraktas bland annat inom traumatilitteraturen som en väsentlig form av katastrofhantering.⁹² Efter översvämningen

[...] satt de och berättade för varandra om sina upplevelser och åt soppa ända tills månen gått upp och eldarna började släckas utmed

90. Westin, *Familjen i dalen*, s. 131.

91. Käreländ, *Modernismen i barnkammaren*, s. 25.

92. Se t.ex. Kali Tal, *Worlds of Hurt. Reading the Literatures of Trauma*, Cambridge: Cambridge University Press 1995, s. 6.

stranden. Då fick de låna en filt av marulkarna och kröp ihop tätt bredvid varandra och somnade.⁹³

Morgonen därpå skiner solen och alla är på gott humör. Samhörigheten, maten och värmen för dem genom natten och in i en ny dag, och berättandet är en viktig del av övergången från rädsla och katastrof till solsken och trygghet.

Småtrollen och den stora översvämningen skiljer sig på många sätt från Janssons teckningar i *Garm*. Medan det inte finns en entydig brytpunkt i Janssons verksamhet, hon fortsätter teckna för *Garm* till 1953, så signalerar barnromanen ändå början på vägen bort från de politiska teckningarna som huvudsyssla och in i barnlitteraturens värld. Barnboken blir både en verklighetsflykt och ett bearbetningsförsök efter kriget. Mia Spiro konstaterar att medan skönlitterärt skrivande i sig kan vara en motståndshandling, så blir handlingen verksam först i mötet med en läsare som kan börja tänka och agera annorlunda efter att ha tagit del av texten.⁹⁴ Läst i kontexten av Janssons arbete för *Garm*, krigsåren och de samtida strömningarna inom barnlitteraturen menar jag att *Småtrollen och den stora översvämningen* kan betraktas som ett uttryck för antifascistiska värderingar. Janssons antifascism går att läsa fram ur berättelsen och blir verksam i mötet med läsaren. Till skillnad från de politiska teckningarna som är explicita motståndshandlingar och avsevärt mer lättillgängliga och snabblästa än en hel barnroman kräver *Småtrollen och den stora översvämningen* ett aktivt läsarmöte för att uppnå sin potential som en antifascistisk motståndshandling. En annan stor skillnad är att medan *Garm* aktivt smädar fascismen, dess ledare och dess anhängare och manar till uppror, riktar *Småtrollen och den stora översvämningen* blicken framåt och vidare från katastrofen mot en möjlig utopisk framtid. Meurer-Bongardts syn på spänningen mellan trygghet och frihet blir central i en antifascistisk läsning av boken, då trollen konsekvent söker sig mot trygghet och gemenskap samtidigt som de värnar om sin frihet och sina valmöjligheter. Bokens primära syfte som barnroman är att underhålla och erbjuda en verklighetsflykt, men i andra hand blir den ett redskap för författaren,

93. Jansson, *Småtrollen*, s. 46.

94. Spiro, *Anti-Nazi Modernism*, s. 247.

och kanske även för läsarna, för en bearbetning av krigsåren. Den blir också en beskrivning av ett spirande hopp för framtiden.

VAD TROR DU ATT DET HÄNDE SEN?

Tove Jansson som antifascist – inledningsvis konstaterade jag att det känns som att texten borde skriva sig själv, samtidigt som ämnet nästan är för stort för att greppa. I den här artikeln har jag öppnat upp en möjlig läsning av en rörelse från en explicit och satirbaserad antifascism i Janssons omslag för *Garm* till en indirekt och barnvänlig sådan i *Småtrollen och den stora översvämningen*. I omslagsbilderna för *Garm* driver Jansson öppet med både fascismen och dem som stöder den. Hon tecknar karikatyrer av fascistiska ledare och låter ofta ledarna symbolisera hela rörelsen, men hon ägnar sig också åt en mer allmänt hållen kritik av kriget. Arbetet hon gör vid *Garm* är synnerligen medvetet och engagerat, och baserat på hennes egna utsagor är det tydligt att hon njöt av denna möjlighet att genom ”svinaktiga” teckningar håna och kritisera fascistiska ideal. I *Småtrollen och den stora översvämningen* tillämpar Jansson mer subtila och indirekta berättargrepp som ger uttryck för antifascistiska värderingar. Jansson låter sina troll stå för något vilt och naturnära, som inte kan tyglas eller tuktas av katastrofer, men hon låter dem också visa vägen mot det harmoniska hemmet och den återförenade familjen.

Vad har då Janssons antifascism för relevans i dag? I ett flertal populärvetenskapliga artiklar kan vi läsa beskrivningar av Janssons antifascistiska verksamhet, och antifascismen blir en del av myten omkring henne.⁹⁵ Dessa artiklar ger visserligen en överblick över Janssons arbete och gör starka biografiska kopplingar mellan Janssons liv och verk, men de gör sällan någon mer djupgående analys av antifascistisk tematik i hennes författarskap eller i enskilda verk. Forskningslitteraturen om Jansson tenderar också att betrakta Janssons politiska engagemang ur ett vidare perspektiv, utan att närmare analysera antifascistisk tematik i enskilda verk. Jag har visat att både explicit och indirekt antifascism finns närvarande i Janssons konstnärskap,

95. Se t.ex. Samson, ”How the Moomins became an anti-fascist symbol” och Frank, ”Meet the queer, anti-fascist author behind the freakishly lovable ’Moomins’”.

och jag menar att den här typen av konstnärligt uttryckt antifascism fyller sin verkliga potential först i mötet med en läsare. Jag menar också att den konstnärligt uttryckta antifascismen förtjänar en plats i forskning och diskussioner om antifascistisk aktivitet, och att skalan explicit–indirekt kan vara ett produktivt verktyg för dylika analyser.

Janssons antifascism var inte någon slump. Den kritik hon riktade mot fascismens medlöpare är inte mindre aktuell nu, då extrem-nationalistiska rörelser vinner mer makt i samhället igen och då fascistiska och antidemokratiska värderingar sprids på olika medie-plattformar.⁹⁶ Det är lätt att känna hopplöshet inför den allt hårdare tonen i världspolitiken, för att inte tala om Rysslands anfallskrig i Ukraina. Men, som mumintrollen säger då det känns hopplöst i *Småtrollen och den stora översvämningen*: ”Det hjälper inte, vi måste fortsätta ändå.”⁹⁷ Samma potential som syns i Janssons verk från 1930- och 1940-talen kan fortfarande användas. Den explicita antifascismen tjänar till att kritisera och klä av fascistiska rörelser, medan en indirekt antifascism kan ge oss hopp om en friare framtid. Janssons *Garm-teckningar* påminner oss om att ingen är för mäktig för att avbildas som ett bortskämt barn och *Småtrollen och den stora översvämningen* visar att det finns trygga hamnar bortom stormen och en blommande dal efter översvämningen.

Genom en antifascistisk läsning av Janssons värv som satirtecknare och barnboks författare blir vi som läsare delaktiga i hennes antifascism och motståndshandling. Då Janssons nidsbilder av Hitler trycks på t-tröjor,⁹⁸ och mumintrollen dyker upp på klistermärken, sida vid sida med antifascistiska budskap,⁹⁹ reproduceras Janssons antifascism i nya former. Kanske kan dessa senmoderna artefakter som kom-

96. För kommentarer om spridning av fascistiska värderingar, se t.ex. Torsten Fagerholm, ”Ständig julafton i trollfabriken”, *Hufvudstadsbladet* 7/9 2022, <https://www.hbl.fi/artikel/2a02ab32-b227-4b18-b716-ebb608f325bf> (hämtad 7/11 2022); Jonas Jungar, ”Trump och hans förakt för medierna har inte försvunnit någonstans – det smittar tyvärr av sig också på Finland”, *Svenska Yle* 9/4 2021, <https://svenska.yle.fi/a/7-1527081> (hämtad 7/11 2022).

97. Jansson, *Småtrollen*, s. 33.

98. Niclas Lönnqvist, ”Tove Janssons antifascistiska teckning nu som t-shirt”, *Hufvudstadsbladet* 12/9 2017, <https://www.hbl.fi/artikel/fc7487f7-a311-44dd-8991-6b4cd4bfccci> (hämtad 7/11 2022).

99. Samson, ”How the Moomins became an anti-fascist symbol”.

binerar politiska och kommersiella uttryck väcka uppmärksamhet kring Janssons antifascistiska värderingar, men det är upp till varje läsare att hitta den antifascistiska potentialen i hennes verk och, med Copsey, välja att agera eller inte agera på den potentialen.¹⁰⁰

100. Copsey, *Anti-Fascism in Britain*, s. xvii.

Hade det kunnat bli annorlunda?

Ministerstatssekreteraren Alexander Armfelt, 1846 års skärpta censur och dess kontext

DEN 6 MAJ 1846 SLÄNGDE Alexander Armfelt i all hast – och uppenbart upprörd, vilket de för honom ovanliga stavfelen tyder på – ihop ett kort brev till Casimir von Kothén, guvernören i Viborg. Han inledde med följande ord:

Jag har ont om tid, min käre Casimir, och kan bara skriva några rader till Er för att säga att Ni inte behöver göra annat än att vara lugn i hänseende till tidningscensuren, som [tillagt: sedan åtta dagar tillbaka] är underställd guvernörernas tillsyn.

Några rader senare följde utbrottet: ”De är riktiga djur, våra herrar redaktörer och våra herrar censorer, och jag befärad att man sist och slutligen måste förfara med stränghet.”¹ Även om man skulle välja att tolka ”animaux” i den överförda betydelsen ”idioter” ger denna mening en bild av Armfelt som journalistföraktare och fiende till pressfriheten. Han är uppenbarligen stolt över att ha uppfyllt von Kothéns krav på skärpning av censuren snabbare än denne hade väntat sig. Denna

Jag tackar Svenska litteratursällskapet i Finland och Aue-stiftelsen för att de möjliggjort återkommande forskningsresor till Finland. Jag tackar likaså Riksarkivet, Nationalbiblioteket och Helsingfors universitets bibliotek för deras tjänster.

1. Armfelt till von Kothén [24/4] 6/5 1846, Bl. 93r, Bd. 6, Kothenska samlingen, Riksarkivet, Helsingfors (RA). Datumangivelser inom klamrar enligt gammal stil. – Orig.: ”Je n’ai de tems [sic!], mon cher Casimir, que de vous traçer ces quelques lignes, pour vous dire que vous n’avez qu’à être tranquille pour ce qui regarde la censure des journaux qui est mise [tillagt: depuis huit jours] sous l’inspection des Gouverneurs. [...] Ce sont des vrais animaux [sic!] que Messrs nos Redacteurs et Messrs nos Censeurs et je crains bien que finalement il faudra sévir.” Alla citat översatta till svenska av översättaren utifrån författarens tyska översättningar.

åtgärd blev som bekant inte den enda skärpningen av censuren kring 1848, tiden för de europeiska revolutionerna.

Störst uppmärksamhet i Finland väckte indragningen av tidningen *Saima*, som gavs ut av Johan Vilhelm Snellman, i december 1846 och förbudet 1850 mot utgivandet av skrifter på finska som inte tjänade till religiös uppbyggelse eller ekonomiskt gagn. Att även tidningen *Kanava* i december 1847 slutade att komma ut på grund av besvär med censuren har inte beaktats i lika hög grad. I denna artikel diskuteras om ministerstatssekreteraren Armfelt stödde den skärpta censuren under Nikolaj I av övertygelse, eller om han snarare försökte förhindra eller mildra den – och vilka möjligheter han i så fall hade att göra det.

Svaren på dessa frågor kan ge nya synvinklar på censurens historia i Finland och kasta ljus över den biografiska kunskapen om Alexander Armfelt – en man som i över trettio år (1842–1876) föredrog Finlands angelägenheter för kejsaren.

ARMFELTS BANA FRAM TILL 1840-TALET

Alexander Armfelt föddes i Riga den 12 april 1794.² Dit hade hans mor tagit sin tillflykt medan hans far Gustav Mauritz Armfelt uppehöll sig i Ryssland (Kaluga). Fadern hade i den napoleonska tidens omvälvningar i flera repriser förlorat sin ställning som en del av den politiska eliten och övergick 1810 från svensk till rysk tjänst. Där blev han snabbt kejsar Alexander I:s förtrogne. Efter studier i bland annat England avlade Alexander Armfelt 1814 en juridisk examen i Åbo. När hans far dog samma år beslöt han sig för att slå in på den militära banan. Hans fars vinnande natur hade gått i arv, men samtidigt visade det sig att faderns höga förväntningar på honom ledde till ett bristande självförtroende som följde honom livet ut. Dessutom kände han sig ibland fallen mellan två stolar.

Alexander Armfelt gifte sig 1820 med Sigrid Axelina Fredrika Oxenstierna af Eka och Lindö, efter en lång tvekan. Han drömde om ett lugnt liv i Sverige. Mellan åren 1821 och 1831 fick paret tre döttrar

2. I detta avsnitt baserar jag mig på Hans Hirn, *Alexander Armfelt. Ungdom och läroår till 1832*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland (SLS) 1938 och Hans Hirn, *Alexander Armfelt. Början av en statsmannabana 1832–1841*, Helsingfors: SLS 1948.

och en son. Armfelt fortsatte emellertid sin karriär och familjemedlemmarna levde ofta på olika orter. Från 1836 – efter att hans hustru nedkommit med en dotter som dog kort därpå – tilltog oron för fruns hälsotillstånd, och trots flera kurvistelser utomlands avled hon i lunginflammation i S:t Petersburg 1841. Armfelts andra äktenskap med ryskan Alexandra Demidov, en avlägsen släkting till den ryska industriägarfamiljen, utpekades ofta i Finland som en mesallians.³ Den modersroll som hon förväntades ta för hans halv vuxna barn accepterades aldrig av barnen. De gemensamma barnen från detta andra äktenskap, Alexander, Nikolaj och Marie, dog i späd ålder 1844, 1847 och 1853. En lugn hamn hade Armfelt dock hittat under dessa år då han kunde köpa gården Ratula i Artsjö.⁴

Under dessa år av omskakande händelser och omvälvningar leddes däremot Armfelt till en topposition. Efter ministerstatssekreteraren Robert Henrik Rehbinders död 1841 blev han som dennes adjoint först tillförordnad och slutligen 1842 Rehbinders permanenta efterträdare.⁵ Rehbinder hade arbetat som sekreterare i vad som kom att uppfattas som den första finska kommittén, med säte i S:t Petersburg och grundad av Armfelts far, som nästan uteslutande bestod av finländare och som mellan 1811 och 1826 styrde den ryska politiken gentemot Finland. Efter att generalguvernören Arsenij Andrejevitj Zakrevskij hade orsakat kommitténs upplösning, blev Rehbinder kvar med uppgiften att förelägga kejsaren Finlands angelägenheter som underlag för beslutsfattande. I denna roll arbetade han från och med 1834 med titeln ministerstatssekreterare. Avgörande för Armfelts politiska socialisering var att han som Zakrevskijs adjutant hade fått prov på dennes förmåga att, med stöd i den ryska autokratin under Nikolaj I, genomdriva ärenden. Under Zakrevskijs tid hade personer bekännande den ortodoxa tron fått tillgång till statliga ämbeten i Finland, utan att Finlands ständer hade sammankallats för att godkänna en

3. Ett exempel finns hos Gabriel Nikander & Kurt Antell (red.), *Herrgårdar i Finland 2. Nyland II, Egentliga Finland*, Helsingfors: Söderströms 1928, s. 317.

4. Alex Snellman, *Suomen aateli. Yhteiskunnan huipulta uusiin rooleihin 1809–1939*, Helsinki: Helsingin yliopisto 2014, s. 126–127 och 172–173.

5. Om detta utförligt hos Kristiina Kalleinen, *Suuriruhtinaskunnan etuvartiosta. Ministerivaltiosihtööri R.H. Rehbinder Suomen etujen puolustajana Pietarissa 1811–1841*, Helsinki: Suomen Historiallinen Seura (SHS) 2017.

ändring av den lag från svenska tiden som förutsatte luthersk tro av personer i statens tjänst. Den inskränkande klausulen att en lantdag hade varit nödvändig för en lagändring och att så inte skedde av aktuell anledning, lugnade inte Armfelt. Han förblev skeptisk till att Finland kunde försvara sin autonomi i fall av konflikt.

Armfelts förhållande till Zakrevskijs efterträdare furst Aleksandr Sergejevitj Mensjikov var precis lika angeläget. De hade en gemensam syster, utan att vara bröder, och fursten stödde Armfelt och var en pådrivande kraft bakom dennes utnämning till Rehbinders adjoint 1832. Härvid hamnade Armfelt i en mellanposition som samtidigt innebar ett beroendeförhållande, vilket var oangenämt för honom. Det var orsaken till att han försökte återinföra en sorts finsk kommitté som skulle ge mera vikt åt hans ämbete. Rehbinders inflytande baserade sig i mångt och mycket på hans erkända auktoritet, medan statssekretariatets instruktion i bokstavlig bemärkelse endast i mycket begränsad utsträckning gav Armfelt möjlighet att föra fram egna synpunkter. Det var Gabriel von Haartman,⁶ den mäktige vicepresidenten för senatens ekonomidepartement, som bragte Armfelts plan på en finsk kommitté på fall, i syfte att bevara sitt eget inflytande. Detta till trots uppskattade Armfelt von Haartman, eftersom han ansåg honom vara i stånd att utveckla Finland till en *viable state*, bland annat genom att införa en egen silvervaluta. Även Mensjikov stödde sig på von Haartmans fakkunskaper och arbetsförmåga, men styrde ändå själv politiken gentemot Finland in i minsta detalj genom att föredra direkt inför kejsaren. Därmed sträckte sig Armfelts myndighet ofta inte längre än till att vara "Mensjikovs föredragningskontor".⁷ Men hans myndighet var ändå viktig för generalguvernören, som genom att lägga fram sina projekt för Finland via en särskild minister, var avskärmad från de ryska ministerierna.

För Armfelt var den mäktige generalguvernören Mensjikov, som hade kejsarens oinskränkta förtroende, en garanti för Finlands särställ-

6. Han har senast behandlats av Kristiina Kalleinen, "Isänmaan onni on kuulia Venäjälle." *Vapaaherra Lars Gabriel von Haartmanin elämä*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura (SKS) 2001.

7. Denna träffsäkra rubrik ur förarbetena till Jussilas bidrag i *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996* ingår tyvärr inte i den slutliga versionen. Osmo Jussila, *Suomen keskushallinnon historia 1809–1996*, Helsinki: Edita 1996, s. 51–298.

ning, som Armfelt värnade eftersom den utgjorde hans ansvarsområde.⁸ Detta blev tydligt när kodifieringen av all lag i det ryska riket utsträcktes till Finland, och Mensjikov använde Armfelts argument som ett slagkraftigt försvar för att hålla de finska lagarna separata från de ryska.⁹ Men samtidigt måste Armfelt försöka bortförklara irriterande incidenter i förhållandet mellan de båda länderna, såsom att en rysk student nekades inträde vid universitetet i Helsingfors, som engångsföreteelser.

I Armfelts politiska och privata biografi är förhållandet till Casimir von Kothen också speciellt. Båda hade samtidigt varit adjutanter för Zakrevskij och från och med Armfelts tid i S:t Petersburg hade de tät brevkontakt. De titulerade varandra vän, men Armfelt höll ändå von Kothen på distans, förmodligen för att denne ständigt uppmanade Armfelt att stötta honom i karriären. von Kothen hade uppenbarligen också målat upp sig själv som potentiell efterträdare till Armfelt. Samtidigt kunde Armfelt inte lösgöra sig från von Kothen eftersom han för det första inte ville undvara hans förtroliga information, och för det andra även framöver ville känna till dennes planer. Så fortsatte denna korrespondens i flera årtionden: von Kothen bestormade, Armfelt backade – och den utgör ett särdeles delikat objekt för forskningen.¹⁰

TIDIGARE FORSKNING OCH METODISKA UTGÅNGSPUNKTER

För att kunna svara på den i början ställda frågan om Armfelts hållning gentemot censurätgårderna kan man inte enbart granska hans konkreta handlingar. Man måste också fråga sig om han som ministerstatssekreterare initierade en mera omfattande inskränkning av pressfriheten och om han därför kan betraktas som början på

8. Carl von Bonsdorff, "Ministerstatssekreteraren greve Alexander Armfelts memoarer", *Historisk Tidskrift för Finland* (HTF) 14, 1929, s. 77–97, här s. 92.
9. Detta behandlas första gången mera utförligt i Osmo Jussila, *Suomen perustuslait venäläisten ja suomalaisten tulkintojen mukaan 1808–1863*, Helsingki: SHS 1969, s. 195–207.
10. En biografi som strävade efter att rädda von Kothens ära skrevs av Rolf Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, Helsingfors: Söderströms 1953; Louis Antoine Leouzon-LeDuc skildrar von Kothens aspirationer i *La Finlande. Son histoire primitive, sa Mythologie, sa Poésie épique* 2, Paris: Labitte 1845, s. 331–332. Armfelts och von Kothens brevväxling: Bd. 6, Kothenska samlingen, RA; IIa 20b [VAY 232–243 (denna förkortning används i fortsättningen för den motsvarande mikrofilchen)], Armfeltska samlingen, RA, Helsingfors (i fortsättningen: AA).

en kedja av förtryck. Går det att se en ökning av kringskärningar?: förordningen som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn, alltså den så kallade subordinationsförordningen, tidningsförbud (bland annat av *Saima*) och tryckningsförbud (som berörde de flesta skrifter på finska).

Yrjö Nurmio har utförligt behandlat den äldre forskningen fram till 1940-talet i en monografisk genomgång av tryckningsförbudet.¹¹ Forskningsbidragen uppvisar klara skillnader, eftersom tillgången till källor långsamt utvidgats, men också eftersom de forskare som stod det finska språkpartiet nära såg den tidens (svenskspråkiga) tjänstemän som medskyldiga till tryckningsförbudet. De huvudanklagade var von Kothen och senatoren Otto Wilhelm von Klinckowström. Därtill har von Haartmans misstro mot den finska språk rörelsen konstaterats, men ställts emot hans krav på att tjänstemän skulle ha kunskaper i finska. Ställvis anför också de nämnda personernas yttranden gentemot Armfelt, men själv har han inte tilldelats någon roll i censurpolitiken. Armfelt framstår som en rent förmedlande instans. Generellt kan man säga att i samma utsträckning som de involverade finländska aktörernas inflytande relativiseras, riktas blicken mot de icke-finländska faktorerna. Tanken bakom tryckningsförbudet var att det skulle bekämpa oroligheter i Ryssland som hade uppstått i samband med Petrasjevskijgruppens sammansvärjning. Ryssland skulle avskärmats från den europeiska revolutionsvägen, och de nationella strävandena bland de finsk-ugriska folken inom det ryska riket skulle förhindras.

Nurmio själv stöder sig på en anteckning av Konstantin Fischer, chef för generalguvernörens kansli i S:t Petersburg. Anteckningen, som finns i statssekretariatets handlingar, behandlar utförligt orsakerna till 1850 års tryckningsförbud. Nurmio anser att anteckningen är den avgörande källan, och ser därför den skärpta censuren i Ryssland, i följd av de revolutionära läror som spreds i landet, som förebild för tryckningsför-

11. Yrjö Nurmio, *Tuistelu Suomen kielen asemasta 1850-luvun puolivälissä*, Porvoo: WSOY 1947, s. 16–33. Det ska särskilt nämnas att författaren Michail Borodkin i den detaljerade framställningen av Finlands historia under Nikolaj I är dåligt informerad om censurfrågan, och frågan som behandlas i denna artikel berörs inte alls – och detta trots att författaren hade tillgång till statssekretariatets handlingar och Mensjikovs papper. Michail Michajlovitj Borodkin, *Istorija Finljandii. Vremja Imperatora Nikolaja I-go*, Petrograd: Gos. Tip. 1915, s. 598–599.

budet. Oron för socialismens spridning till Finland, då den redan fått fotfäste i Sverige och Norge, ser han som den bakom liggande orsaken. Däremot ignorerar han helt regeringens förfarande mot J. V. Snellmans tidning *Saima*. Han nämner enbart att antalet finskspråkiga pressorgan minskade fram till 1850 och därefter begränsades till tidningen *Suometar*. Tryckningsförbudet verkar därmed inte vara en ytterligare censuråtgärd, utan framstår som ett språkpolitiskt slag mot det finska språket och dess utvecklingsmöjligheter. Nurmio nämner visserligen svårigheterna som Pietari Hannikainen, utgivare av tidningen *Kanava*, hade med von Kothén, men han nämner inte hur detta hängde samman med att censuren ställdes under guvernörernas tillsyn.¹²

Medan von Kothén i brist på bevis har fått en ”friande dom” av Nurmio, har Rolf Lagerborg gått ett steg längre och skrivit ett bistert försvar av sin morfars bror – ett försvar mot beskyllningen att von Kothén drev på förbudet av *Saima*. Däremot är Lagerborg öppen med att von Kothén var upphovsman till förordningen som ställde censorerna under guvernörernas tillsyn, och att det var med stöd i denna förordning som *Kanava* angreps. Lagerborg bestrider dock att von Kothén egentligen hade för avsikt att angripa *Saima*.¹³

Det var först tio år efter Nurmios bok som en undersökning av Ilmari Kohtamäki visade att *Kanava* inte drogs ned i avgrunden i egenskap av ”*Saimas* finskspråkiga eko”¹⁴ och som en följd av de åtgärder som riktades mot Snellmans blad. Snarare var det så att guvernörens censurövervakning – svärdet som senare användes mot *Saima* – hade smitts för kampen mot *Kanava*. Kohtamäki följer Nurmio i hans antaganden om von Kothéns initiativ, men lösgör det från agerandet mot *Saima*. Han är också först ut med att tydligt visa att *Kanava* inte förbjöds, utan att de problem som censuren orsakade

12. Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 265–267.

13. Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothén*, s. 58–66. – Utöver språket skilde sig tidningarna åt också i många andra avseenden. *Saima* gavs ut i en större upplaga, distribuerades i hela landet och adresserade övergripande politiska problem. *Kanava* var däremot en liten viborgsk regionaltidning som riktade blicken mot landsortsbefolkningens nöd. När det gällde att fördöma pauperism läg båda tidningarna dock nära varandra; se nedan s. 60.

14. ”*Kanava – Saimaan suomenkielinen kaiku*”, enligt Päiviö Tommila (red.), *Suomen lehdistön historia 1. Sanomalehdistön vaiheet vuoteen 1905*, Kuopio: Kustannuskiilla 1988, s. 160.

tidningen var tillräckliga för att göra tidningen olönsam, vilket ledde till att den lades ner.¹⁵ Kohtamäkis utförliga innehållsliga analys av *Kanava* ligger till grund för Jouko Teperis analys av denna tidnings och den finskspråkiga pressens framträdande roll i samband med fennomanin i Gamla Finland.¹⁶

I slutet av 1900-talet fick pressforskningen ny kraft tack vare projektet Suomen lehdistön historia (Den finländska pressens historia).¹⁷ En lika noggrann undersökning som den av Pirkko Leino-Kaukiainen om censuren under den första förtrycksperioden¹⁸ har fortfarande inte skrivits om perioden som denna artikel undersöker. Pirkko Leino-Kaukiainen hade tidigare i en antologi gett ut Päiviö Tommilas iakttagelser om censurens historia under 1800-talets första hälft,¹⁹ vilka senare inkluderades i Tommilas heltäckande undersökning.²⁰ I denna undersökning återger Tommila händelsekedjan från tidningscensuren till tryckningsförbudet.

Raimo Savolainen har i sin utförliga biografi över J. V. Snellman följt den utveckling som ledde till förbudet av *Saima*.²¹ Redan den svenskspråkiga utgåvan av Snellmans verk hade på sätt och vis synliggjort Armfelts indirekta påverkan genom att integrera och utförligt kommentera bland annat Johan Jakob Nervanders brev till Snellman, vilka innehåller en vädjan om måttfullhet.²² Det blir framför allt

15. Ilmari Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen "Kanava", uudenaikaisen lehdistömmen ladun-avaaja*, Helsinki: SKS 1959, särskilt s. 197–214.

16. Jouko Teperi, *Vanhan Suomen suomalaisuusliike 1. Kehityspiirteitä ja edustajia 1830-luvulta 1850-luvun alkuun*, Helsinki: SKS 1965, s. 85–90, 137–139, 276–277.

17. För resultaten av projektet se *Suomen sanomalehdistön historia-projektin julkaisuja* 1–25, Helsinki 1975–1984.

18. Pirkko Leino-Kaukiainen, *Sensuuri ja sanomalehdistö Suomessa vuosina 1891–1905*, Helsinki: SKS 1984.

19. Päiviö Tommila, "Sensuuriolot ennen vuotta 1865", Pirkko Leino-Kaukiainen (toim.), *Sensuuri ja sananvapaus Suomessa*, Helsinki: Suomen sanomalehdistön historia-projekti 1980, s. 3–16.

20. Tommila, *Sanomalehdistön vaiheet*, s. 23–266, särskilt s. 143–174.

21. Raimo Savolainen, *Med bildningens kraft. J.V. Snellmans liv*, Helsingfors: SLS 2019, s. 416–456. (En svensk delöversättning av Leif Pietilä och Pertti Hakala, av Raimo Savolainen, *Sivistyksen voimalla. J.V. Snellmanin elämä*, Helsinki: Edita 2006, som behandlar Snellmans liv och verksamhet fram till 1863.)

22. Viktig i detta sammanhang är J.V. Snellman, *Samlade arbeten 5, 1845–1847*, Helsingfors: Statsrådets kansli 1995, s. 599–648 passim kommenterade, särskilt s. 724–726, 745–746 och 765–766.

tydligt att övervakningen av *Saima* prioriterades av Mensjikov och av hans kansli i S:t Petersburg i samråd med censuröverstyrelsen och senaten redan långt före Armfelts ovan nämnda brev till von Kothen. Enligt Savolainen ansågs kritiska artiklar i *Kanava* vara farliga först när de publicerades på svenska i Snellmans blad (som till exempel artikeln ”Ny Proletärfabrik”²³). Följaktligen har Olli Matikainen i sin undersökning av *Kanava*, som ingår i en bok om Viborgs läns historia, kallat Snellmans beröm av *Kanava* för en ”dödskyss” för tidningen.²⁴

I nyare översiktsverk om press- och censurhistoria, läggs starkare fokus på helhetssammanhanget mellan censuråtgärder och yttrandefrihet, och mindre fokus på enskilt ansvar och processer. Detta medför i sin tur att detaljer ibland förklaras på ett missvisande sätt.²⁵ Det är dock uppenbart att de nyss nämnda frågorna gällande påverkan och initiativ blir mer relevanta när man vill utreda de ansvariga personernas inställning. Genom att man återvänt till biografien som historisk forskningsgenre har denna aspekt åter ökat i betydelse.²⁶

Det föreligger ändå ett metodologiskt problem eftersom det enbart finns ett fåtal källor rörande de agerande personernas motiv och tankar. Fastän man till exempel har tillgång till Armfelts korrespondens med von Kothen från den ifrågavarande tiden, måste man fråga sig om Armfelt inte döljer lika mycket som han avslöjar, med tanke på det problematiska förhållandet dem emellan. Armfelts brev till flera av de andra personerna han brevväxlade med (till exempel Johan Mauritz Nordenstam, universitetets vicekansler, guvernör, senator och lantmarskalk, samt senatoren Carl Olof Cronstedt) är inte bevarade. De

23. ”Ny Proletärfabrik”, *Saima* 12/3 1846.

24. Olli Matikainen, ”Harakka joka sian tappajaisissa”: Sanomalehdistö Viipurin läänissä”, Yrjö Kaukiainen, Risto Marjomaa & Jouko Nurmiainen (toim.), *Viipurin läänin historia 5. Autonominen Suomen rajamaa*, Keuruu: Karjalan kirjapaino 2014, s. 419–430, här s. 420.

25. T. Ex. Kaarle Nordenstreng (toim.), *Sananvapaus Suomessa*, Tampere: Tampere University Press 2015. På s. 48 förbises den finska byråkratins delaktighet; i Riku Neuvonen, *Sananvapauden historia Suomessa*, Helsinki: Gaudeamus 2018, s. 113, flyttas första steget – förordningen som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn – till händelsekedjans slut.

26. En år 2017 utkommen bok om detta är Hans Renders, Binne de Haan & Jonne Harmsma (eds.), *The Biographical Turn*, London: Routledge 2017, särskilt s. 3–12, 31–41, <https://doi.org/10.4324/9781315469577>; se också seminarieföredragen i ”Historikern och biografien”, *HTF* 94, 2009: 4, s. 441–494.

agerande personerna i S:t Petersburg skrev sällan till varandra eftersom de träffades personligen. Mensjikovs korrespondens som digitaliserats av Ryska Krigsflottans arkiv i S:t Petersburg, och numera är tillgänglig i Riksarkivet i Helsingfors, ger ändå viktiga upplysningar. Armfelts dagbokskalender, som bevarats i sin helhet, listar i sin tur brev och möten, men inte deras innehåll, orsaker eller resultat.

Eftersom Armfelts papper, liksom även von Kothens och von Haartmans, blott innehåller strödda anmärkningar rörande censur, får myndigheternas officiella handlingar en speciell betydelse för denna studie. Även om man kanske inte hittar de faktiska orsakerna till ett politiskt steg i de officiella dokumenten, har dessa papper en särskild relevans här. Statssekreterarens kansli hade för vana att förstöra renskrivna versioner på ryska av ett förslag om det inte vann kejsarens godkännande i preliminära diskussioner. Bara den slutgiltigt godkända versionen brukade sparas. Utkast på svenska bär dock alla ändringar som gjorts i en ibland komplicerad beslutsprocess. Man får utgå från att Armfelt deltog i denna process, och då ingen annan källa för en lika nära hans tankar är detta tillvägagångssätt berättigat. Detta angreppssätt har jag inhämtat från det arbete som gjordes inom ramen för projektet Hallintohistoria (administrationshistoria) på 1990-talet,²⁷ och det har visat sig vara fruktbart för de frågor som behandlas i denna artikel.

CENSURVÄSENDET I STORFURSTENDÖMET FINLAND UNDER NIKOLAJ I

När Alexander Armfelt anträdde ämbetet som ministerstatssekreterare var censurförhållandena i Finland fastställda genom en förordning från den 14 oktober 1829.²⁸ Med denna förordning överförde senaten den strikta ryska censurförordningen från 1826 (reviderad 1828) till finländska förhållanden. I samband med detta drev generalguvernör-

27. Jfr Seppo Tiihonen (ed.), *Institutions and Bureaucrats in the History of Administration*, Helsinki: Hallintohistoriakomitea (HHK) 1989, bl.a. s. 89–93.

28. Det följande jfr Tommila, "Sensuuriolot ennen vuotta 1865" och vidare Tommila, *Sanomalehdistön vaiheet*, s. 102–105. Jfr "Förordning ang. Censuren och Bokhandeln i Storfurstendömet Finland, gifven d. 2 (14) Okt. 1829", *Samling af placater 5. 1825–1829*, Helsingfors: Wasenius 1831, s. 508–532, särskilt §§ 12–14, 31–32, 67–68, 76.

en Arsenij Andrejevitz Zakrevskij igenom kravet på förhandscensur hos kejsaren.²⁹ Till skillnad från i Ryssland var det i Finland ändå inte förbjudet att diskutera förbättringar av statsekonomin, såvida förbättringarna var avhängiga av regeringsåtgärder.³⁰ Finlands generalguvernörer uppskattade definitivt en sakkunnig press.³¹ Att genom administrativ lagstiftning utfärda den ryska censurförordningen var problematiskt då också Gustav III, genom 1772 års statsvälvning, hade återintroducerat censurbefogenheter till statsmakten. Tryckfriheten i Finland var begränsad redan när landet blev en del av Ryssland,³² vilket innebar att de autokratiska kejsarna utan svårighet kunde bevara Sveriges gamla lagar också i fråga om censuren.

En censuröverstyrelse, för det mesta bestående av tre ledamöter, och en censurkommitté var huvudansvariga för censursystemet.³³ På varje ort utanför huvudstaden där det fanns ett tryckeri representerades censuren av en lokal censor. Senaten hade rätt att godkänna grundandet av tryckerier och att godkänna nya periodiska skrifter, samt att förbjuda existerande periodiska skrifter. Senaten skulle tillfråga censuröverstyrelsen i dessa frågor, men satte sig ofta över censuröverstyrelsens mera stränga kriterier. I egenskap av universitetets vicekansler förestod Alexander Thesleff censuröverstyrelsen under den

29. Alexis Lillja, *Arsenij Andrejevitz Zakrevskij*, Helsinki: SKS 1948, s. 324.

30. Om den ryska förordningen se Aleksandr Michailovič Skabičevskij, *Očerk istorii russkoj cenzury*, SPb: Pavlenkov 1892, s. 220–224.

31. Till och med i den varning som Mensjikov, genom tredje part, lät meddela Snellman uttryckte han sin uppskattning av Snellmans person och kunskaper. Att man var tvungen ”att för landets bästa uppoffra [! Schweitzer] tidningen” visar att man beklagade förlusten av ett pressorgan som höll en hög nivå. Nervander till Snellman, efter 21/3 1846, Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 613–614, 764. Citatet på s. 613. (Mensjikovs egna ord återgavs av Nervander.)

32. Neuvonen, *Sananvapauden historia*, s. 92–97.

33. Censurkommittén hade sin bas i Helsingfors och bestod av en ordförande och fyra censorer som på förslag av censuröverstyrelsen utnämndes av senaten. Kommittén utförde uppgifter i anslutning till censuren i Helsingfors, men föreslog också lokala censorer att utnämnas av censuröverstyrelsen. Censuröverstyrelsen hade uppsikt över censurväsendet, avgjorde meningsskiljaktigheter mellan censorerna, och hade rätt att via senaten föreslå kejsaren nödvändiga ändringar av eller ge upplysningar om censurförordningen. Censuröverstyrelsen fällde det slutgiltiga avgörandet i innehållsliga frågor rörande censuren. Censorerna och andra tjänstemän kunde vända sig till senaten i fall av anklagelser gällande skötsel av deras förpliktelser.

här behandlade perioden.³⁴ Förutom den allmänna censuren bedrevs det en akademisk censur vid universitetet, och gällande andligt innehåll bedrevs censur av domkapitlen i Åbo och Borgå. Utländska periodiska skrifter censurerades omedelbart av postdirektören. Utländska böcker, med undantag av sådana böcker som var avsedda för universitetet, granskades vid behov av censurkommittén.³⁵

I egentlig mening var censurbestämmelserna inte alltför strikta: det var förbjudet att smäda och ifrågasätta religion och att misskreditera kungahuset, och därutöver förbjöds bristande aktning för regeringen och grundlagarna, osedligt innehåll och kränkning av den enskildes ära och privatsfär. Då censorerna dessutom brukade rekryteras från den lokala intelligention fanns det – bortsett från att förhandscensuren var ett hinder i sig – inga strikta begränsningar av tryck- och informationsfriheten. I allmänhet försökte man förhindra att tryckalster som ansågs skadliga nådde offentligheten. Men samtidigt gav man bildade och högtstående personer tillgång till sådana skrifter eftersom man litade på deras omdömesförmåga. Statsledningen ansåg dessutom att censuren hade en uppgift i att säkerställa en viss litterär och informativ nivå.³⁶ Förväntningen var att man:

[...] med hjälp av förhandscensuren kunde, på ett kraftigare sätt än tidigare, blockera skrifter som kunde väcka tvivel på tron på Gud, kyrkan och överheten. Lika väsentligt var att blockera utländsk litteratur som kunde rubba samhällsfreden. Sett från statsledningens synvinkel var censuren ett viktigt verktyg för säkerhetspolitiken.³⁷

34. Utförligt om censurmyndigheternas personalförändringar i Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 148–151.

35. Ivar Heikel, *Helsingfors universitet*, Helsingfors: Söderströms 1940, s. 461; Voitto Silfverhuth, *Kirkon ja keisarin sensuuri*, Helsinki: SKHS 1977; Marianna Tax Choldin, *A Fence Around the Empire*, Durham, N.C.: Duke University press 1985.

36. Jyrki Hakapää, *Kirjan tie lukijalle*, Helsinki: SKS 2008, s. 189. Till exempel beviljades en kulturperson som baron Ludwig Heinrich Nicolay oicensurerad tillgång till utländska tidskrifter. Salaisets aktit 51 (1847), KKK Fc 38, RA. Arkivcitatsom hänvisar till generalguvernörens kansli och statssekretariatet följer Riksarkivets vedertagna förkortningar KKK och VSV (utan att RA anges). För handlingarnas huvudserier används den korta formen bestående av nr/år.

37. Tommila, *Sanomalehdistön vaiheet*, s. 103.

REGERINGSPOLITIKEN UNDER 1840-TALET OCH
DESS KRITIKER

De viktigaste stegen som stärkte censurens makt i Finland togs överraskande nog före den stora skärpningen av censuren i Ryssland. Dessa steg verkar ha förutbestämt mannen bakom dem, generalguvernören Mensjikov, att bli ordförande för det ryska rikets första preliminära censurkommitté, som bildades den 28 februari 1848.³⁸ Han drog sig hur som helst tillbaka och blev inte del av den ständiga kommittén som bildades den 2 april 1848 och som leddes av Dmitrij Petrovitj Buturlin.³⁹ Kanske ville Mensjikov värna sitt finländska censursystem i och med att hans åtgärder inte följde ryska förebilder.⁴⁰

Regeringsarbetet återupplivades i Finland omkring år 1840. Senatens nyutnämnde vicepresident von Haartman utnyttjade sina insikter för att göra Finland till en *viable state*. På så sätt skulle man förhindra att landets underutveckling och fattigdom sågs som ett resultat av det ryska styret, som i sådana fall skulle diskrediteras. Missnöje som en följd av fattigdom skulle urholka den finsk-ryska konsensusen.⁴¹ Mensjikov initierade själv otaliga förbättringar, fastän han satt i S:t Petersburg – och detta nästan alltid efter att också ha hört senatens åsikt.⁴² De flesta i landet delade däremot inte von Haartmans merkantil-kamerala ansats och hans strävan att rikta in den ekonomiska politiken mot Ryssland, särskilt inte i de västligt orienterade delarna av Österbotten. Samtidigt konfronterades J. V. Snellman, som hade socialiserats i Österbotten och som hade rest mycket i Västeuropa, med de problem som fanns i landets östra delar. Han blev rektor i Kuopio 1843 eftersom universitetet inte erbjöd honom en tjänst, och började

38. Fedor Aleksandrovič Petrov, *Formirovanie sistema universitetskogo obrazovanija v Rossii T. 4, Č. 2. Studenčestvo*, M.: Izd-vo Moskovskogo un-ta 2003, s. 223.

39. Enligt Kristiina Kalleinen, *Suomen Kenraalikuvernemntti*, Helsinki: HHK 1994, s. 201, och med hänvisning till Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 225, trivdes han inte med uppgiften.

40. Enligt *ibid.*, s. 290–292.

41. Utförligt om detta Kristiina Kalleinen, *Haartmanin elämä*, Helsinki: SKS 2001, särskilt s. 106–192.

42. Kalleinen, *Kenraalikuvernemntti*, särskilt s. 127–232, har beriktigtat den förhärskande bilden av Mensjikov och hans handlingar som en "absentee government" som stod utanför ärendena och befann sig utanför landet.

där publicera den svenskspråkiga *Saima*. I Kuopio fick han genom den viborgska lokalpressen upplysningar om beklagansvärda skeenden i Gamla Finland, vilket fick honom att föreslå förbättringar inför en publik som bestod av hela Finland. Snellmans tillvägagångssätt stod i motsättning till den upplysta absolutismens maxim ”Alles für das Volk, nichts durch das Volk” (Allt för folket, intet från folket) som tillskrivs kejsaren Josef II. För Mensjikov var Snellmans kritik olovlig främst av principiella skäl, men för von Kothen, i hans egenskap av guvernör i Viborg, var kritiken farlig på ett konkret vis.

För Armfelt framstod den komplicerade situationen på följande sätt: det fanns inget alternativ till von Haartmans insatser och målsättningar.⁴³ Denna politik, som inte förmådde väcka de dynamiska krafterna i samhället och som ständigt närde ett hopp om att närma Finland till Ryssland, kunde inte entusiasmera företrädarna för den vaknande nationen. Den förda politiken tedde sig för långsam och för ”ofinländsk”. Man kan anta att Armfelt i hemlighet hälsade kritiken mot den långsamma politiken välkommen, men kravet på politiskt deltagande och på att Finland skulle välja en självständig väg misskrediterade sig självt som ”demokratiskt” och ”separatistiskt”, och hotade Finlands profil som ett lojalt land. Denna profil var i sin tur oersättlig för bevarandet av landets särställning. Därför var den politiska ledningen i Finland mera mån om att censuren i Finland försvarade landets egen regering mot kritik inifrån än om att understöda ryska imperialistiska och antirevolutionära åtgärder.

Det finns dock ett ytterligare belägg för Armfelts inställning till censuren i denna situation. Han skrev till professor Nervander på följande sätt om Snellmans pressaktivitet, vilket Nervander citerar verbatim i ett brev till Snellman:

Jag erkänner för Er [Nervander], att jag hade önskat för hans [Snellmans] skull, att han skulle visa lite mer försiktighet i sättet han för pennan i tidningen han redigerar. Man måste veta hur man undviker klipporna, men denna färdighet är så oerhört svår [...], att man hittills inte i något land förstätt att hitta den rätta medelvägen.⁴⁴

43. Om Armfelts uppskattning av Haartman, se Kalleinen, *Haartmanin elämä*, s. 110.

44. Nervander till Snellman, 26/12 1845, Snellman, *Samlade arbeten* 5, Nr. 196, s. 594–595.
– Orig.: ”Je Vous avoue, que j’aurais désiré pour lui, qu’il mit un peu plus de prudence

I detta brev berättar Nervander för Snellman om Armfelts fruktlösa ansträngningar att trots allt utverka en universitetstjänst åt Snellman. Men det var säkert inte ovälkommet för Armfelt att hans kritik mot Snellmans publicistik också kunde läsas av denne. Man känner på samma gång att han beklagade att Snellmans frontala angrepp, som utmanade politik och censur, på längre sikt skulle leda till att Snellmans åsikter inte uppskattades eller tolererades och hans röst förstummades. Armfelts försiktiga sätt hade dock inga utsikter till framgång när det gällde en man som öppet erkände att han ”måste blanda salt i för att ha inkomst av en tidning”. Snellman låtsades dessutom vara ovetande om hur han hade kritiserat regeringen och kyrkan – och detta rakt inför Mensjikov.⁴⁵

VON KOTHEN SÄTTER PRESS PÅ ARMFELT

För att kunna bedöma huruvida Armfelt av övertygelse bidrog till en åtgärd som släckte Snellmans fackla, måste man närmare undersöka det brev från Viborgs landshövding till Armfelt på vilket Armfelt hastigt svarade med de ord som återges i början av denna artikel.⁴⁶ Detta brev är högst märkligt: von Kothén uttrycker inte bara en förväntan om att han som generalguvernör äntligen skulle utses till chef över censorn i Viborg, utan han förklarar också utförligt bakgrunden till de problem han hade med censurmyndigheterna. Det är som om han behövde övertyga Armfelt om att hans krav att ställa de provinsiella censorerna under guvernörernas tillsyn var berättigat, och att Armfelt var skyldig att jobba för att genomföra det.

dans la manière dont il manie la plume dans le journal qu'il redige. – Il faut savoir éviter les ecueils, mais ce talent est autant plus difficile [...] que jusqu'au présent dans aucune pays on n'a su trouver le juste milieu.”

45. Grot till Pletnjov, 7/19 II 1845, Jakob Grot & Pjotr Pletnjov, *Utdrag ur J. Grots brev-växling med P. Pletnjov*. 1. Översätn. av Walter Groundström, Helsingfors: SLS 1912 s. 125. Om detta senast Savolainen, *Snellmans liv*, s. 443. Snellmans rättfärdigande brev som rör sig på gränsen till ironisk provokation (konceptet i Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 614–615) skickades faktiskt [22/1] 3/2 1846 (rakt emot tvivlet som uttrycks i kommentaren), med ännu vassare formuleringar än i konceptet. Bl. 3, delo 271, opis' 3, Fond 19 (Archiv A. S. Mensjikova), RGAVMF, SPb.
46. von Kothén till Armfelt, Wiborg, [22/4] 4/5 1846. IIa 20b/1 [VAY 232], s. 144–146, AA.

von Kothen beklagade sig häftigt över den mildhet som censuren i Viborg hade visat: tryckaren av *Kanava* hade som en försiktighets-åtgärd kommit till von Kothen med en artikel som censorn inte hade haft några anmärkningar emot. von Kothen kunde inte läsa den finska texten och bad tryckaren att vänta med publiceringen tills innehållet hade granskats. Därpå publicerades en notis i *Kanava* informerande om att en artikel inte hade fått tryckas eftersom den var på finska.⁴⁷ När von Kothen ställde redaktören till svars, svarade denne att en guvernör inte hade rätt att ingripa mot tidningar – oavsett vad tidningen skrev om honom. von Kothen tillade i ett brev till Armfelt att hans besvär till censuröverstyrelsen i Helsingfors gällande denna incident ännu inte hade avgjorts. Hans krav var tydligt, guvernörerna måste ha uppsikt över censorerna.

von Kothens brev och Armfelts svar framstår ändå i ett helt annat ljus när man beaktar att förordningen som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn redan hade utfärdats. En tillhörande skrivelse hade sänts direkt från generalguvernörens kansli i S:t Petersburg till alla berörda guvernörer i Finland den 13/25 april 1846.⁴⁸ Skrivelsen nådde till och med det avlägsna Kuopio den 24 april/6 maj,⁴⁹ vilket betyder att den antagligen hade varit tillgänglig i Viborg i nästan en vecka innan von Kothen skrev till Armfelt.⁵⁰

Armfelt måste ha varit förundrad: von Kothen berättade att han redan den 21 mars 1846 hade beklagat sig för censuröverstyrelsen utan att ha fått svar.⁵¹ Det verkar som om von Kothen ville att ärendet

47. Notisen trycktes den [17/4] 29/4 1846 och återges av Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen "Kanava"*, s. 199.

48. Salainen akti 43 (1845), Fc 37, KKK.

49. 6/5 1846, Salaisten kirjeiden diaari, Kuopion lääninhallituksen arkisto, Riksarkivet Joensuu (verksamhetsställe) (tidigare: Joensuu landsarkiv). Vänlig upplysning av arkivdirektör Jarno Linnolahti per e-post 18 maj 2015.

50. Det finns inga spår av ett sådant dokument bland de delvis förkomna arkivalierna om Viborgs guvernements förvaltning i Leningradskij oblastnoj gosudarstvennyj archiv. (Vänlig upplysning av arkivdirektör S. E. Krasnocvetova 17/12 2015.) Däremot nådde skrivelsen guvernörskansliet i Åbo redan [17/4] 29/4 1846. Kirje saapunut, nro 576, Diaari 1846, Ag 2, saap. salaisten asioiden diaari 1841–1897, lääninkanslia, Turun ja Porin lääninhallitus, Riksarkivet, Åbo (verksamhetsställe) (tidigare: Åbo landsarkiv).

51. von Kothens memorial av den 21/3 1846, där han yrkade på ett förbud mot *Kanava* och att en bestraffning av *Saima* prövades. Akt 23/106 från 1846, Kirjeasiakirjat Ea 5 (1844–1847), Sensuuriylhallitus, RA. – Censuröverstyrelsen behandlade faktiskt

äntligen skulle komma i rullning – men saken hade ju redan bestämts och von Kothens måste ha vetat detta. Eftersom Mensjikov redan hade tagit initiativet hos kejsaren den 3/15 april 1846,⁵² signalerar brevet att von Kothens önsknings kunde uppfyllas direkt av Mensjikov, utan Armfelts förmedling. von Kothens hade nämligen redan tidigare, i ett brev till Armfelt av den [31 mars]/12 april 1846, beklagat sig över att censuren inte tog sig an *Saima* och *Kanava* – men utan att lämna konkreta uppgifter om bråket med den lokala censorn.⁵³ Armfelt reagerade inte på brevet.⁵⁴ Det blev nu med all tydlighet klart att von Kothens hade fått generalguvernören att skrida till handling.⁵⁵

von Kothens brev till Armfelt av den [22 april]/4 maj 1846 var en kraftig maktdemonstration, och den var inte bara riktad mot Armfelt. Brevet var nämligen riktat till förste expeditionssekreteraren Claes Nordenheim ”för avlämnande i Storfurstendömet Finlands ministerstatssekreterares hus”.⁵⁶ Och undantagsvis var det skrivet på svenska så att också andra inom statssekreterariatet kunde läsa det obehindrat. von Kothens, som i vanliga fall inte förskonade Armfelt från stora och små klagomål och idéer, hade i det här fallet lämnat honom i en viss ovisshet om vad som redan var på gång i frågan.⁵⁷ Efteråt blottställde

von Kothens skrifvelse den 31/3 1846: ”hvad Gouv^{en} i förestående mätto anmält och hemställt vara af den beskaffenhet att någon åtgärd deraf icke föranleddes, utan borde Gouv^{ens} skrifvelse utur Diarium afföras samt förvaras”. 1845–1849, Sensuurihallitus Ca 5, Painoasiain yllihallitus I, RA.

52. Generalguvernörens föredragningsnot av [3/4] 15/4 1846, Bl. 204, Ca 6 (1845/6), KKK.
53. IIa/20b [VAY 232], s. 141, Armfeltska samlingen, Riksarkivet (i det följande AA).
54. Armfelt kvitterade visserligen bregets mottagande, men tog inte ställning rörande de båda tidningarna eftersom han kände sig sjuk. Armfelt till Kothens, P. S. av [3/4] 15/4 1846 beträffande brevet från föregående dag (samma som not 1). Följande brev av [10/4] 22/4 (ibid. Bl. 91–92) innehåller bara nyheter om befordringar.
55. Klinckowström antyder att Armfelt först misstänkte honom för att ha vidarebefordrat von Kothens resultatlösa besvär hos censuröverstyrelsen till Mensjikov. Klinckowström till Armfelt, 13/5 1846, IIa 20a/4 [VAY 212], s. 168–169, AA.
56. Brevet finns inordnat i brevsamlingen utan att det framkommer att det rör sig om en insprängning. Bl. 49, sub voce von Kothens, Casimir, Luettelo 602:4: Alexander Armfelts brefsamling, RA. I Armfelts dagbok (Ratulan arkisto 1, mapp 13–14 [VAY 913–926], AA) finns ingen anmärkning om några omständigheter som skulle förklara varför brevet skulle vidarebefordras till honom av Nordenheim.
57. von Kothens förteg t.ex. för Armfelt att han kände till censurkommitténs beslut att inte agera på hans besvär eller att besvara hans brev, men berättade det för Hannikainen. Hannikainen till Snellman, [17/4] 29/4 1846, Snellman, *Samlade*

von Kothen Armfelt inför myndigheten. Detta var ytterst oangenämt för Armfelt: von Kothen profilerade sig som en självständig politisk auktoritet i fråga om Finlands angelägenheter. Dessutom hade von Kothen uppenbarligen direkt tillgång till Mensjikov och ett betydande inflytande över honom.⁵⁸

VON KOTHEN AVGÅR MED SEGERN

Förutom konflikten med censorn fanns det ytterligare något som irriterade von Kothen. I *Borgå Tidning* hade han svarat på kritiken att han inte längre godkände arvsdelning av hemman om de nya jordlotterna inte var tillräckligt lönsamma (även skattemässigt).⁵⁹ Den 18 februari 1846 hade *Kanava* anklagat honom för att skapa mängder av jordlösa tiggare då han försökte skapa skattepliktiga storgods. Snellman refererade *Kanavas* artikel i *Saima* den 14 mars med den provocerande rubriken ”Ny Proletärfabrik”. von Kothen baserade sina ovan nämnda angivelser till censuröverstyrelsen mot de bägge tidningarna på dessa fall. Han betonade att den finskspråkiga tidningen *Kanava* haft för vana att leverera material till Snellman.⁶⁰ För von Kothen var den landsomfattande spridningen av negativa rubriker naturligtvis föregilig. Men den absurda motiveringen att *Kanava* kunde sprida kritik då de som skulle granska innehållet inte

arbeten 5, s. 620–622, jfr Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen ”Kanava”*, s. 200. von Kothen måste ha haft informanter då censurkommitténs protokoll, som nämns i not 51, nämner att myndigheten inte svarade von Kothen och inte visar tecken på att ha manipulerats i efterhand.

58. Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen ”Kanava”*, s. 198 antar att von Kothen personligen talade för sin sak hos Mensjikov och andra höga ämbetsmän i S:t Petersburg. Han refererar bl.a. till Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 151, som dock inte tar ställning till detta. Men redan när von Kothen hos tryckeriet stoppade den ovan nämnda artikeln, kunde han tillkännage för Hannikainen den förestående förordning som ställde de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn. Hannikainen till Snellman, se föregående not; i brevet nämns också en nyligen avslutad resa till S:t Petersburg som von Kothen gjort.

59. Experternas åsikter går isär i frågan om von Kothen verkligen var oroad över bondgårdarnas livskraft eller om han syftade till att öka skatteintäkterna från större egendomar: jfr Jaana Luttinen, ”Perinteiset maaseutuelinkeinot autonomian ajalla”, *Viipurin läänin historia* 5, s. 196–248, här s. 196–199.

60. Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 151–152. De tillhörande dokumenten hos Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, s. 268–274.

förstod finska, och att tidningen redigerades "[...] på ett språk, som tyvärr förstås av ganska få bland den bildade samhällsklassen",⁶¹ visar på von Kothens farhågor, nämligen att de som drabbades av missförhållandena kunde läsa om dem på sitt eget språk.

Varför var då von Kothen inte nöjd med de skärpningar som von Haartman börjat införa från och med 1845? Forskningen har visat att det inte stämmer att von Haartman förde fram idén att ställa de lokala censorerna under guvernörernas tillsyn.⁶² I stället godkände kejsaren 4/16 april 1845 en av senaten föreslagen precisering till censurförordningen, att censuröverstyrelsen utan anklagelse kunde avsätta censorer liksom senaten kunde avsätta medlemmar av censurkommittén. Principen att åtal för tjänstefel alltid skulle vara offentliga gällde inte i sådana fall där missnöjet med censorerna berörde ämnen som var opassande för offentligheten. Detta var ett ingrepp i Finlands rättsordning, men tyglarna förblev i händerna på senaten.⁶³

Inte ens när von Haartman klagade över *Saimas* kritik av prästernas samhälleliga roll nämndes något om guvernörerna. Det hade varit bättre med ett slagkraftigt genmäle i pressen, skrivet av en auktoritet.⁶⁴ Även senare nöjde sig von Haartman med att endast klandra guvernörernas bristfälliga uppsikt, men han krävde inte deras direkta ingripande: de hade ju alltid möjlighet att lämna in ett klagomål gällande censorerna hos censuröverstyrelsen. Det hade inte passat sig för von Haartman att försvaga senatens och de centrala civila myndigheternas kontrollfunktion till förmån för kronomyndigheternas maktvertikal.⁶⁵

von Kothen ansåg däremot att det var oacceptabelt att en guvernörs enda möjlighet var att lämna in ett klagomål om censorerna till censur-

61. Ibid., s. 273.

62. Detta framför Kalleinen, *Kenraalikuvernementti*, s. 201 med hänvisning till Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 296–297. I källan som anges där är det dock inte tal om guvernörernas roll.

63. VSV 77/1845, Bl. 8–10; den tryckta förordningen utfärdades [5/5] 17/5 1845. *Samling af Placater II, 1845–1846*, Helsingfors: Gröndahl 1848, s. 35.

64. För originalet av den av Danielson-Kalmari anförda skrivelsen från von Haartman till Mensjikov [8/12] 20/12 1845 se Salainen akti 43 (1845), Fc 37, KKK.

65. Om rivaliteten mellan senat och generalguvernör angående uppsikten över länsförvaltningen se Lars Westerlund, *Länsförvaltningen*, Helsingfors: HHK 1993, s. 43–71.

överstyrelsen. Ingen annan guvernör än von Kothen hade en jämförbar finskspråkig tidning inom sitt ansvarsområde.⁶⁶ Han kunde inte finska, censorn vägrade att leverera översättningar till honom,⁶⁷ och redaktören fränkande honom all rätt att påverka. *Kanava* var inte bara vassare och rakare än *Saima* utan dessutom kunde majoritetsbefolkningen läsa Hannikainens kritik. Föremålen för kritiken fanns på ort och ställe och var kända för befolkningen, och problemen berodde i princip alltid på guvernörens förvaltning. Dessutom fanns ett potentiellt missnöje med problem på donationsgodsen.⁶⁸ Av de här orsakerna utgjorde *Kanava* det naturliga målet för von Kothens angrepp.

Det tog inte lång tid för von Kothen att övertyga Mensjikov om att ställa de provinsiella censorerna under guvernörernas tillsyn: han hade ju bestämt att von Kothen skulle hålla ett öga på *Kanava*.⁶⁹ Till Klinckowström, som var ledamot av censuröverstyrelsen, hade Mensjikov redan tidigare skrivit:

Censurkommittén använder mycket lite energi till att hålla styr på tidningsmakarna, och om man är rädd för Snellman, kan man råka i en mycket värre ställning – nämligen den att vara rädd för Petersburg; ett resultat som jag i alla fall vill undvika, [...].⁷⁰

66. Visserligen fanns i Kuopio län Snellmans *Maamiehen ystävää*, men denna tidning begränsade sig till att skriva om jordbruk, historia och etnologi. Matti Kinnunen, *Kuopion sanomalehdistön historia 1844–1917*, Kuopio: Savon Sanomat 1982, s. 28, 35–36.

67. Beträffande detta återger Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen "Kanava"*, s. 202–203, Hannikainens skildring i hans minnen som trycktes i *Uusi Suometar* 42/1886.

68. Utförligt om detta Jyrki Paaskoski, *Vanhan Suomen lahjoitusmaat*, Helsinki: SKS 1997. Därför hade von Kothen genom censorn velat förbjuda en omtryckning i *Kanava* av en förordning om hur jordägare i Kongresspolen handskades med sina bönder, vilken hade ingått i *Finlands Allmänna Tidning* (Nr. 220/1846). I *Kanava* gavs bönderna också ofta juridiska råd. Teperi, *Suomalaisuusliike 1*, s. 85 och 138.

69. Mensjikov till von Kothen, [30/12 1845] 12/1 1846, citeras i Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothén*, s. 64.

70. Mensjikov till Klinckowström, [11/1] 23/1 1846. Bref till O.W. Klinckowström, 1, RA. Orig.: "Le comitté de censure met bien peu d'énergie à reprimer les gazeteurs et si on a peur de Snellman on pouroit se placer dans une position bien plus mauvaise celle d'avoir peur de Petersburg; resultat qu'avant tout je voudrois eviter, [...]." Vidare klagade han över att "våra jurister" inte låter sig övertygas av kardinal Retz maxim att bara där tystnad råder kan folkens och kungarnas rätt utbalansera varandra. Mensjikov uttryckte sina farhågor ännu tydligare i fråga om möjliga reaktioner i S:t Petersburg, se nedan not 77.

Generalguvernörens kansli i S:t Petersburg hade för sin del, med iver och konsekvens, förföljt den ”huvudmisstänkte”, Snellmans *Saima*: Fischers anmärkning ”pora prekratit” (dags att förbjuda) om över-sättningen av *Saima* nr 12 ([16]/28 mars 1846) visade vägen för ett hårdhänt tillvägagångssätt.⁷¹

Att hävda att det var von Kothen som avgjorde *Saimas* öde skulle vara att tillskriva honom för stor ära.⁷² I sin skrivelse till censuröverstyrelsen hade han enbart hemställt om allmänna straffåtgärder mot *Saima*.⁷³ Däremot var hans klagomål över *Kanava* nog för att få generalguvernören att ändra på det finländska censurväsendets struktur. Samtidigt stod den oinvigde Armfelt vid sidan om händelserna, en omständighet som frikänner honom från allt som hade med *Saimas* öde att göra. Denna process förklarar dock varför Armfelt under åren som följde allt mindre motsatte sig skärpta åtgärder rörande finska angelägenheter. von Kothen kunde återigen – precis som i Voronov-affären⁷⁴ – genom sina kanaler ha misstänkliggjort Finlands lojalitet och framhållit långtgående krav som botemedel. Och följaktligen skulle alla modifieringsförsök från Armfelts sida ha tolkats som

71. Salaiset aktit 43 (1845), Fc 37, KKK. De översatta artiklarna och de vidtagna åtgärderna är uppräknade i Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 724–726. Vid denna tid väntade Mensjikov ännu på svar från censuröverstyrelsen på sin begäran som han framställt [11/4] 23/4 1846. Där önskade han att åtal skulle väckas mot Snellman och den ansvariga censorn, eftersom de sädde missnöje mot regeringen bland befolkningen, och kritiserade guvernörerna i Kuopio och Viborg, jfr Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 151–154.

72. Bedömningen att det var von Kothen som avgjorde *Saimas* öde spreds av Snellman själv 1862 och var länge den förhärskande meningen, men den förminskas av Lagerborg, *Sanningen om Casimir von Kothen*, s. 58–66. Också Savolainen, *Snellmans liv*, s. 451–452 håller fast vid tesen utan att ge den tydligare konturer eller belägga den. Kanske har anteckningen ”med hemställan om indragning af Tidningarna ’Kanava’ och ’Saima’”, som gjordes när von Kothens skrivelse av den 20/3 1846 (nämnd i not 51) diariefördes, påverkat denna bedömning.

73. Se not 51. I själva verket utfärdades inget förbud mot *Kanava* – i motsats till vad det heter i senare beskrivningar – utan snarare ledde de besvär som riktades mot tidningen fram till december 1847 till att den blev olösam; mer detaljerat hos Kohtamäki, *Pietari Hannikaisen ”Kanava”*, s. 207–212.

74. Då informatorn Vasilij Voronov som förste ryss förgäves ansökte om antagande vid Helsingfors universitet, styrkte von Kothen honom i uppfattningen att avslaget bara berodde på hans nationalitet, fastän det förelåg berättigade invändningar mot hans leverne. Matti Klinge, *Studenter och idéer 1. 1828–1852*, Helsingfors: Studentkåren vid Helsingfors universitet 1969, s. 90–91.

bristande lojalitet. Guvernören kunde orsaka omfattande skador på alla håll – precis som en oförankrad skeppskanon i svår sjö.

ARMFELT FÖRSÖKER DET MÖJLIGA

Händelserna som har relaterats i det föregående förklarar varför Armfelt år 1846 inte bara råkade i en personlig kris utan också i en politisk kris.⁷⁵ En bidragande faktor till att han trots detta inte gav upp var att han behövde bevara den fördelaktiga konstellationen med Mensjikov. Kodifikationsfrågan som var mycket viktigare än censurbryderier var nämligen fortfarande oavgjord. Generalguvernören hade i mitten av 1845 anslutit sig till den finska revisionskommitténs invändningar,⁷⁶ men det var viktigt att han nu behöll denna ståndpunkt. Skulle konflikten med Snellmans tidning ge intryck av att Finland inte kunde kontrolleras effektivt inom ramen för landets egna bestående lagar – och av att den prisade laglydigheten bland gemene man lät sig påverkas av en uppviglare – så kunde Mensjikov inte längre på ett övertygande sätt försvara att Finlands särskilda lagar och rättigheter bevarades oförändrade.⁷⁷

Armfelt försökte för egen del kompensera för detta missförhållande, åtminstone i princip. Han satte ett frågetecken efter generalguvernörens oklara formulering av den 9/21 april 1846:

Med anledning av den rådande ofördelaktiga organisationen angående att ställa de lokala censorerna under censuröverstyrelsens tillsyn på grund av den stora distansen till ämbetsverket [...] har man allerhögst behagat befalla att ställa de lokala censorerna, i fråga om censuren av sådana verk, under guvernörernas tillsyn.⁷⁸

75. Detta skildrar von Bonsdorff i inledningen till de av honom utgivna memoarerna som börjar med år 1846. Bonsdorff, "Armfelts memoarer", s. 79–80.

76. Se not 9.

77. Att det fanns en sådan fara säger Mensjikov, via prokuratorn Carl Johan Walleen och förmedlat av Nervander, till och med direkt till Snellman: "Landets bästa ligger [...] däri att vara så bortglömt som möjligt. Öfversättas vissa af Dina artiklar i Tyska Tidningar och visas af dem, som önska nivellera Finland à la Russie på högsta ort, så kunna de (artiklarne) ei undgå at verka i nivellörernes interesse." Nervander till Snellman, efter 21/3 1846, Snellman, *Samlade arbeten* 5, s. 613–614, 764. Denna aspekt förbigås helt av Savolainen, *Snellmans liv*, s. 454–456.

78. Generalguvernören till ministerstatssekreteraren, SPb [9/4] 21/4 1846, No. 12842,

Men vad menades med uttrycket ”sådana verk”? Tidigare i texten står det ”broschyrer och periodiska skrifter”. ”Broschyrer” definierades som avtryck som omfattade upp till fyra ark (64 sidor). Korta volymer förvisso, men utan tvekan böcker. Men enligt stadgarna var censuren av böcker i hela Finland ställd under censurmyndigheterna i Helsingfors.

Armfelt försökte omedelbart lösa denna motsättning. Detta kan utläsas av den långa tidsperiod som förflöt mellan Mensjikovs framställning av saken för kejsaren den 3/15 april 1846 och den officiella kungörelsen. Det kan mycket väl ha varit så att just detta avstånd i tid skrämde von Kothen och ledde till den märkliga påminnelse han skickade till Armfelt.⁷⁹

Men en regelrätt protest förbjöd sig själv med anledning av att ärendet brådskade och i synnerhet då det var fråga om en sak som gällde statssäkerhet. Ordet ”brošjur” var ändå brett understruket i den akt som sedan skapades⁸⁰ – det hade bara behövts någon som ställt frågan om ordet. Armfelt hade dock redan försökt en gång och kunde inte göra det igen.

Denna partiella överföring av bokcensuren på de provinsiella censorerna var inget redaktionellt misstag. I Mensjikovs föredragningsnot hette det ännu ”periodiska skrifter och broschyrer”, vilket är logiskt eftersom de lokala censorerna ju bara var ansvariga för den periodiska pressen.⁸¹ Till ministerstatssekreteraren skrev generalguvernörens

originalet är som föredragningsnot inordnat i VSV Cc 141 (1846), Nr. 128, kopia i VSV 12/1847, Bl. 1.

79. Armfelts skrivelse, där han ”på det föreskrivna sättet” underrättade Mensjikov om det som denne själv hade föredragit, så att generalguvernören å sin sida förmådde senaten att vidta motsvarande åtgärder, sändes [19/4] 1/5 1846. VSV 12/1847, Bl. 2. Han gjorde inte ens en ny föredragningsnot, utan använde en skrivelse från Mensjikovs kansli i S:t Petersburg som anlänt som föredragningsnot [11/4] 23/4 1846. (Originalet är som föredragningsnot inordnat i VSV Cc 141 (1846), Nr. 128.) Här märks dock motsägelser: Mensjikovs nyssnämnda skrivelse daterad [9/4] 21/4, som har förtecknats som Nr. 128 i förteckningen över föredragningsnoterna, finns registrerad där som utfärdad [28/3] 9/4 1846 och föredragen [7/4] 19/4 (VSV Bc 6 (1845–1850)). Men i själva samlingen av föredragningsnoter är skrivelsen, med ändring av det ursprungliga Nr. 128, tillfogad en ännu tidigare föredragning av [28/3] 9/4 1846 – den har alltså ”inskjutits” med ett ännu tidigare datum. I handlingarna föreligger rentav två gånger det kuriösa fallet att en skrivelse sägs ha blivit föredragen före sitt avfattningsdatum – men detta visar på den fördröjning som inträtt.

80. VSV 12/1847, Bl. 1.

81. Generalguvernörens föredragningsnot den [3/4] 15/4 1846, Bl. 204, Ca 6 (1845/6),

kansli i S:t Petersburg helt enkelt ”censur av periodiska skrifter”. Det var troligen Fischer som plöjde igenom renskriften, som var klar för underskrift, och placerade ”broschyrer” före ”periodiska skrifter”.⁸² Formuleringen ”broschyrer och periodiska skrifter” betydde att de lokala censorerna var bemyndigade att utöva bokcensur, om böckerna inte var längre än 64 sidor.

Detta var en relativt viktig detalj: 1774 års svenska förordning om tryckfrihet gav varje medborgare rätt att på egen bekostnad ge ut förvaltningshandlingar. Att på så sätt i efterhand skapa offentlighet var ofta oangenämt för förvaltningen.⁸³ Privattruck av denna typ var för det mesta broschyrer och von Kothen kunde definitivt ha ett intresse av att stänga denna ventil för en kritisk offentlighet.⁸⁴ Varför von Kothen hade orsak att frukta publiceringen av rättegångshandlingar antyder en strid, vilken senare till och med kom att sysselsätta kejsarens böneskriftskansli i S:t Petersburg.⁸⁵ Mensjikov var visserligen medveten om de problem som rätten att trycka handlingar kunde medföra, men han hann inte angripa saken innan han drabbades av en sjukdom som fortgick i ett halvt år.⁸⁶ Möjligen utnyttjade von Kothen sina kontakter till generalguvernörens kansli – han hade ju lämnat kansliet bara två år tidigare – för att nå en alternativ lösning att kontrollera tryck av handlingar genom Fischers formuleringssnep som placerade ”broschyrer” före ”periodiska skrifter” i förordningen.

KKK. Där sägs också helt tydligt att den landsomfattande centrala bokcensuren i Helsingfors inte orsakar problem.

82. Generalguvernören till ministerstatssekreteraren (koncept), [9/4] 21/4 1846, Menneiden kirjeiden diaari, Da 91 (1847), KKK.
83. Timo Konstari, *Asiakirja-julkisuudesta ballinnossa*, Helsinki: Suomalainen lakimiesyhdistys 1977, s. 51; Westerlund, *Länsförvaltningen*, s. 137.
84. Ännu år 1850 i fallet med tryckaren Nordensvan i Tavastehus höll Fischer fast vid att tryckningen av broschyrer och periodiska skrifter (i denna ordföljd!) är underställd de lokala censorernas censur; jfr KKK 40/1845.
85. Carl Fredrik von Fieandt hade begagnat sig av sin rätt att sälja sina gårdsprodukter direkt (i det här fallet till arbetare vid Saima kanal). Detta förbjöd von Kothen för att försvara kanalförvaltningens försörjningsmonopol. KKK 175/1849; VSV 326/1849.
86. Mensjikov upphävd dock inte rätten att trycka handlingar, utan skärpte bara bestämmelserna. Neuvonen, *Sananvaupauden historia*, s. 113.

Ironiskt nog var det von Kothén själv som gav en anledning till att åtgärda de brister som Armfelt måste acceptera i den snabbt tillkomna förordningen om att censorerna skulle underställas guvernörerna. Efter den lokala censorns död föreslog han Jaakko Juteini⁸⁷ som efterträdare och krävde att censuröverstyrelsen skulle utnämna honom. Censuröverstyrelsen bad censurkommittén, som var ansvarig för de lokala censorerna, om ett ställningstagande. På detta sätt kunde tid vinnas och mera och bättre argument förberedas.⁸⁸

Censurkommitténs svar av den 29 juni 1846 behandlades av censuröverstyrelsen den 27 oktober. Som första punkt tog svaret upp frågan om rätten att föreslå lokala censorer. Därefter anmärkte kommittén på att det saknades en definition av ordet ”broschyr” – med detta ord kunde också avses andra skrifter av mindre omfång och därmed kunde de lokala censorernas befogenhet sträcka sig längre än till periodika. Vidare framförde kommittén att det borde regleras hur den drabbade skulle kompenseras, åtminstone i fall där en skrift som godkänts av censurkommittén för huvudstaden förbjöds av den lokala censorn eller av guvernören. Kommittén ställde också frågan vem som skulle medla i eventuella konflikter mellan lokala censorer och redaktörer.⁸⁹ Följaktligen bad censuröverstyrelsen kejsaren om ett klagörande i frågan om censuröverstyrelsen också i fortsättningen var ansvarig för utnämning av och tjänsteuppsikt över de lokala censorerna samt för reglering av motstridiga censurbeslut.⁹⁰

Senaten beslöt instansvägen 11/23 november 1846 genom ett majoritetsbeslut att undvika de grundläggande frågorna som lyfts

87. Juteini, en finskspråkig författare och poet, hade själv varit offer för den ”andliga” censuren (Silverhuth, *Kirkon ja keisarin sensuuri*, s. 64–68) men han utövade det förväntade trycket på *Kanava* – kanske för att han själv ville grunda en tidning. Matikainen, ”Harakka joka sian tappajaisissa”, s. 420–421.

88. Sammanträdesprotokoll den 26/6 1846, Konseptipöytäkirjat 1845–1849, Sensuuriylihallitus, Ca 5, Painoasiain Ylihallitus I, RA.

89. I Viborg fanns en sådan konflikt beträffande frågan som nämns i not 68.

90. Censurkommitténs skrivelse till kejsaren den 27/10 1846. Kirjekonseptit 1845–1849, Sensuuriylihallitus, Da 4, Painoasiain Ylihallitus I, RA.

fram av censurkommittén.⁹¹ Oenhetliga censuratgärder kunde visserligen vara problematiska, men man ansåg att det räckte med att klargöra att guvernörerna, då de befann sig i länshuvudstaden, hade uppsikt över de lokala censorernas tjänsteutövning. Guvernörerna hade i huvudsak rätt att förbjuda artiklar som de ansåg vara opassande men som godkänts av censorn – oavsett om det handlade om periodiska skrifter eller broschyrer. Vidare hade de befogenhet att dra in tryckta nummer med sådana artiklar tills censorn inhämtat censuröverstyrelsens beslut. Detta betydde att inget av de övriga spörsmål som tagits upp av censurinstanserna behövde behandlas desto mera. I subordinationsförordningen fanns ju inga tecken på att censuröverstyrelsens kompetens skulle ha beskurits. Begreppet ”broschyr” var således åter begränsat till periodika. Guvernörernas kontrollfunktion erkändes, men då det gällde tvistemål var guvernörerna underordnade censuröverstyrelsen, som fattade de avgörande besluten.

Vid senatens omröstning om censurfrågan var det bara två senatorer som avvek från majoriteten och som ville hemställa till kejsaren att besluta om angelägenheten i sin helhet – en av dem var den mäktige von Haartman. Vid första anblicken ter sig hans ställningstagande som en veklings plågade slingringar. Då man tittar lite närmare visar det sig att ställningstagandet innehåller ett tydligt budskap till Mensjikov och Armfelt, och i slutändan till och med till kejsaren. von Haartman hade inte invigts i skapandet av subordinationsförordningen och man hade under tidspress skrivit en förordning, vars hantverksmässiga brister nu påvisades av censurmyndigheterna. Senatsmajoriteten framlade ett förslag som visserligen skulle avhjälpa dessa brister utan ändringar i förordningen, men samtidigt skulle förslaget nästan fullständigt motarbeta Mensjikovs avsikt. Till detta ville inte von Haartman medverka. Men han ville nå klarhet i fråga om det motsägelsefulla i begreppet ”broschyrer” – genom ett nytt beslut av kejsaren. Det var som om von Haartman hade sett det stora frågetecken Armfelt hade placerat vid ordet ”broschyrer” och nu ställt Armfelts fråga ännu en gång.

Armfelt hade enligt sin instruktion varit tvungen att i en föredrag-

91. Senatens ställningstagande, senatsprotokollet (Bl. 6–15), samt censuröverstyrelsens skrivelse och sammanträdesprotokoll (Bl. 16–22) ingår i VSV 12/1847.

ningsnot framlägga denna oenighet i senaten i hela dess vidd – även med Mensjikovs tillhörande ställningstagande – för kejsaren. Men saken hade inte framlagts för kejsaren i normal ordning. Mensjikov hade inte vidarebefordrat senatens förslag till föredragning av ministerstatssekreteraren, utan skickade från sitt kansli i S:t Petersburg ett eget förslag den 18/30 november 1846. Till detta förslag skulle Armfelt inhämta kejsarens godkännande.⁹² Detta förfaringsätt gav sken av att det bara handlade om små justeringar och att förslaget således inte behövde föredras inför kejsaren. Men till en så praktisk lågprofilslösning lämpade sig senatens protokoll inte särskilt bra. Protokollet lades visserligen till statssekretariatets handlingar, men det registrerades med ett mycket senare mottagningsdatum.⁹³ Mensjikov ville uppenbarligen visa att han själv hade tagit initiativet till att korrigera bristerna som uppräknades ytterst noggrant i senatsbeslutet. I annat fall hade det inte bara synliggjort ett fel som begåtts av hans kansli, utan också visat på en motsträvighet bland finländska ämbetsmän på allra högsta ort.

Också i det här fallet visar den iögonfallande tidsluckan i handlingarna att det före den officiella föredragningen skedde livliga förhandlingar, i vilka även Armfelt och Nikolaj I var involverade. Ett informellt följebrev som Fischer sände till Armfelt vittnar om detta:

Jag har äran att till Ers högvälborne vidarebefordra senatens förslag om censorerna, som beslutats, som Ni vet, genom allrahögsta order. Eftersom det förekommit skillnader på grund av bristfällig redigering, skall Ni dock inte vänta att på redaktionell väg taga bort dessa vid meddelandet av den nya ordern.⁹⁴

Ännu år 1846 (enligt gammal stil), det vill säga före Fischers notis, hade man inom Armfelts myndighet filat på en föredragningsnot som skulle

92. Ibid., Bl. 4–6.

93. Senatsbeslutet med protokoll är försett med följande anmärkning beträffande ankomstdatum "No. 3405 poluč[eno]. 17/29. 12. 1846". VSV 12/1847, Bl. 6.

94. Orig.: "Čest' imeju preprovodit' k Vašemy Prevoschoditel'stvu predstavlenie Senata o cenzorov, kotoroe razrešitsja Vm. povelaniem vam izvestnym; no kak tut est' voprosy vsledstvija ošibočnoj redakcii, to ne izvolite Vy pri sobščeenii novogo poveljenja ustranit' redakciej eti voprosy." Fischer till Armfelt [27/12 1846] 7/1 1847, VSV 12/1847, Bl. 5.

uppfylla Mensjikovs önskemål. I sitt utkast hade generalguvernören ju korrigerat det logiska felet beträffande broschyrerna. Uppenbarligen hade Armfelt också övertygat honom att precisera censorernas plikter, vilket innebar att guvernörerna hade att bestämma om vilka ämnen de artiklar skulle handla om som lades fram för censorerna till förhandscensur. Först därefter kunde de förbjuda opassande artiklar. Detta innebar att von Kothen till exempel inte längre kunde anmäla en censor för tjänstefel med motiveringen att den hade godkänt sådana artiklar som inte borde ha fått trycktillstånd.

I övrigt förblev linjen strikt: urval, utnämning och avsättning av de lokala censorerna skulle inte mera ligga på censurförvaltningens ansvar, och generalguvernören förbehöll sig rätten att ta ställning till guvernörernas förslag. Censorerna kom således att ingå i regeringens maktvertikal.

Armfelt hade därutöver försökt bevara en rest av tjänstemannarätten beträffande de lokala censorerna – åtminstone om det inte var frågan om avsättning. Ett anteckningsutkast för föredragning på ryska 1846 innehåller ännu många intensiva reflektioner som strukits, kompletterats och skrivits över. Först övervägde man på Statssekretariatet en temporär suspendering som en mildare sanktion, men sedan kom man på åtgärden att guvernören, om censorns förseelse inte var så grov att den innebar avsättning, hade rätt att i laga ordning ställa censorn till svars för försummande av sina åligganden.⁹⁵ På så sätt vore censorerna underkastade den allmänna finländska tjänstemannarätten och inte de stränga bestämmelserna för kronotjänstemän.

Armfelt hade önskat föredra det ovan stående, men notens renskrift (in blanko utan datering) ligger oanvänd bland föredragningsnoterna – närmare bestämt bland generalguvernörens föredragningsnoter.⁹⁶ I förteckningen över föredragningsnoter noterades Armfelts not som nummer 32 (den enda) för den 22 januari/[3 februari]. Men noten lades inte med bland noterna med detta nummer.⁹⁷ I stället för Armfelts not

95. VSV 12/1847, Bl. 24.

96. I den svenskspråkiga versionen av föredragningsnotens utkast i statssekretariatets handlingar står med blyerts "Föredragen HMt af Generalgouverneuren Fürst Menschikoff" och det felaktiga datumet "29. Januar" tillsammans med blankoåret "1847". Ibid., Bl. 23.

97. Jfr förteckningen VSV Bc 6 med föredragningsnoten i VSV Cc 147 (1847).

godkände kejsaren Mensjikovs föredragningsnot nr 463, som innehöll hans lösningsförslag i samma fråga, vilken han förutseende hade avfattat föregående dag.⁹⁸ Där infogade generalguvernören åter, till skillnad från Armfelt som framförde ett lindrigare förfaringssätt, att censorerna skulle behandlas på samma sätt som kronotjänstemän. Det här behöver dock inte betyda att Mensjikov ignorerade eller misskände Armfelts föredragningsnot.⁹⁹ Som ett tecken på samförstånd kan ses att Mensjikov personligen uppsökte Armfelt två dagar senare – och kanske förklarade att det inte fanns någon annan lösning.¹⁰⁰

Antagligen förargade det Armfelt att han inte hade förmått ge förfarandet den utformning han önskade, nämligen en anhållan om tillägg till föreskrifterna som utfärdats i maj 1846. Samtidigt måste det ha varit viktigt för honom, precis som för Mensjikov, att affären inte kom inför Nikolaj I:s ögon i hela sin bredd. Men att beslutsfattarna, kanske till och med självaste Nikolaj I, befattade sig med argumenten framlagda av senaten, framför allt med von Haartmans argument, påvisas av de talrika markeringarna i senatsskrivelsens text.

Att denna konflikt sammanföll med konflikten om ett förbud av Snellmans tidning *Saima* påverkade resultatet i den strikta bemärkelse vi sett.¹⁰¹ Mensjikov hade länge varit tveksam efter att Fischer uppmanat honom att förbjuda *Saima*. Han hoppades på en reaktion från Finlands offentlighet och understödde von Haartmans argumentation att man inte skulle skapa martyrer. Han räknade med censurmyndigheterna, som ju sedan 1845 hade upprustats – men dessa försvarade å sin sida *Saima* in i det sista och gick inte ens med på hans önskan om ett förbud för Snellman att ge ut periodika i framtiden. Hos kejsaren kunde Mensjikov ju inte heller förorda ett förbud mot *Saima*, då han samtidigt gav efter i frågan om de lokala censorerna. Eftersom han

98. Ca 7 Bl. 13–14 (Mensjikovs not) och 15–16 (Armfelts notutkast), KKK. Meddelandet därom blev sedan föredragningsnot 35.

99. Det fanns tillfällen då Armfelt bad honom att lägga fram brådskande ärenden vid hans regelbundna audienser, när det inte fanns tillräckligt med material för en egen föredragning. För [22/1] 3/2 hade inget paket med föredragningsnoter förberetts av statssekretariatet. ”Doklad” (föredragning) noterades i Armfelts dagbok [8/1] 20/1 (som not 56 [VAY 918], s. 50) och [12/2] 24/2 (ibid., s. 55).

100. Ibid. [24/1] 5/2: ”le Prince m’a cherché” (fursten uppsökte mig).

101. Skrivelse från Mensjikovs kansli i S:t Petersburg [24/11] 8/12 1846, Salaisets aktit 43 (1845), Fc 37, KKK. – Utförligt i Savolainen, *Snellmans liv*, s. 441–452.

var besviken på de centrala censurmyndigheterna gjorde han nu inga eftergifter när det gällde att stärka guvernörernas grepp om de lokala censorerna. Kanske var det Nikolaj I själv som tillbakavisade Armfelt's mildare version av noten.

... OCH ETT PERSPEKTIV

Om Armfelt undrade om det utdragna motståndet mot denna skärpning av censuren var värt mödan, gav generalguvernören senare själv ett vältaligt svar. År 1847 intog Johan Mauritz Nordenstam, i egenskap av Nylands guvernör och universitetets vicekansler, en maktfullkomlig ställning, och hans utnämning till senator var omedelbart förestående.¹⁰² Som vicekansler var han också chef för censuröverstyrelsen, men uppenbarligen ville han även överta kontrollen över censuren av periodika i Nylands län från censurkommittén. Det var Mensjikov som förmådde honom att avstå från detta genom en åttaspaltig hemlig skrivelse av den [27 mars]/8 april 1848. Enligt Mensjikov hade det varit olägligt att inleda en ny officiell korrespondens om detta vid den aktuella tidpunkten.¹⁰³ Han framhävde Nordenstams ställning i spetsen för censurmyndigheterna och reserverade till och med särskilda medel för en ytterligare censor i censuröverstyrelsen. Men Mensjikov var tveksam till att ta sig an en ändring av censursystemets struktur igen. Denna mödosamt tillslutna mapp ville generalguvernören under inga omständigheter öppna.

Armfelt fick ännu en motivering för sin politiska linje att inte ge Mensjikov någon anledning att lämna sitt uppdrag i Finland – för vilket han skulle ha haft tillräckliga (hälso)skäl. Ännu under sin sjukledighet bekräftade generalguvernören i ett hemligt brev sitt utdragna avslag i den ödesdigra kodifikationsfrågan. Detta brev följdes av en relaterad skrivelse till självaste kodifikationschefen.¹⁰⁴

102. Nordenstam blev guvernör 6/6 1847, tjänsteförättande vicekansler 30/1 och senator 18/5 1848 (alla datum enligt nya stilen). Tor Carpelan, *Åttartavlor för de på Finlands riddarhus inskrivna ättarna 2. H-R*, Helsingfors: Frenckell 1958, s. 790.

103. Sekretne i konfidential'nye bumagi 1840–1850 (Hemliga och konfidentiella papper) (förfullständigt 1838–1854), 66b, 5, Fe 7 (Pietarin kanslian aktit), KKK.

104. Mensjikov till Armfelt (hemligt), [30/5] 12/6 1846. No. 583, Dd 2 (Sekretne žurnal'1831–1847 (enligt bokryggen, men i själva verket bara till 1846!)), KKK; Mensjikov till kodifikationschefen Dmitrij Nikolajevitj Bludov [12/6] 24/6 1846

Armfelts i början återgivna kritik av pressen kan således förklaras utgående från hans osäkerhet inför sin egen situation – kritiken var ett plågat bifall till von Kothens yrkande på att de lokala censorerna ställdes under guvernörernas tillsyn. Detta befullmäktigande skulle å sin sida möjliggöra von Kothens kamp mot *Kanava*, och det räckte för att han skulle nå sitt mål. Han hade utverkat fullmakt för sina egna syften, och inte i första hand för att ge guvernören Gustav Adolf Ramsay i Kuopio ett verktyg i händerna. Övervakningen, förföljelsen och slutligen förbudet av *Saima* utspelade sig redan tidigare högre upp i makthierarkin, varför Armfelts gillande eller ogillande inte spelade någon roll. Anmärkningen i brevet till von Kothén syftade alltså inte specifikt på Snellmans blad.

Armfelt spelade trots allt en ganska obekvämd roll. Är det inte så att hans hänsynstagande till Mensjikovs intressen är präglad av taktik, till och med av opportunism? Om man talar om Nervander som ”betrodd person i systemet” på grund av hans appeller till Snellman om måttfullhet,¹⁰⁵ kan man då på samma sätt tala om ”system Armfelt”? Om man vill göra det måste man placera systemet i ett större perspektiv. Det kan karakteriseras med följande maximer:

- att hindra autokratins från att slå näven i bordet, såsom hände under Zakrevskij, när den sträcktes en kompromissens hand
- att bidra till balansen i ett känsligt system, där autonomin skulle bevaras på autokratins villkor
- att inte låta den latent finländska aversionen mot Ryssland bryta ut, och att bortförklara enstaka uttryck för den
- att bevara Finlands autonomi, att gripa chansen att bygga ut den, samt att visa att den kunde förenas med Rysslands intressen

Detta system skulle visa sig framgångsrikt, men passionerade offentliga diskussioner under de ovan beskrivna förhållandena var tveeggade. Skulle diskussionerna tjäna som signal för att synliggöra Finlands livsviktiga intressen, så måste de samtidigt kunna kontrolleras. Där-

(ibid., Nr. 589). Den [16/6] 28/6 1846 yttrade Fischer till och med tvivel om generalguvernörens återkomst inför postdirektören Alexander Wulffert. Ibid., Nr. 590.
105. Savolainen, *Snellmans liv*, s. 418: ”i egenskap av en betrodd person inom systemet”.

för accepterade en högt uppsatt ämbetsman som Armfelt censuren, i enlighet med hans tid, uppgift och situation. På den tiden var det publicerade ordet fritt endast i England och Sverige. I Finland gällde, med stöd i försäkringar givna under Borgå lantdag, också i detta hänseende den svenska lagen, med alla de inskränkningar som tillkommit efter frihetstiden. Sedan 1774 var censurlagstiftningen nämligen åter regentens ensidiga rätt. Det har dock blivit tydligt att Armfelt försökte kämpa för en förständig och rättssäker censurpraxis.¹⁰⁶

Det skulle vara ett grundläggande missförstånd att tillämpa Hannikainens suck över von Kothen – ”Det är en [...] outplånlig skam att det sker af våra egna män [...]!”¹⁰⁷ – på Armfelt. I så fall ser man nämligen den autonoma finländska staten som en rysk angelägenhet, och handlingar för att försvara det inhemska styrets åtgärder bara som en gest av underkastelse under Ryssland. Utgående från finländsk rätt var von Haartmans politik inte konstitutionellt legitimerad, liksom inte heller den ekonomiska politiken i de flesta europeiska stater på den tiden. Men även Mensjikovs politik utgick från vad han ansåg vara interna problem för Finland och inte primärt från Rysslands intressen. På den tiden var Rysslands intresse beträffande Finland ett icke-irredentiskt, lugnt gränsområde som förvaltade sig självt gott och inte blev en inkörsport för liberala idéer.

Kritik mot regeringen var därför tveeggad, i det att den uttryckte en vädjan om att avhjälpa missförhållanden och således automatiskt misskrediterade en del av Finlands förvaltning och därmed dess autonomi. Den ryska autokratin som ansåg sig stå över parti- och ägarintressen och därmed ansåg sig vara mest kompetent att hitta de rätta lösningarna, kunde lätt frestas att utföra en ”ersättningshandling” som skulle ha bytt ut det lokala, även inom landet häftigt kritiserade systemet, mot ett system kontrollerat av Ryssland.

Ur biografisk synvinkel fungerar denna studie som en närbild. Hur var det för Armfelt att stå på en ostadig grund och att navigera mellan Mensjikov och kejsaren, samt mellan von Kothen och von

106. Ett pennstreck som kan fylla denna bild är att Armfelt tillämpade en mild praxis när han år 1846 under några månaders tid fungerade som Mensjikovs vikarie vid censuren av utländska tidskrifter. Saapuneet salaiset paino-oloja koskevat kirjeet (1827, 1829, 1846), Fc 4, VSV.

107. Hannikainen till Snellman, samma som not 57 (här s. 621).

Haartman? Hos Armfelt lämnade denna plågsamma position ett bestående ärr – ett misstroende mot von Kothen.¹⁰⁸ Uppenbarligen ansåg Armfelt att von Kothen's dolda inflytande på Rysslands politik gentemot Finland var så stort att Armfelt var tvungen att låta denne "grå eminens" kontrollera 1852 års universitetsstatuter, vilket åtminstone skulle säkerställa universitetets fortbestånd.¹⁰⁹

Armfelt (och också von Haartman) ville trots allt att man fortsatte att tänka i landet – som den östtyske dissidenten Rudolf Bahro uttryckte det en gång i tiden. Senaten avvärjde till exempel ett förbud mot Snellman att, under en obegränsad tid framöver, ge ut periodiska skrifter. Men hur lite Armfelt egentligen uppskattade dessa åtgärder, fastän han såg dem som nödvändiga, märker man därav att han redan under Krimkriget drog nytta av Mensjikovs frånvaro och mjukade upp tryckningsförbudet.¹¹⁰ Dessutom stärkte han sin förtroendeställning hos universitetskanslern och sedermera kejsaren Alexander II, som efterträdde Nikolaj I och som drog tillbaka talrika universitetspolitiska åtgärder. Som en första signal fick Snellman en professur i filosofi 1856, men utan att professuren fick bära det misstänkliggjorda namnet filosofi.¹¹¹

Översättning från tyska: Jörgen Scholz

108. I sina memoarer skriver Fischer om von Kothen: "Förresten vet han än i dag inte att greve Armfelt främst fruktade hans maktlystnad och hans obetänksamma brådska, och att han, fastän de hade tät brevkontakt, oroade sig över att jag för ofta följde hans rekommendationer." Orig. på ryska: "Vpročem on ne znaet do sich por, čto graf Armfel't pervij bojal'sja ego vlastoljubija i oprometčivosti, i čotja nachodilsja s nim v samoj korotkoj perepiske, očen' opasalsja, čtoby ja ne sliškom mnogo sledoval ego rekomendacijam." (Konstantin Ivanovič Fišer, "Zapiski senatora Fišera", *Istoričeskij vestnik* 29 (1908), 14 (Nojabr'), s. 439.) (Sista meningen måste översättas så här. Fischer använder "opasalsja ne" i analogi till franska "craindre ... ne" (frukta ... att).)

109. Om detta i Georg Schaumans monografiska framställning "Huru 1852 års universitetsstatuter tillkommo", *Förhandlingar och uppsatser* 31 (1917), s. 85–197.

110. Nurmio, *Taistelu Suomen kielen asemasta*, s. 343–379.

111. Matti Klinge et al. (red.), *Helsingfors universitet 1640–1990 2. Kejsarliga Alexanders universitetet*, Helsingfors: Otava 1989, s. 489, 505–507, 516–517, 526–527, 532–535.

”Spyor, blod och träck”

Språklig variation i Leo Ågrens inbördeskrigsskildring Fädrens blod

ROLF HÖRDE TILL DEM som hade arbete, till den glädje det nu var. Han stod i ett litet skumt tryckeri och satte. Plockade stilar i en vinkelhake. Stilar som blev till ord, ord som blev till meningar, meningar som var tyngda av nationalism, frihetskärlek och hat gentemot allt det som Rolf trodde på och ville kämpa för.¹

Rolf Eriksson, huvudpersonen i Leo Ågrens roman *Fädrens blod*, arbetar som sättare på ett tryckeri i en liten österbottnisk stad. I månadsskiftet februari-mars 1918 är Rolf tvungen att hantera nyheter som skrämmer honom; allt det som han tror på är hotat. Bara några dagar senare avrättas sju män, av vilka sex tillhört arbetarföreningens styrelse. Rolf befrias eftersom hans arbetsinsats behövs på tryckeriet. Historien om arkebuseringarna är verklighetsbaserad: den 2 mars 1918 avrättades sju personer i Jakobstad. *Fädrens blod*, den tredje delen av den så kallade Kungsådertrilogin, handlar om inbördeskriget som alltjämt över hundra år efter striderna behandlas i såväl skönlitterära som facklitterära böcker, artiklar och vetenskapliga studier.

I Rolf Erikssons öde möts det privata och det offentliga: Ågren beskriver inbördeskrigets faser genom sin huvudperson, som av en ren slump kämpar både på den vita och den röda sidan, hamnar i fångläger och dessutom blir dödförklarad. Leo Ågrens bror, författaren Gösta Ågren konstaterar att Rolfs öde är ”alldeles otroligt” men det är ”den klara, drastiska realismen” som får läsaren att tro på berättelsen.² *Upp*

1. Leo Ågren, *Fädrens blod*, Helsingfors: Söderström & Co 1961, s. 25–26.

2. Gösta Ågren (hädanefter G. Ågren), *En man gick genom stormen. Leo Ågrens liv och diktning*, Vasa: Skrivor 1983, s. 82.

trålar!, som är den andra delen i Väinö Linnas trilogi *Här under polstjärnan* och som också den skildrar inbördeskriget, hade utkommit året innan. *Fädrens blod* ansågs inte imitera Linnas roman, men dock hänvisade många recensenter både i Finland och i Sverige till Linna och några jämförde även romanernas stil och komposition.³ Enligt Gösta Ågren fick *Fädrens blod* ändå ”långa, berömdande recensioner” i Stockholm, och ingen ”talade om Linna, om eftersägeri”.⁴ Trots att Ågren anses vara en av de viktigaste österbottniska författarna⁵ har hans verk inte översatts till finska. Det har inte heller forskats i Ågrens författarskap med undantag för Yasmin Nyqvists studier i klassproblematik och förhållandet mellan socialism och religion i Kungsådertrilogin.⁶

Ågrens roman är för den stora allmänheten en okänd skildring av inbördeskriget, men hans inflytande syns fortfarande i till exempel Lars Sunds och Kjell Westös historiska romaner där man kan upptäcka både innehållsliga och stilistiska hänvisningar till hans verk.⁷ Ågrens

3. Se t. ex. Gösta Attorps, ”Finland 1918”, *Svenska Dagbladet* 25/8 1961; Mauritz Edström, ”Hatets arv”, *Dagens Nyheter* 25/8 1961; Nils-Börje Stormbom (= N-B. S.), ”Leo Ågren om inbördeskriget”, *Hufvudstadsbladet* 24/8 1961.
4. G. Ågren, *En man gick genom stormen*, s. 75–76.
5. Michel Ekman, ”Femtiotalprosa II: folklivsskildring”, Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet. Uppslagsdel*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2000, s. 246; Sven Willner, *Det anonyma 50-talet*, [Helsingfors]: Söderströms 1988, s. 46.
6. Yasmin Nyqvist, ”*He ä ju klart att överheitin har rätt att klubb hästin min*”. *Klassproblematik i Leo Ågrens Kungsådertrilogi ur ett diskursanalytiskt perspektiv*, opublicerad avhandling pro gradu i litteraturvetenskap, Åbo Akademi 2009; Yasmin Nyqvist, ”Brödets och mänsklighetens religion’. Socialism, tro och tvivel i Leo Ågrens Kungsådertrilogi, särskilt *Fädrens blod*”, Matias Kaihovirta & Christoffer Holm (red.), *Klasskamp på svenska. Aktörer, idéer och erfarenheter i 1900-talets finlandssvenska arbetarrörelse*, [Helsingfors]: Sällskapet för arbetarrörelsens historia och arbetarkultur i Finland 2022, s. 239–281.
7. Både Westö och Sund beskriver avrättningarna i Jakobstad 2/3 1918. I Westös roman *Vådan av att vara Skrake* återges händelserna ur en trettonårig pojkes perspektiv. Pojken heter Leo, vilket kan vara en tillfällighet eller också en hänvisning till Leo Ågren. Sådana här blinkningar är typiska för Westö, till exempel Matilda Wiiks efternamn i *Hägring 38* (2013) är en hänvisning till den socialistiska politikern K. H. Wiik. Kjell Westö, ”Att jaga en hägring”, Kjell Westö, *Hägring 38*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2021, s. 326. Lars Sund varierar Ågrens berättelse om en tiggande, finskspråkig pojke som en av de män som ska avrättas tidigare tagit i sitt beskydd. I Ågrens roman ansluter sig pojken till skyddskåren men blir själv skjuten eftersom han vägrar att skjuta sin fosterfar. Se Kjell Westö, *Vådan av att vara Skrake*,

berättarstil är egenartad och han behandlar teman med anknytning till 1918 som fortfarande intresserar forskare och författare:⁸ olagliga avrättningar, sexuellt våld som maktutövning, de omänskliga förhållandena i fånglägren och de vitas och rödas förhållningssätt gentemot varandra efter kriget. Även om huvudpersonen är vänsterinriktad är berättarperspektivet i romanen inte enbart rött, eftersom Ågren ifrågasätter både de rödas och de vitas motiv under kriget. Tematiskt och stämningmässigt knyter romanen an till 2000-talets litterära diskussion om inbördeskriget.

Citatet i början av min artikel är ett av många avsnitt i *Fädrens blod* där språket lyfts fram. Gång efter annan riktar berättarens meta-språkliga anmärkningar läsarens uppmärksamhet på språket. I artikeln undersöker jag den språkliga variationen i Ågrens *Fädrens blod* och hur den används för att beskriva inbördeskriget. På vilket sätt speglar språket karaktärernas personlighet och deras attityder till dem som anses vara motståndare? Vilka andra språk än svenska förekommer i romanen och i vilket syfte används de? Inbördeskriget är den röda tråd som har styrt mina val av de avsnitt som ska analyseras närmare. Denna studie bygger vidare på de senaste årens insikter om litterär flerspråkighet och språklig variation i språk- och litteraturforskning och visar hur dessa insikter kan belysa inbördeskriget som litterärt tema.

Den språkliga variationen i *Fädrens blod* tar sig skiftande uttryck. Förutom standardspråk och talspråk⁹ använder Ågren sig av nord-

[Helsingfors]: Söderström & C:o 2000, s. 159–173; Lars Sund, *Tre systrar och en berättare*, [Helsingfors]: Schildts & Söderströms 2014, s. 427–443.

8. Om inbördeskrigets minneskultur och representationer, se Tiina Kinnunen, "Sisällissodan muistokulttuuri kylmän sodan jälkeen: uusvanhoja ja uusia tulkin-toja", Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.), *Rikki revitty maa. Suomen sisäl-lissodan kokemukset ja perintö*, suomenkielinen toimitus Kati Pitkänen, Helsinki: Gaudeamus 2018, s. 335–357. Som centrala teman i romaner publicerade efter 1990 nämner Kinnunen våld och lidande, sexualitet och sexuellt våld, homosexualitet, kvinnors öden och strävan efter att se kriget som en gemensam tragedi. Ibid., s. 352–356. Många av dessa teman förekommer i Ågrens roman.
9. Med talspråk syftas här på den vardagliga, talade finlandssvenskan som har till exempel sådana överregionala drag som förkortningar ("sen" för sedan, "nån för någon") och bortfall av preteritumändelsen ("kasta" för kastade). Se Marika Tandefelt, "Språkval i finlandssvensk skönlitterär prosa", Marika Tandefelt (red.), *Språk i prosa och press. Svenskan i Finland – i dag och i går II:1*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 809, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017, s. 38, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:sls-978-951-583-488-1>.

österbottniska dialekter, särskilt Nykarlebydialekten och Jakobstads-språket, och dialogen i romanen är starkt dialektalt färgad, men jag lyfter bara fram sådana ord och avsnitt som är relevanta för mina frågeställningar. Ett avsnitt där dialekten tydligt framhävs är en episod som beskriver ett möte mellan Rolf Eriksson och Evert Norrgård, ättlingar till två stridande släkter. Deras språkbruk analyserar jag med sociolingvisten Jan Einarssons begrepp idiolekt (personens uttryckssätt och språkliga repertoar) och ackommodation (anpassning till samtalspartners beteende).¹⁰

Standardspråk definieras i *Svenska Akademiens grammatik* som en ”språkvariant som kan användas av alla språkbrukare utan att förknippas med någon särskild del av språkområdet och som i allmänhet uppfattas som den mest korrekta varianten”.¹¹ Språkvårdaren Hugo Bergroth använder termerna högsvenska och högspråk för standardspråket i sin studie om finlandssvenskan men numera anses termerna föråldrade.¹² I denna artikel menas med standardspråk den finlandssvenska som kan definieras som ett ”regionalt standardspråk” – de två andra nivåerna är enligt Ann-Marie Ivars lokal dialekt samt lokalt stadsmål och regional dialekt.¹³

I romanen förekommer det en del ord som anknyter till inbördeskriget: ord som beskriver de stridande parterna och den hatpropaganda som riktades mot motståndarna. Denna propaganda framhäver Ågren även genom intertextuella hänvisningar till tidningsartiklar och andra

10. Jan Einarsson, ”Ett vidgat lekt-begrepp”, Maria Lindgren (red.), *Den skrivande studenten. Idéer, erfarenheter och forskning från Textverkstaden vid Växjö universitet*, Växjö: Växjö universitet 2005, s. 118–131.

11. Ulf Teleman, Staffan Hellberg & Erik Andersson, *Svenska Akademiens grammatik 1. Inledning. Register*, Svenska Akademien, Norstedts i distribution, Stockholm 1999, Litteraturbanken <https://litteraturbanken.se/författare/TelemanU/titlar/SvenskaAkademiensGrammatik/sida/225/faksimil> (hämtad 5/6 2023).

12. Hugo Bergroth, *Finlandssvenska.Handledning till undvikande av provinsialismer i tal och skrift*. Faksimilupplaga av andra reviderade och tillökade upplagan. Helsingfors: Schildts 1992[1917]; Charlotta af Hällström-Reijonen, *Finlandismer och språkvård från 1800-talet till i dag*, Nordica Helsingiensia 28, Helsingfors: Helsingfors universitet 2012, s. 17, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-952-10-7598-8>.

13. Ann-Marie Ivars, *Dialekter och småstadsspråk. Svenskan i Finland – i dag och i går I:1*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 798, <https://www.sls.fi/sv/utgivning/dialekter-och-smastadssprak> (hämtad 5/6 2023). Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2015, s. 22.

källor, liksom till dikter av Bertel Gripenberg, den kända diktaren som hyllade den vita armén.¹⁴

Den språkliga miljön under inbördeskriget var heterogen; miljön var förutom finsk naturligtvis svensk, men även rysk och tysk. Förekomsten av inslag på andra språk än svenska är inte särskilt omfattande i *Fädrens blod*, men Ågren använder sig av andra språk på ett sätt som måste beaktas i föreliggande artikel. I finlandssvensk litteratur har det funnits drag av flerspråkighet redan under 1800- och det tidiga 1900-talet, men enligt Kristina Malmio blev flerspråkigheten mer synlig först under 1990-talet i romaner av Kim Weckström, Kjell Westö och Lars Sund.¹⁵ Julia Tidigs ifrågasätter i någon mån detta påstående i sin avhandling om Jac. Ahrenbergs och Elmer Diktonius prosa. Förutom nämnda författare räknar hon upp flera andra vars texter har påverkats av andra språk, till exempel Zacharias Topelius, Ina Lange, Edith Södergran och Sigrid Backman.¹⁶

Flerspråkighet i skönlitteratur har studerats flitigt under det senaste decenniet.¹⁷ Den mest explicita formen av flerspråkighet är inskott av

14. Om Gripenbergs inställning till inbördeskriget, finner och särskilt de röda se t.ex. Michel Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förlutna. Svenskt och finskt hos åtta finlandssvenska författare 1899–1944*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2011, s. 231–248.
15. Kristina Malmio, "Ut i vida världen. Flerspråkighet i några finlandssvenska romaner på 1990- och 2000-talen", Heidi Grönstrand & Kristina Malmio (red.), *Både och, sekä että. Om flerspråkighet. Monikielisyystä*, Helsingfors: Schildts 2011, s. 293–295. Förläggares (både i Finland och i Sverige) och författares inställning till finlandismer och flerspråkighet har förändrats sedan Bergroths krav på "högsvenska" och även dessförinnan. Se t. ex. af Hällström-Reijonen, *Finlandismer och språkvård*, s. 88–90; Tomi Riittamaa, *Isolerat och övergivet nationsfragment, hänsynslöst ihjältiget? Studier i den finlandssvenska litteraturens position och predikament i Sverige*, Nordica Helsingiensia 58, Helsingfors: Helsingfors universitet 2021, s. 96–101, <http://urn.fi/URN:ISBN:978-951-51-7496-3>.
16. Julia Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna. Flerspråkighet i Jac. Ahrenbergs och Elmer Diktonius prosa*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2014, s. 18, 313, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-709-9>. Sigrid Backman behandlar inbördeskriget i sina romaner *Ålandsjungfrun* (1919) och *Familjen Brinks öden* (1922) som enligt Sven Willner "så gott som tegs ihjäl" eftersom deras opartiskhet inte tolererades. Sven Willner, *Dikt och politik*, Helsingfors: Söderströms 1968, s. 40.
17. Se t.ex. specialnumret av *Edda* som presenterar forskningen i Norden. Redaktörerna Julia Tidigs och Helena Bodin ger en översikt över vad som pågår inom forskningsfältet. Julia Tidigs & Helena Bodin, "Flerspråkig litteratur och läsare i interaktion", *Edda. Nordisk tidskrift för litteraturforskning* 2020:3, s. 144–151, <https://doi.org/10.18261/issn.1500-1989-2020-03-02>. Se även Julia Tidigs, "Den finlands-

ord eller längre sekvenser på andra språk än verkets huvudspråk på språkets lexikala plan, men som Tidigs för fram kan flerspråkigheten manifesteras sig även på det syntaktiska, semantiska och ortografiska planet.¹⁸ I Harriet Erikssons och Saara Haapamäkis modell indelas språkväxlingen i två huvudkategorier: implicit och explicit språkväxling.¹⁹ Den förra innebär att författaren med hjälp av ”metaspråkliga kommentarer eller kontextuella ledtrådar” låter läsaren förstå att det finns fler språk i romanen än huvudspråket. Den andra innebär att det i texten finns ord, fraser eller längre sekvenser skrivna på något annat språk. Sekvenser på andra språk kan vara kursiverade, översatta eller förknippade med en metaspråklig kommentar eller helt ommarkerade. De kan vara antingen icke-integrerade eller grammatiskt anpassade till textens huvudspråk. Tidigs har byggt vidare på uppdelningen i Erikssons och Haapamäkis modell och hon har två distinkta kategorier för markering: av-integrering och glossering. Den förra innebär till exempel typografiska markörer och den senare de olika sätt med vilka främmande uttryck översätts eller förklaras.²⁰

En del forskare har ifrågasatt den implicita språkväxlingen och föreslagit att man borde mynta en ny term som beskriver fall där det antyds att andra språk än textens huvudspråk är närvarande men där ingen språkväxling i själva verket äger rum.²¹ Tidigs anser att Erikssons och Haapamäkis modell ”har begränsad bäring på litteraturvetenskapliga spörsmål” eftersom den inte skiljer mellan språkväxlingen i dialogen och den som förekommer i relationen.²² Flerspråkigheten kan ha olika funktioner varav återgivningen av den språkliga miljön

svenska romanens många språk. En panorering”, *Finsk Tidskrift* 2018:3–4, s. 77–93.

18. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, se t.ex. s. 62.

19. Harriet Eriksson & Saara Haapamäki, ”Att analysera litterär flerspråkighet”, Sinikka Niemi & Pirjo Söderholm (red.), *Svenskan i Finland 12. 15 och 16 oktober 2009 vid Joensuu universitet*, Joensuu: University of Eastern Finland 2011, s. 45–49.

20. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 57–61, särskilt s. 59, not 59.

21. Se t.ex. Siv Björklund, ”Kodväxling i tal och text och dess lämplighet för analys av litterär flerspråkighet”, Siv Björklund & Harry Lönnroth (red.), *Språkmöten i skönlitteratur: perspektiv på litterär flerspråkighet*, VAKKI Publications 6, Vasa: VAKKI ry 2016, s. 28.

22. Flerspråkighet i dialogen anses beskriva karaktärens sätt att tala och deras egenskaper, men i samband med flerspråkighet i relationen kan författarens förmåga att skriva enspråkig text eventuellt ifrågasättas. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 40, 56.

så autentiskt som möjligt länge har dominerat forskningen.²³ Tidigs problematiserar både denna föreställning och uppfattningen att flerspråkigheten automatiskt skulle reflektera författarens språkliga bakgrund. De flerspråkiga elementen måste alltid kontextualiseras och relateras till texten i sin helhet, eftersom de kan fungera som både samlande och splittrande kraft. Tidigs granskar flerspråkigheten bland annat i relation till modersmål, språktillhörighet, nation och folk.²⁴ I *Fädrens blod* förekommer inslag på andra språk än svenska för det mesta i dialogen. Det finns också hänvisningar till andra språk utan att främmande ord förekommer, och för att analysera dessa avsnitt fungerar termen implicit språkväxling även om jag instämmer med de forskare som har kritiserat Erikssons och Haapamäkis modell och menat att en ny term vore nödvändig.

Elmer Diktonius två- och flerspråkighet har, förutom av Tidigs, undersökts också av Kristina Malmio och Heidi Grönstrand.²⁵ Grönstrand analyserar den språkliga mångfalden i *Janne Kubik: Träsnitt i ord* (1932) och författarens egen översättning till finska, *Janne Kuutio: Puupiiirros sanoin* (1946). Genom Jannes livsöde skildrar Diktonius året 1918 och dess konsekvenser. Författaren blandar olika språk som svenska, finska, tyska, ryska och engelska och olika varieteter av svenska som talspråk, dialekter och slang, därtill förekommer onomatopoetiska uttryck. Enligt Grönstrand visar Diktonius roman hur komplicerat och polyfont inbördeskriget var som fenomen.²⁶ Diktonius roman kan nämnas som föregångare till *Fädrens blod*. Huvudpersonen Janne från det röda gardet som hamnar i fångläger,

23. Eriksson och Haapamäki nämner den autentiserande verkan som en möjlig funktion och anser den vara ett medel att lyfta fram klassproblematik eller andra samhällsproblem som anknyter till olika språkgrupper. Eriksson & Haapamäki, "Att analysera litterär flerspråkighet", s. 49. Enligt Siv Björklund kan flerspråkighet till exempel lyfta fram orättvisa maktförhållanden. Siv Björklund, "Kodväxling i tal och text", s. 25.

24. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 17, 80, 308–309.

25. Kristina Malmio, "Arma lasseliten med klugen tunga. Elmer Diktonius och den tvåspråkigas identitet", Heidi Grönstrand & Kristina Malmio (red.), *Både och, sekä että. Om flerspråkighet. Monikielisyystä*, Helsingfors: Schildts 2011, s. 102–125; Heidi Grönstrand, "Sota kielten sekamelskana", Kukku Melkas & Olli Löytty (toim.), *Toistemme viholliset? Kirjallisuus kohtaa sisällissodan*, Tampere: Vastapaino 2018, s. 86–98.

26. Grönstrand, "Sota kielten sekamelskana", s. 87, 98.

blir spritsmugglare och senare medlem i Lapporörelsen, är dock helt olik Ågrens karaktär Rolf Eriksson. För att citera Johan Wrede är Diktonius Janne en av de ”intellektuellt outvecklade och socialt missgynnade” protagonister som inte tilltalade socialister.²⁷ Däremot är Ågrens Rolf en övertygad socialist som kämpar för sina ideal även om han senare ifrågasätter dem. Gemensamt för Diktonius och Ågren är romanernas episodiska struktur och inledande kommentarer om svårigheterna att skapa den roman som jagberättaren ursprungligen hade för avsikt att skriva eller som förväntades av berättaren/författaren – en modern roman i Diktonius fall,²⁸ och en historisk roman, en ”episk berättelse”, i Ågrens fall.²⁹

Av tidigare skildrare av inbördeskriget måste också nämnas Jarl Hemmer och Anna Bondestam. Inbördeskriget var ett centralt tema i Hemmers *Onni Kokko* (1920) och *En man och hans samvete* (1931). I den senare skildrar Hemmer de vidriga omständigheterna i fångläger och även han kan anses vara en föregångare till Ågren. I sin ingående analys av Hemmers prosa behandlar Birger Liljestränd till exempel ord som är historiskt bundna till inbördeskriget och som jag också lyfter fram i min studie. Enligt Liljestränd speglar språket den kaotiska tiden som kommer till uttryck i skildringen av huvudpersonen.³⁰ Anna Bondestam har för sin del beskrivit händelserna 1918 inklusive avrättningarna i Jakobstad i sin roman *Klyftan* (1946).³¹

Intresset för finlandssvenskt litterärt språk har varit stort under 2000-talet. Många forskare har tagit ställning till språkvårdaren

27. Johan Wrede, ”Inbördeskriget i litteraturen”, Clas Zilliacus (utg.), *Finlands svenska litteraturhistoria. Andra delen: 1900-talet. Uppslagsdel*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland & Stockholm: Bokförlaget Atlantis 2000, s. 67.

28. Se Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 244. Tidigs anser visserligen att Diktonius blygsamhet är ”skenbar” och att författaren har skapat en modern roman.

29. Se Ågren, *Fädrens blod*, s. 6. Jag återkommer till berättaren längre fram i artikeln.

30. Birger Liljestränd, ”Språket i Jarl Hemmers prosa”, *Folkmålsstudier* 38. Meddelanden från Föreningen för nordisk filologi, Helsingfors: Institutionen för nordiska språk och nordisk litteratur 1998, s. 33–74.

31. Om Bondestam som arbetarförfattare och skildrare av inbördeskriget se t.ex. Pia Heikkilä, ”År 1918 som en röd tråd genom ett helt författarskap. Anna Bondestam och inbördeskriget”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 93, 2018, s. 229–254, <https://doi.org/10.30667/hls.67670> och Yasmin Nyqvist, ”Anna Bondestam som arbetarförfattare. En marknadsförings- och receptionsanalys”, *Samlaren* 142, 2021, s. 34–68, <http://urn.kb.se/resolve?urn=urn:nbn:se:uu:diva-469527>.

Hugo Bergroth som i sin studie från 1917 uppmanade författare att undvika finlandismer.³² Charlotta af Hällström-Reijonen diskuterar i sin avhandling *Finlandismer och språkvård från 1800-talet till i dag* användningen av finlandismer och ger en översikt över förändringarna inom språkvården. Finlandssvenskarna stödde särskilt under mellankrigstiden språkvårdens åtgärder med vilka man förhindrade att finlandssvenskan fjärmade sig från svenskan i Sverige. Vändpunkten kom på 1950-talet då kritiken mot ”Bergroth och hans efterföljare” växte och deras språkvårdsideologi ansågs verka ”hämmande på den svenskspråkiga litteraturen i Finland”.³³ Leo Ågren rättade sig inte efter Bergroths principer vilket min analys nedan visar.

af Hällström-Reijonen har också forskat i hur K. A. Tavaststjernas verk redigerades i Sverige. Med begreppet ”det sverigesvenska förlagsargumentet” hänvisar hon till en uppfattning att ”finlandssvensk skönlitteratur måste vara skriven på korrekt svenska utan finlandssvenska särdrag för att inte försäljningen ska försvåras i Sverige”.³⁴ Tomi Riitamaa tar utgångspunkt i detta begrepp när han undersöker den finlandssvenska litteraturens distribution, mottagande och position i Sverige. Riitamaa lyfter fram Ulla-Lena Lundberg och Lars Sund som författare som medvetet har motsatt sig det bergrothska språkriktighetskravet. Han belyser också systemet med delupplagor där ett finländskt och ett svenskt förlag gemensamt trycker en upplaga och sedan distribuerar och säljer den på respektive marknad.³⁵ Detta är intressant eftersom fyra av Ågrens romaner utkom i delupplagor på Albert Bonniers Förlag och fick positiva recensioner inte bara i Finland utan även i Sverige. Jag ska lyfta fram några pressröster i artikeln, men en mer ingående undersökning av mottagandet av *Fädrens blod* är ämnet för en kommande studie av mig.

32. Bergroth, *Finlandssvenska*; Charlotta af Hällström-Reijonen definierar finlandism som ”ett ord, en fras eller en struktur som bara används i finlandssvenska samt i finlandssvenska regionalpråk eller som i dem används i en annan betydelse än i svenskan i Sverige”. af Hällström-Reijonen, *Finlandismer och språkvård*, s. 79.

33. af Hällström-Reijonen, *Finlandismer och språkvård*, s. 4, 61, 89.

34. *Ibid.*, s. 88–89.

35. Riitamaa, *Isolerat och övergivet nationsfragment*, s. 40, 70, 98–100. Riitamaa behandlar dessa teman mer ingående i artiklarna som ingår i hans avhandling.

Leo Ågren föddes den 27 juli 1928 i Nykarleby. Han arbetade som typograf i Jakobstad vid sidan av sin författarkarriär. Senare flyttade han till Stockholm där han dog den 6 juni 1984 vid 56 års ålder. Ågren skrev sju romaner, av vilka merparten kan klassificeras som historiska romaner. Därtill var han aktiv som debattör och behandlade både samhällseliga och litterära frågor i sina artiklar. Ågren debuterade 1954 med romanen *Hungern i skördetid* och året därpå utkom *Motsols*. Romanerna, som delvis bygger på författarens egen släkthistoria, skildrar de obesuttnas lott och kamp för bättre levnadsvillkor. Ågren ansåg själv, liksom även litteraturforskarna senare, att hans främsta förebilder var de svenska proletärförfattarna Jan Fridegård, Ivar Lo-Johansson och Dan Andersson.³⁶ Efter Ågrens första romaner följde Kungsådertrilogin:³⁷ *Kungsådern* (1957), *När gudarna dör* (1959) och *Fädrens blod* (1961). Efter trilogin publicerade Ågren ytterligare två romaner som handlar om krig och motstånd. Kortromanen *Ballad* (1962) handlar om en man som flyr undan sina förföljare och söker skydd i en kyrka. Var och när händelserna utspelar sig får man inte veta, det väsentliga är de etiska frågor som diskuteras. I Ågrens sista roman *Krigshistoria* (1971) berättar huvudpersonen Leo Nilheim om sin tid som krigsfånge i Österbotten. Romanen är ”en kompromisslöst pacifistisk” berättelse konstaterar Thomas Warburton i sin översikt över finlandssvensk litteratur.³⁸

Kungsådertrilogin skildrar kampen mellan obesuttna och besuttna från början av 1700-talet fram till 1900-talet. Berättelsen koncentrerar sig på två släkter som kämpar om äganderätten till ett skogstorp. I *Kungsådern* hamnar drängen Olof Gersson i slagsmål med sin husbondes släkting Simon PÅls. Olof längtar efter en egen jordlott och

36. Ekman, ”Femtiotalprosa II: folklivsskildring”, s. 246–247; Tuva Korsström, *Från Lexå till Glitterscenen: finlandssvenska tidsbilder, läsningar, författarporträtt 1960–2013*, Helsingfors: Schildts & Söderströms 2013, s. 110–111.

37. Romanerna *Kungsådern*, *När gudarna dör* och *Fädrens blod* har även kallats Storsjöliden-trilogin, se Sven Willner, ”Leo Ågren och 1918”, *Västra Nyland* 24/8 1961. Jag föredrar att använda Yasmin Nyqvists benämning Kungsådertrilogin. Se Nyqvist, *Klassproblematik i Leo Ågrens Kungsådertrilogi*.

38. Thomas Warburton, *Åttio år finlandssvensk litteratur*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1984, s. 273; se även Korsström, *Från Lexå till Glitterscenen*, s. 113.

bygger en torparstuga på allmänning, men blir fast och straffas för att ha lämnat sin tjänst och utan tillstånd ha byggt ett torp. På det sättet inleds kampen om torpet på Storsjölidan. I romanen *När gudarna dör* är Gerssons dotterson Jöns huvudperson, en gudfruktig man som förlorar sin familj när hans torp bränns ner av söner till en avundsjuk Pålsättling. Jöns försöker hämnas men blir efterspanad. Berättarstilen i den första romanen är realistisk, men den andra innehåller både dramatiska och fantastiska, mera modernistiska drag.

I den tredje delen har Ågren än en gång bytt stil. Det finns två berättare i romanen. *Fädrens blod* inleds med jagberättarens bekännelser av sina svårigheter med att skriva den tredje delen av trilogin och sin avsky för episka berättelser. Detta kan ses som ett svar till Ågrens recenser vars förväntningar han inte tyckte sig kunna uppfylla.³⁹ Berättaren, som förekommer i inledningen, framträder i flera avsnitt: han kommenterar berättelsen, talar med Rolf och deltar till slut i dennes begravning. Dessa avsnitt utgör den yttersta ramberättelsen. Protagonisten Rolf är vän till berättaren. Rolf får besök av två Jehovas vittnen för vilka han börjar berätta om inbördeskriget. Dessa diskussioner utgör den andra ramberättelsen eller de andra ramberättelserna, eftersom de regelbundet avbryter de inbäddade berättelserna, det vill säga Rolfs historier om sina upplevelser. Nästan alla recenser tolkade jagberättaren som Ågren.⁴⁰ Enligt Gösta Ågren motsvarar den

39. Nils-Börje Stormbom som recenserade *Kungsådern* i *Hufvudstadsbladet* skriver att "Leo Ågren har bestått sitt litterära gesällprov med heder. Till mästerprovet är det förstås ett gott stycke kvar men mig har 'Kungsådern' befäst i tron att vi har orsak och rätt att vänta oss det en gång." Nils-Börje Stormbom (= N-B. S.), "Frihetens kungsåder", *Hufvudstadsbladet* 28/11 1957. Christer Kihlman anser i *Nya Argus* att *Fädrens blod* är en "imponerande" och "intensiv engagemangsroman" men att den föregående romanen *När gudarna dör* var "betydligt överlägsen" betraktad "som litterär komposition". Christer Kihlman, "Blodet och brödet", *Nya Argus* 54, 1961: 39, s. 292–293. Ågren deltog i flera debatter som handlade om till exempel litteraturkritikens "skolningsförmåga av unga författare" och benämningen "bygdeförfattare" som recensenterna från huvudstadsregionen och Åbo använde, och som österbottenska författare ansåg pejorativ. Leo Ågren, "Kulturspegeln", *Jakobstads Tidning* 14/10 1959; Gösta Ågren, "Liftraser. En finlandssvensk litteraturdebatt 1957", Patrick Bruun & Olof Mustelin (red.), *Presshistoriska och andra studier: tillägnade Torsten Steinby på 75-årsdagen den 25 augusti 1983*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 1983, s. 259–271.

40. Se t.ex. Nils-Börje Stormbom (= N-B. S.), "Leo Ågren om inbördeskriget"; Willner, "Leo Ågren och 1918".

inledande beskrivningen författarens kamp med romanens struktur.⁴¹ Trots likheter mellan berättaren i inledningen och författaren anser jag att berättaren måste betraktas som en fiktiv gestalt.

Romanens episodiska struktur och berättelsenivåer tilltalade inte alla recensenter. Till exempel *Hufvudstadsbladets* Nils-Börje Stormbom ansåg att växlingarna mellan författaren och Rolf Eriksson som berättare ”gör ett grumligt och förvirrat intryck” och verkar sakna ”verklig motivering”.⁴² Sven Willner i *Västra Nyland* jämför, förutom med Linna, även med Paavo Haavikko och Veijo Meri och deras ”mera ’modernt’ uppbyggda romaner”. Willner anser att Ågrens roman ”till synes [...]” är ”ganska nyckfullt komponerad” men att den ”ändå samlar sig till en meningsfull helhet och [...] måste betecknas som Storsjöleden-trilogins konstnärliga höjdpunkt”.⁴³ Huvudkaraktärens drastiska och ironiska inställning till de vita och deras ideal är påtaglig men inte förvånande. Leo Ågren var en vänsterinriktad författare och han var även suppleant i Jakobstads stadsfullmäktige för folkdemokraterna.⁴⁴

RÖDGARDISTEN I BONDEARMÉN – HISTORISKT BUNDNA ORD

Händelserna i *Fädrens blod* utspelar sig under inbördeskriget och därför är en del av orden historiskt bundna till fenomen som är kopplade till kriget. Naturligtvis finns många ord som syftar på de stridande parterna: de vita och de röda. Den vita sidan bestod av borgare, självägande bönder och lantadel och den röda sidan av den obesuttna landsbygdsbefolkningen och industristädernas arbetare. Båda upprättade väpnade trupper: de borgerliga skyddskårer och socialisterna ordningsgarden som sedan blev röda garden. Vid krigsutbrottet i slutet av januari 1918 fanns cirka 40 000 ryska soldater kvar i landet, men bara 10 000 stred på den röda sidan – större betydelse hade de officerare som utbildade trupper och de vapen som rödgardisterna fick av Ryssland. De vita stöddes av den tyska Östersjödivisionen

41. G. Ågren, *En man gick genom stormen*, s. 78.

42. Stormbom, ”Leo Ågren om inbördeskriget”.

43. Willner, ”Leo Ågren och 1918”.

44. Mauritz Edström, ”Rebell i Österbotten”, *Dagens Nyheter* 22/8 1960.

som landsteg i Hangö den 3 april. Kriget tog slut i början av maj. Cirka 38 000 personer dog, varav 28 000 var röda, av vilka 13 500 avled i fångläger efter kriget.⁴⁵ Finland var ytterst splittrat i början av 1900-talet, såväl socioekonomiskt, språkligt som politiskt, skriver Tobias Berglund och Niclas Sennerteg. Värst var den ekonomiska splittringen:

Den mest akuta och allvarliga skiljelinjen var den ekonomiska klyftan mellan å ena sidan den obesuttna landsbygdsbefolkningen och industristädernas proletariat, och å den andra städernas borgerlighet, lantadel och självägande bönder.⁴⁶

Skillnaden mellan den obesuttna befolkningen och de självägande bönderna framhävs tydligt i *Fädrens blod*. Berättaren hänvisar till Jakobstad som ”den nordfångna fattigstaden” där folk är hungriga och fryser och går ”under trycket av stövlar och påskruvade bajonetter” och där skyddskåristerna står i gathörnen.⁴⁷ De röda syftar också på motståndare med de neutrala orden vitgardist och jägare, till exempel jägarunderofficer och jägarofficer, varmed man hänvisar till soldater som fick sin militärutbildning i Tyskland före inbördeskriget.⁴⁸ Ofta används dock olika skällsord.⁴⁹ I det följande citatet används substantivet ”slaktare” och även verbet ”slaktar”. Benämningen slaktare användes allmänt redan under storstrejken 1905.⁵⁰ I romanen följs orden av Rolf's metaspråkliga kommentarer där han grubblar över betydelselösheten i dessa ord och över de lögner som båda sidor häver ur sig:

45. Sture Lindholm, *Fånglägerhelvetet Dragsvik. Massdöden i Ekenäs 1918*, Västra Nylands landskapsmuseums publikationsserie 10, [Ekenäs]: Proclio 2018 [2017], s. 21–26; Tobias Berglund & Niclas Sennerteg, *Finska inbördeskriget*, Stockholm: Natur & Kultur 2017 [Epub].

46. Berglund & Sennerteg, *Finska inbördeskriget*.

47. Ågren, *Fädrens blod*, s. 25.

48. *Svenska Akademiens ordbok* (hädanefter SAOB), Lund: Svenska Akademien 1898–, s.v. jägare -> jägarbataljon, https://svenska.se/saob/?id=J_0259-0104.gjwP&pz=7 (hämtad 5/6 2023).

49. Om skällsord som de stridande parterna använde om varandra, se t.ex. Sari Näre, *Helsinki veressä. Naiset, lapset ja nuoret vuoden 1918 sodassa*, Helsinki: Tammi 2018, s. 18; Berglund & Sennerteg, *Finska inbördeskriget*.

50. Näre, *Helsinki veressä*, s. 18.

Slaktas av slaktarna. Slaktarna, ett av de meningslösa hatord som man understöder sin stridsförmåga med. Lika meningslöst och lögnaktigt egentligen som de vitas påståenden att de stred mot ryssarna för fosterlandets frihet, när de överallt bara påträffade sina egna landsmän.⁵¹

Ordet slaktare förekommer även i skällsorden ”slaktardrängar” och ”Slaktar-Gust”; med det senare syftar Rolf på Gustaf Mannerheim som råkar gå förbi honom på gatan efter att Rolf vid uppådet under tvång har rekryterats till den så kallade bondearmén.⁵² Benämningen bondearmé hänvisar till de många bönder som anslöt sig till de vita trupperna. Av de vitas benämningar på sina motståndare var rödgardister den mest neutrala, men i romanen förekommer också förvrängningar som ”röding”, ”rödingar” och även ”rödgardistflickan”.⁵³ Hatet bryter fram genom sådana ordkombinationer som ”röda skurkar”, ”de rö huliganan”, ”satans röskit”, ”jävla röding” och ”ryssröingar”.⁵⁴ I det sistnämnda ordet finns bevarad den överlänga stavelse som är typisk för Norra Österbotten.⁵⁵ I ordformen som förekommer i meningen “[v]i ska no fan vis ryssä”⁵⁶ kan anas det finska ordet *ryssä* som härstammar – liksom svenskans ryss – från en gammal ordform som förekom redan på 1500-talet och med vilken man hänvisade till ryssar, Ryssland och ryska språket.⁵⁷ Numera anses benämningarna vara pejorativ, och också i citatet är användningen nedsättande.

Hatet som de vita kände mot sina motståndare kommer också fram genom andra ordval. Följande avsnitt är hämtat ur en diskussion där officerarna och andra män beslutade att avrätta de sju anhållna i Jakobstad:

51. Ågren, *Fädrens blod*, s. 138.

52. *Ibid.*, s. 82, 104.

53. *Ibid.*, s. 69, 114, 204.

54. *Ibid.*, s. 68, 97, 204, 210.

55. Ivars, *Dialekter och småstadsspråk*, s. 80, 84.

56. Ågren, *Fädrens blod*, s. 97.

57. Aulis Johannes Joki & Erkki Itkonen (toim.), *Suomen kielen etymologinen sanakirja* 4, 2. muuttam. p., Lexica Societatis Fenno-Ugricae XII, 4, Helsinki: Suomalais-ugrilainen seura 1980, s.v. ryssä.

- Men att skjuta fredliga människor. Den tveksamme var ännu inte övertygad.
- Fredliga – röda skurkar, fräste skyddskårschefen. Om de kunde göra det ostraffat skulle de genast sticka en kniv i ryggen på dig.
- Klart ni skall kepa dem, instämde skyddskårschefen i Grjär Evert Norrgård [...].⁵⁸

Verbet ”kepa” hänvisar i Österbotten till avlivning av djur.⁵⁹ De röda jämfördes ju ofta med djur, till exempel i dikter av Bertel Gripenberg.⁶⁰ Med ett enda ord, ”kepa”, avslöjar talaren sin inställning: att han vill döda de sju männen och att han betraktar dem som djur.

Med ovannämnda och liknande ord och formuleringar framhävdes motpartens främmandeskap. Att döda en människa är ingen lätt uppgift, för att kunna göra det måste man avhumanisera motståndaren, denna måste framställas som en fiende.⁶¹ Här vill jag citera Kjell Westö som tangerat de nidbilder som både vita och röda målade upp av varandra i en essä baserad på ett tidigare föredrag:

58. Ågren, *Fädrens blod*, s. 68–69.

59. *Ordbok över Finlands svenska folkmål*, Helsingfors: Institutet för de inhemska språkens webbpublikationer 33, URN:NBN:fi:kotus-201330, <https://kaino.kotus.fi/fo/>. Senaste uppdatering 1.6.2023 (hämtad 5/6/2023), s.v. kepa v.4. Andra betydelse är ”slå” och ”oskadliggöra” men i detta fall är ”avliva” den närmast motsvarande betydelsen.

60. Michel Ekman räknar upp invektiv som Gripenberg använde om de röda i sina dikter – listan är häpnadsväckande: ”odjur med tusen gap, lustmördare, dårar, ulvar, nidingar, rasande röda band, barbarer, djupets avskum ur det yttersta mörkrets famn, djur, mördarhopar, brottsliga banditer, blodiga rödbanditer, plundrande pöbel, mobb, röda djur, huliganer, vilddjur, bovar, giftiga frukter, vilda horder, ett sjunket, fördärvat släkte, hyenor”. Ekman, *Må vi blicka tillbaka mot det förflutna*, s. 245.

61. Se t.ex. Ville Kivimäki, ”Sotilaan työ, siviilin taakka. ’Vihollisen tuhoamisen’ dynamiikasta, kokemuksesta ja muistosta”, Tiina Kinnunen & Ville Kivimäki (toim.), *Ihminen sodassa. Suomalaisen kokemuksia talvi- ja jatkosodassa*, Helsinki, Jyväskylä: Minerva 2006, s. 191–208. Kivimäki behandlar finska soldaters inställning till ryska soldater under vinterkriget och fortsättningskriget, men forskningsresultatet går att tillämpa på motsatsförhållandet mellan de vita och de röda; Kukku Melkas och Olli Löytty hänvisar till historiska romaners sätt att använda analogier och de har upptäckt likheter mellan hatpropaganda i 2000-talets inbördeskrigsskildringar och intolerans mot invandrare i vår tid. Kukku Melkas & Olli Löytty, ”Sisällissotakirjallisuuden laskoksia”, Kukku Melkas & Olli Löytty (toim.), *Toistemme viholliset? Kirjallisuus kohtaa sisällissodan*, Tampere: Vastapaino 2018, s. 30–31.

När vi gräver ner oss i våra andliga skyttegravar lyssnar vi inte längre på motparten och ser inte längre hen som en hel människa med goda och dåliga sidor. I stället odlar vi onda berättelser om motståndaren, sår skräck och förakt, målar upp nidbilder som vi sedan börjar tro på. Det är så här motståndaren görs till fiende. Det är den här vägen som leder till våld och krig.⁶²

Propaganda är en del av krigföringen men ofta är det så att kriget föregås av hatpropaganda som, för att citera Westö, är den ”vägen som leder till våld och krig”. Ågren framhäver detta tydligt på många nivåer, inte endast genom användningen av de ovannämnda hatiska och föraktfulla orden, utan också genom intertextuella hänvisningar till tidningsartiklar och andra källor. Ågren för även en dialog med Bertel Gripenberg vars dikter från diktsamlingen *Under fanan* (1918) inleder några kapitel.⁶³ Gripenbergcitaten framhäver den dominerande vita diskursen, vilket Nyqvist konstaterar i sin studie.⁶⁴ Dikten som inleder ett kapitel där Rolf och andra män har fångslats innehåller en biblisk liknelse där de röda jämförs med tisteln som aldrig bär frukt. Gripenberg talar om ”Finlands förråde röda som drömma om rov och mord”, och som enligt diktaren borde ”rotas ut och fördrivas ifrån vår befriade jord”.⁶⁵ Gripenbergcitaten skapar en stark kontrast till Ågrens mer humana sätt att behandla kriget, och detta lyfts även fram i några recensioner. Sören Lindgren skriver i *Nya Pressen* att Gripenberg representerar ”de vitas gränslösa självhävdelse” och att citaten ”bildar en polemisk motpol till berättelsen”.⁶⁶ *Hufvudstadsbladets* Nils-Börje Stormbom anser att även om synvinkeln och författarens sympati är ”odelat – – på de rödas sida” är romanen inte hatisk:

62. Kjell Westö, ”Den bortträngda skulden och tvånget att tiga. En romanförfattares anteckningar om det finländska ödesåret 1918”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 94, 2019, s. 171, <https://doi.org/10.30667/hls.86123>.

63. Se Ågren, *Fädrens blod*, s. 35, 105, 124, 148, 223.

64. Nyqvist, *Klassproblematik i Leo Ågrens Kungsådertrilogi*, s. 43–45. Som Nyqvist framhäver har Ågren kombinerat rader från två strofer i dikten ”Ett sanningens ord” – även återgivningen av raderna skiljer sig en aning från originaltexten.

65. Ågren, *Fädrens blod*, s. 148; Bertel Gripenberg, *Under fanan*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1918, s. 79–80.

66. Sören Lindgren, ”Jokern i Leo Ågrens kortlek: Sanningen och ondskan i inbördeskrigets larm”, *Nya Pressen* 24/8 1961.

[D]etta är diktarens rätt, och det finns trots allt ingen hätskhet i skildringen. I det avseendet kontrasterar dess ton verkningsfullt mot de vederstyggliga Gripenbergcitat i den ”vita” hämnadens och knektmentalitetens anda som Ågren har placerat som ironiska motton för kapitlen i sin bok.⁶⁷

I detta sammanhang vill jag också ta upp romanens titel *Fädrens blod* som är ett bra exempel på effekten av propaganda. Titeln refererar till svenska Österbottens landskapssång ”Österbotten”, ursprungligen skriven av V. K. E. Wichmann, också känd under pseudonymen Gånge Rolf.⁶⁸ I romanen hör Rolf några verser av sången när en ung, vit soldat deklamerar dem: ”Österbotten, Österbotten, hem för trohet, mod. Dina skördar friska spira upp ur fädrens blod.”⁶⁹ Sångens verser skaver om igen i Rolfs huvud senare när han befinner sig i röda gardet. ”Satans vers”, tänker Rolf, ”[m]an var så förgiftad med propaganda att den följde en in i döden.”⁷⁰ Nyqvist hänvisar till sången som ”en vit propagandavers” och anser att den för Rolf blir ”en symbol för båda sidors fäfänga kamp”.⁷¹ Wichmann var en känd diktare och en entusiastisk anhängare av och ett språkrör för svenskhetsrörelsen. I sina dikter utnyttjade han ”den fornnordiska rekvisitan”, för att citera Thomas Warburton.⁷² Rolf blir alltså ofrivilligt ett offer för de vitas propaganda. Även om Rolf inte minns orden korrekt när sången tränger sig in i hans tankar upprepas ordet blod varje gång, som om författaren ville ifrågasätta sångens blodbestänkta patriotism och i stället betona krigets förfärande konsekvenser.

Under vintern börjar Rolf i allt högre grad ifrågasätta kriget, även de rödas strävanden. ”Spyor, blod och träck är ju de spår vi lämnar efter oss, när vi slåss för höga ideal”,⁷³ tänker Rolf efter att ha mått illa i en godsfinka i tåget som för rödgardisterna mot Tammerfors. Ordet träck betyder enligt *Svensk ordbok* avföring från djur eller män-

67. Stormbom, ”Leo Ågren om inbördeskriget”.

68. Gånge Rolf, ”Österbotten”, se t.ex. *Joukahainen* 1/1 1883, nr 9, s. 208–210, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/aikakausi/binding/1108230?page=216> (hämtad 5/6 2023).

69. Ibid.; Ågren, *Fädrens blod*, s. 97.

70. Ågren, *Fädrens blod*, s. 129, 130; se även s. 133, 135, 138.

71. Nyqvist, *Klassproblematik i Leo Ågrens Kungäldertrilogi*, s. 54.

72. Warburton, *Attio är finlandssvensk litteratur*, s. 94–95.

73. Ågren, *Fädrens blod*, s. 127.

niska.⁷⁴ Tidigare användes ordet i finlandssvenska också exempelvis om smuts och lera.⁷⁵ I citatet från *Fädrens blod* där Rolf inte bara talar om träck utan också om spyor och blod kan ordet enligt min mening anses referera till avföring. Ordet används också i samma betydelse i ett mer konkret sammanhang. Rolf och andra rödgardister har tagits till fånga och förvaras på Fellmans åker i Lahtis. ”Socialismens armé vilar här i träck och spyor, en spökarmé.”⁷⁶ Denna ironiska anmärkning hänvisar både till rödgardisternas tillstånd som fångar och de omständigheter som de befinner sig i.

”SÅ SANT JA Ä NORRGÅLS-EVERT”

Alla människor har sitt personliga sätt att använda språket, den så kallade idiolekten. Sociolingvisten Jan Einarsson ser idiolekten som en kombination av olika egenskaper och miljöer: det geografiska området där personen bor, de sociala gemenskaper hen ingår i, den etniska bakgrund hen har samt hens kön och ålder. Alla lekter – geolekt, sociolekt, etnolekt, sexlekt och kronolekt – är sammanlänkade och påverkar personens sätt att uttrycka sig. Enligt Einarsson har vi alla en benägenhet att anpassa oss till vår samtalspartner. Konvergent ackommodation innebär att vi anpassar vårt beteende till vår samtalspartner av solidaritet. Divergent ackommodation innebär att vi känner avstånd och fjärrar oss från vår samtalspartners beteende.⁷⁷ I avsnittet som analyseras i det följande sker konvergent ackommodation men inte av solidaritet utan av brist på den.

Författaren skapar en illusion av ett levande talspråkligt eller dialektalt tal genom olika markörer. Rolfs sätt att tala är ibland kryddat till exempel med förkortade former som ”dan” (dagen), ”sen” (sedan), ”nån” (någon) och ”var gång” (varje gång).⁷⁸ Rolf talar alltså konsekvent skriftspråknära talspråk. I slutet av romanen får Rolf möjligheten

74. *Svensk ordbok utgiven av Svenska Akademien*, Göteborg: Göteborgs universitet 2021, s.v. träck, <https://svenska.se/so/?id=187095&pz=7> (hämtad 5/6 2023).

75. SAOB, s.v. träck', https://svenska.se/saob/?id=T_2787-0099.Syww9&pz=7 (hämtad 5/6 2023).

76. Ågren, *Fädrens blod*, s. 152.

77. Einarsson, ”Ett vidgat lekt-begrepp”, s. 126–127.

78. Se t.ex. Ågren, *Fädrens blod*, s. 162, 164, 194.

att köpa Storsjölidan där hans förfader Olof Gersson har byggt torpet nästan tvåhundra år tidigare. Evert Norrgård, skyddskårist och Pålsättning som hatar Rolf, har råkat i penningknipa och är tvungen att sälja torpet. Först får Rolf ett nekande svar på sin förfrågan om att köpa torpet:

Med anledning av Edert brev får jag meddela att jag aldrig under några omständigheter skulle kunna tänka mig att göra någon som helst affär med en person som Ni.

Evert Norrgård.⁷⁹

Stilen i brevet är högst formell. Kontrasten mellan utformningen och innehållet ger ett komiskt intryck och påverkar läsarens inställning till skribenten – jag återkommer snart till detta brev. Tre veckor senare får Rolf ett nytt brev och så möts dessa två män hos nämndeman. Påfallande i denna scen är att också nämndemannen talar dialekt. I romanen talar både småbönder och deras tjänstefolk dialekt, endast präster och högre myndigheter talar standardspråk. Nyqvist förmodar att skillnaderna mellan klasserna inte var lika stora i Österbotten som till exempel i Nyland.⁸⁰ Det fanns strukturella skillnader mellan dessa två landskap, bekräftar Magnus Westerlund i sin studie i finlands-svenskars deltagande i inbördeskriget. Gårdarna var mindre i Österbotten än i Nyland och ägdes av småbrukare, ofta yngre bond-söner som hade tilldelats en del av hemmanet.⁸¹

Jag lyfter fram några repliker ur diskussionen mellan Rolf och Evert. Följande repliker framhäver tydligt hur Rolf anpassar sitt tal till Everts sätt att tala. Evert har motvilligt skrivit under köpekontraktet och tilltalar Rolf:

– Tu tycker du ä kar nu, förstar jag. – *I hetsigheten övergick han till sitt dialektala modersmål.*

79. Ibid., s. 207–208, kursivering: MH.

80. Nyqvist, *Klassproblematik i Leo Ågrens Kungsådertrilogi*, s. 59.

81. Magnus Westerlund, "Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat. Ruotsinkieliset suomalaiset ja vuoden 1918 sota", Petri Karonen & Kerttu Tarjamo (toim.), *Kun sota on ohj. Sodista selviytymisen ongelmia ja niiden ratkaisumalleja 1900-luvulla*, Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura 2006, s. 142–144.

- He veit ja int – vaför he? *motfrågade Rolf undrande på samma språk.*
- Tu har tvinga me ti sälj. Men vänt bara – [...]
- Huru sku ja kunna tving de att sälj ...
- Tu visst no att ja var liti rokot åsta – men vänt bara – vänt bara säjr ja – bara ja komber över dähär så – – [...]
- Kom ihåg he – tu ska kryp fyronfota från he de torpi än, så sant ja ä Norrgåls-Evert.
- Då svarade Rolf sakta:
- Nej Evert, ja tror att Olof Gersson ha kommi fram till målet nu.⁸²

Det som är intressant i relation till ämnet för min artikel är de två metaspråkliga kommentarerna (de kursiverade satserna). Till Everts första replik tillägger berättaren: "[i] hetsigheten övergick han till sitt dialektala modersmål." Rolf svarar "på samma språk". Dessa kommentarer avslöjar att Evert normalt strävar efter att tala vårdat språk. Han är skyddskärschef i Gråjär och ägare till den rikaste bondgården i byn, Pålgården – med andra ord möts här två personer vars förfäder har kämpat om torpet. Evert har också varit med när "några officerare och en del civila spetsar i staden" satt och söp på Klubben och fattade beslutet att avrätta sju av arbetarföreningens medlemmar.⁸³

Standardspråket talades av högre myndigheter och det uppfattades tidigare som finare än dialekter.⁸⁴ Denna syn har uppenbarligen också Evert, men hos nämndemannen bryter hans ilska fram och därmed hans "dialektala modersmål", det vill säga hans naturliga sätt att tala. Detta syns till och med i det sätt på vilket han hänvisar till sig själv, för han använder det dialektala sättet att uttrycka efternamnet först med s-genitiv och efter det kommer förnamnet: "så sant ja ä Norrgåls-Evert": nord har blivit "norr" och gård har blivit "gål".⁸⁵ Om man jämför Everts upprädda ord med stilen i hans brev är skillna-

82. Ågren, *Fädrens blod*, s. 210–211, kursivering MH.

83. *Ibid.*, s. 67–69.

84. af Hällström-Reijonen, *Finlandismer och språkvård*, s. 42–43.

85. Enligt Barbro Wiik, som har studerat fonologi och morfologi i de österbottniska dialekterna, är "rd" "en främmande kombination" för "genuin dialekt". Kombination "rd" i final position uttalas med långt å- och l-ljud. Barbro Wiik, *Studier i de österbottniska dialekternas fonologi och morfologi*, Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland 642, Studier i nordisk filologi 80, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2002, s. 167, 207.

den påfallande. I brevet använder han sådana formella uttryck som "[m]ed anledning av" och "aldrig under några omständigheter", därtill niar han mottagaren – inte av artighet utan för att visa sin överlägsenhet och sitt förakt för Rolf – och naturligtvis har han skrivit under med den officiella formen av sitt namn.

Med termen sociolekt hänvisas till olika sociala gemenskaper och deras sätt att kommunicera.⁸⁶ Genom att skriva och tala "högspråk", för att använda Bergroths term,⁸⁷ vill Evert höja sin status och på detta sätt framställa sig som en av de överordnade, men han misslyckas. Evert slår även Rolf och kallar honom för "[s]atans röskit" vilket avslöjar den ilska som han fortfarande hyser flera år efter krigets slut. Rolf däremot byter medvetet sitt sätt att tala från bildat talspråk till dialekt när han svarar på Everts fråga "på samma språk". För att använda Einarssons begrepp handlar det om konvergent ackommodation,⁸⁸ men Rolf anpassar inte sitt tal till Evert av solidaritet utan av förakt. Han har arbetat som sättare i tryckeriet, läst Marx *Kommunistiska manifestet*, Dostojevskij, Kafka och annan världslitteratur. Enligt Einarsson är idiolekten "sociokulturellt betingad" men den kan förändras om man till exempel lyckas klättra uppåt på samhällsstegen.⁸⁹ Det har Rolf gjort, åtminstone kulturellt om inte ekonomiskt. På detta sätt presenteras Rolf som den som behärskar situationen och får övertaget över sin motståndare och därmed har hans släkt vunnit den tvåhundraåriga striden om torpet, eller som Rolf säger till Evert: "[J]a tror att Olof Gersson ha kommi fram till målet nu."⁹⁰

DET FLERSPRÅKIGA INBÖRDESKRIGET

Kriget drabbade både den finskspråkiga majoriteten och den svenskspråkiga minoriteten. Längre ansågs det att finlandssvenskarna enhälligt hade tagit parti för de vita. Enligt Westerlund framhävdes de svenskspråkigas insats på den vita sidan efter kriget för att försvara den finlandssvenska minoritetens språkliga rättigheter som debatterades häftigt i riksdagen. Dessa argument påverkade uppfattningen om den

86. Einarsson, "Ett vidgat lekt-begrepp", s. 126–127.

87. Bergroth, *Finlandssvenska*.

88. Einarsson, "Ett vidgat lekt-begrepp", s. 121.

89. *Ibid.*, s. 127.

90. Ågren, *Fädrens blod*, s. 211.

finlandssvenska befolkningen. De socialistiska rösterna tystades ner i offentligheten och det talades om några ”vileledda” som hade anslutit sig till socialisterna. Westerlund har forskat i dödsstatistiken från år 1918 och anser att det fanns flera tusen svenskspråkiga rödgardister.⁹¹ Det talas om vileledda även i Ågrens roman; med ordet vileledda hänvisar Rolf till alla röda och hans anmärkning är högst ironisk: ”Då hade röda gardet definitivt förlorat kriget. Landet var fritt igen, så när som på hundratusen vileledda medborgare.”⁹² I det följande koncentrerar jag mig på Ågrens sätt att använda andra språk än svenska för att beskriva samhället under inbördeskriget. Jag börjar med att analysera hänvisningarna till danska och tyska och i följande avsnitt presenterar jag de viktigaste av romanens finska inslag.

Då arbetarföreningen håller möte läser ordföranden Emil Andersson upp en artikel publicerad i en dansk tidning. Den handlar om en intervju med de vitas överbefälhavare och senatens ordförande, det vill säga Mannerheim och Heikki Renvall, och den ”hade väckt en del uppseende i utlandet”.⁹³ Denna intervju citerades eller återgavs i sin helhet både i borgerliga och socialistiska tidningar vid månads-skiftet februari–mars 1918.⁹⁴ Att Andersson ”stapplande” läser ur ett danskt i stället för ett svenskt tidningsklipp hänvisar inte bara till hans bristfälliga kunskaper. Det verkar som även det dystra innehållet får Andersson att staka sig på meningarna. Artikeln utstrålar ilska mot de röda; upproriska ska straffas hårt, ledarna ska hängas och meniga ska mista sina medborgerliga rättigheter. Det visar att inställningen till motståndarna redan i ett tidigt skede av kriget var hämndgirig och hård bland de vita ledarna och den publicerade och vitt utbredda intervjun visar att de inte undvek att visa det öppet.

91. Westerlund, ”Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat”, s. 130, 139–140, 164.

92. Ågren, *Fädrens blod*, s. 146.

93. *Ibid.*, s. 30.

94. I *Finlands Folkkommisariats Notisblad* kommenterades notisen i skarp ton och Mannerheim nämndes i titeln som kontrarevolutionär. ”Intervju med kontrarevolutionära (sic!) ledare”, *Finlands Folkkommisariats Notisblad* 13/3 1918, s. 3, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1167081?page=3> (hämtad 5/6 2023). I de borgerliga tidningarna, till exempel *Wasa-Posten*, förknippades notisen med ett utdrag från strafflagen om högförräderi. ”Intervjuer med senator Renvall och general Mannerheim”, *Wasa-Posten* 20/2 1918, s. 2, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1346799/articles/79643859?page=2> (hämtad 5/6 2023).

Det följande citatet är ett exempel på en intertextuell hänvisning där även språkväxling förekommer. De vita intar Tammerfors. Rolf lyckas lämna staden i senaste laget.

Mitt sista minne från Tammerfors.

En skrålade sängglädje ur källaren i ett gammalt patricierhus.

Först *Die Wacht am Rhein* och sedan *Alte Kameraden*.

Hur fosterländskt som helst.⁹⁵

De vita som gömmer sig i källaren sjunger populära tyska låtar, först "Die Wacht am Rhein", sedan den populära militärmarschen "Alte Kameraden".⁹⁶ Dessa två sånger står i samband med den tyska krigsmakten och dess strävanden. Rolfs ironiska anmärkning "Hur fosterländskt som helst" ifrågasätter de vitas patriotism, men han verkar inte hänvisa bara till dessa enstaka vita sympatisörer som sjunger tyska militärmarscher, utan även till den vita sidan i sin helhet. Några sidor längre fram kommenterar berättaren de vitas relation till Tyskland och deras iver att få en tysk kung. Förhoppningar om ett kungarike krossades eftersom Tyskland mot all förmodan förlorade första världskriget.⁹⁷

Och med sorg och förvåning såg man hur Finland blev fritt alldeles av sig själv, utan att man kunde lyfta ett finger för att förhindra saken.⁹⁸

Med denna anmärkning vill berättaren framhålla att de vita frivilligt underordnade sig tyskarna och att Finland bevarade sin självständighet av en händelse. På 2000-talet har det utkommit historieverk som kritiskt behandlar Finlands samarbete med Tyskland såväl 1918 som under andra världskriget. Marjaliisa Hentilä och Seppo Hentilä

95. Ågren, *Fädrens blod*, s. 145.

96. Dessa två tyska musikstycken framfördes ofta när man hedrade minnesåret för kriget. Se t.ex. "Jägarnas femårsminne firat i Vasa", *Hufvudstadsbladet* 26/2 1923, <https://digi.kansalliskirjasto.fi/sanomalehti/binding/1395932?page=3> (hämtad 25/6 2023).

97. Se t.ex. Marjaliisa Hentilä & Seppo Hentilä, *Saksalainen Suomi 1918*, Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Siltala 2016, s.323–330.

98. Ågren, *Fädrens blod*, s. 154–155.

framhåller att Tysklands nederlag i november 1918 räddade Finland från att bli en vasallstat.⁹⁹

”BRÖD, LEIPÄÄ”

Läsaren stöter på inslag på finska redan i början av romanen då Rolfs far kommer hem berusad sjungande en välkänd folksång: ”Isotalon Antti ja Rannanjärvi – juttele kahden keske – .”¹⁰⁰ Merparten av inslagen på finska förekommer i ett kapitel som handlar om när huvudpersonen Rolf blivit rödgardist. Från bondearmén hamnar Rolf av en händelse i röda gardet. Rolf tvingas att aptera en mina på ett järnvägsspår men han sätter minan vid rälsen och försöker rädda sig. Han får en kula genom armen och en stöt i nacken och faller ner på isen under järnvägsbron. När Rolf vaknar står tre män bredvid honom:

*De sa någonting på finska [...]. De är röda – fiender – de kommer att döda mig.*¹⁰¹

Språkväxlingen är i detta fall implicit,¹⁰² eftersom författaren enbart med den metaspråkliga kommentaren antyder att det finns ett annat språk än svenska närvarande. Männen dödar inte Rolf, eftersom han har sin medlemsbok från arbetarföreningen med sig och blodet har färgat hans vita armbindel röd. ”Patetiskt, symboliskt – kanske det, men så var det i alla fall –. Och blodet på armbindeln gjorde mig till rödgardist.”¹⁰³ Det verkar som om författaren med denna Rolfs anmärkning medger det märkliga i Rolfs väg genom inbördeskriget, vilket också Gösta Ågren diskuterar i sin bok om brodern:

99. De tyska trupperna stannade kvar i Finland över sex månader efter inbördeskrigets slut. Marjaliisa Hentilä och Seppo Hentilä hävdar att de statsfördrag som undertecknades i mars 1918 skulle ha förvandlat Finland till en tysk koloni. Hentilä & Hentilä, *Saksalainen Suomi 1918*, s. 11, 316–319.

100. Ågren, *Fädrens blod*, s. 18.

101. *Ibid.*, s. 121–122, kursivering MH.

102. Eriksson & Haapamäki, ”Att analysera litterär flerspråkighet”, s. 45–46.

103. Ågren, *Fädrens blod* s. 123.

Författaren har valt en gestalt och endast en, men i honom sammanfattat alla. Ändå blir upplevelsen inte 'symbolisk'. Den klara, drastiska realismen får läsaren att tro – t.o.m. på den blodiga armbindeln.¹⁰⁴

Rolf förlorar medvetandet flera gånger och när han slutligen kommer till sans är han återigen i en godsfincka med andra sårade rödgardister. I vagnen talas både finska och svenska. Denna scen, liksom hela romanen, avspeglar det faktum som Westerlund har framhåvt, att en del av finlandssvenskarna kämpade jämsides med finskspråkiga på den röda sidan.¹⁰⁵ Inslagen på finska i de följande exemplen är få och uttrycker oförenliga känslor: en sjuttonårig pojke mumlar en bön och en äldre man svär.

Från ett hörn hördes ett hickande halvkvävt Isä meidän, isä meidän. Så var det tyst en stund och därefter kom hela bönen i konfirmationston, katekesutanläsning [...]. Förlåt oss våra skulder, såsom ock vi förlåta dem oss skyldiga äro. [...] I motsatta hörnet låg en man och svor, lågt, monotont och envist. Absolut fantasilöst formade han till ordet perkele var tredje minut. Perkele var tydligen hans allmänna åsikt om sin egen och kamraternas situation. Perkele, det enda ord som fortfarande ägde täckning i verkligheten.¹⁰⁶

De första orden i bönen har inte översatts. Finlandssvenska läsare känner troligen igen orden "isä meidän". För en sverigesvensk läsare kunde orden vara obekanta, men eftersom fortsättningen av bönen har återgetts på svenska, fastän pojken i berättelsens verklighet läser bönen på finska, förstår läsaren att det gäller bönen "Fader vår". Kraftordet perkele kräver däremot inte översättning. Det är förmodligen det mest kända av de finska kraftorden och används också av svenskspråkiga. I sin analys av Diktonius språk anser Tidigs att svordomen perkele har blivit en symbol för "en stereotyp uppfattning om finskhet som präglad av våld och svordomar".¹⁰⁷ I detta sammanhang verkar svordomen uttrycka trötthet över situationen som Rolf tolkar den.

104. G. Ågren, *En man gick genom stormen*, s. 82.

105. Westerlund, "Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat", t.ex. s. 150–156.

106. Ågren, *Fädrens blod*, s. 124–125.

107. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 233.

Att ett ord eller en fras upprepas tre gånger är en typisk stilfigur i *Fädrens blod*. Ågren använder sig ymnigt av denna retoriska figur. Följande exempel är hämtat från ett avsnitt där jagberättaren och en annan journalist intervjuar Rolf Eriksson.¹⁰⁸ De ber Rolf berätta om fängsläget i Dragsvik där han hölls under vintern 1919, och på vilket sätt fångarna dog där.

- Fången blir allt kraftlösare och tystare. En dag orkar han inte längre resa sig. Han talar om sin familj, undrar hur det gått med den, är orolig. [...] Den sista dagen talar han inte längre om sin familj.
- Vad talar han då om?
- Hans sista ord är alltid bröd – bröd – bröd.
Rolf Eriksson har fått ett hårt drag runt munnen.
- Vilket vackert ord är det ändå inte. Bröd, leipää. Egentligen det vackraste ordet i vårt mänskliga språk.¹⁰⁹

Ordet ”bröd” upprepas tre gånger efter varandra. Det handlar om ett medvetet stilgrepp som i detta sammanhang imiterar den enda tanke som en utsvulten man har: att få bröd att äta. På fjärde raden upprepar Rolf ordet en gång till men denna gång på båda språken: ”Bröd, leipää”. Upprepningar av ord och uttryck på ett annat språk kan ha varierade funktioner, de kan bland annat ge ytterligare information, konstaterar Tidigs och fortsätter:

Upprepning av ett uttryck på ett annat språk kan även göra det möjligt att förmedla en tolkning och lyfta fram en viss aspekt eller betydelse av det upprepade uttrycket. Glossering kan på detta vis vara ett instrument för att betona, vidga betydelse och undervisa läsaren.¹¹⁰

Tidigs resonemang om möjligheten att ”vidga betydelse” via glossering gäller här. Rolfs sätt att upprepa något som han ideligen måste ha hört i fängsläget både på svenska och på finska ger ordet ”bröd” extra

108. G. Ågren berättar att han gjorde en resa med sin bror för att intervjuva före detta rödgardister i Nyland 1959. Några av dessa historier inkluderade Leo Ågren i *Fädrens blod*. G. Ågren, *En man gick genom stormen*, s. 47.

109. Ågren, *Fädrens blod*, s. 164.

110. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 61.

vikt och väcker associationer till fånglägrets omänskliga förhållanden och fångarnas lidande.

VÅLDTÄKT PÅ ETT SKOGSRÅ

Under sin tid i bondearmén bevittnar Rolf en våldtäkt på en ung flicka. Hans grupp kommer till en stuga mitt i skogen precis när flickan försöker släpa bort sin döde far från gården. Hon har fäst röda gardets kampmärke som tillhört hennes far på sin egen kappa. ”De stod i god, militärisk ordning och väntade på sin tur” medan alla utom Rolf våldtar henne.¹¹¹ Rolf sitter också inne i stugan men börjar må illa och går ut. När flickan kommer ut börjar Rolf gå tätt bakom henne så att Koskinen, jägarunderofficeren och gruppledaren, som också har kommit ut med geväret i handen, inte kan skjuta henne. Forskare anser i dag att det skedde våldtäkter under inbördeskriget, även om det inte finns dokumenterade uppgifter, endast muntliga berättelser kvarstår. Genom våldtäkten skändas inte bara kvinnan utan också de män som inte kunde försvara henne.¹¹² Rolf skäms eftersom han inte kan rädda flickan och han föreställer sig att det är hans syster Anna som männen våldtar. Enligt Rolfs uppfattning skändade de vita soldaterna ”allt det som de påstod sig vara ute för att försvara”, men flickan kunde de inte kränka, hon var ”ett skogsrå, en huldra, en ogripbar och obefläckad varelse”.¹¹³ Den poetiska beskrivningen av flickan skapar en stark kontrast till den gruppvåldtäkt hon har utsatts för.

En försommardag många år efter kriget råkar Rolf befinna sig i närheten av platsen där våldtäkten skedde och bestämmer sig för att besöka stugan. Rolf har inte kunnat glömma flickan. Nu är hon en mogen kvinna som har ”[e]tt ansikte med en egendomligt vild skönhet och fortfarande skogsråets bottenlösa ögon”.¹¹⁴

111. Ågren, *Fädrens blod*, s. 106.

112. Tiina Lintunen, ”Valkoisten ja punaisten naisten sota”, Tuomas Tepora & Aapo Roselius (toim.), *Rikki revitty maa. Suomen sisällissodan kokemukset ja perintö*, suomenkielinen toimitus Kati Pitkänen, Helsinki: Gaudeamus, s. 197; se även Virva Liski, *Vankileirin selviytyjät. Tubat naista Santahaminassa 1918*, Helsinki: Into 2020, s. 146–147.

113. Ågren, *Fädrens blod*, s. 108–109.

114. *Ibid.*, s. 234.

Jag öppnade försiktigt ytterdörren – förstugan doftade nykärnat smör.
Höjde handen och knackade tveksamt på dörrposten.

– *Sisään*, sa en kvinnoröst.

Jag vred ner läsvredet och sköt försiktigt in dörren och hela tiden visste jag att det var hon.

Det var hon.

Och ändå var det inte hon. Det var inte den trasiga, pinade flickan jag kom ihåg. Det var en mogen kvinna jag hade framför mig. Ett ansikte med en egendomligt vild skönhet och fortfarande skogsräets bottenlösa ögon.

Kände hon manne igen mig?

– Goddag.

– Goddag.

Så blev det tyst en lång stund.

– Det är varmt ute – kunde jag få ett glas vatten manne. – *Min finska var backig och bruten*.¹¹⁵

Det enda finska ordet i citatet är kvinnans *sisään* när hon ber Rolf stiga in. Språkväxlingen är explicit och omärkerad.¹¹⁶ Ordet *sisään* avslöjar att kvinnan är finskspråkig, vilket inte kommer fram i kapitlet som skildrar den brutala våldtäkten. Samtalet fortsätter på finska, vilket framgår av meningen på sista raden där Rolf ber om ett glas vatten. Meningen återges på svenska, men den har försetts med en metaspråklig kommentar som avslöjar att Rolf talar finska och att det finns brister i hans språkkunskaper.

Nyqvist har analyserat episoden ur klassproblematikens synvinkel och anser att språket i scenen blir sekundärt. I de två första delarna av trilogin avspeglar de två olika språkvarieteterna, dialekten och standardspråket, konflikten mellan klasserna, men enligt Nyqvist är situationen annorlunda när det gäller finskan:

Finskan, som på alla sätt och vis skiljer sig mera från det svenska högspråket än Nykarlebydialekten, får däremot en helt annan roll i historien. Istället för att en barriär bildas mellan de olika språkgrupperna, känner finsk- och svenskspråkiga obesuttna en gemenskap

115. Ibid., s. 233–234, kursivering: MH.

116. Eriksson & Haapamäki, ”Att analysera litterär flerspråkighet”, s. 45–48.

med varandra som är oavhängig språket. Klassen är den förenande faktorn.¹¹⁷

Scenen med rödgardisterna i godsfinkan, som behandlades ovan, förstärker Nyqvists beskrivning av klassen som ”den förenande faktorn”. Detta stämmer överens med Westerlunds studie; den svenskspråkiga arbetarklassen hade en närmare relation till finska personer från samma klass än till de svenskspråkiga borgerliga kretsarna.¹¹⁸ Kukku Melkas och Olli Löytty, som har analyserat inbördeskrigsskildringar, skriver att dialekter och flerspråkighet belyser att folket inom Finlands gränser är heterogent.¹¹⁹ Detta framhäver också Tidigs i sin studie även om hon betonar att flerspråkigheten kan både splittra och samla och varje förekomst måste kontextualiseras och relateras till texten.¹²⁰ I *Fädrens blod* ifrågasätts genom flerspråkighet både nationens och den svenska språkgruppens enhetlighet.

ATT BESKRIVA DET OMÖJLIGA

Finlands inbördeskrig trotsar på något sätt all beskrivning. [...] Ändå känner jag att jag måste skriva m i n berättelse om det där gamla fördömda kriget. [...] Det gör ingenting att åren gått – gravarna och lidandet finns kvar.¹²¹

I Leo Ågrens *Fädrens blod* erkänner berättaren i början av romanen de svårigheter som han ställts inför: han fick inte ”riktigt grepp” om ämnet och det blev omöjligt att skriva en episk roman.¹²² Resultatet blev en strukturellt och språkligt mångsidig roman som skildrar inte bara ”det där gamla fördömda kriget” utan även dess följder i huvudpersonens liv.

I de föregående avsnitten har jag analyserat hatpropaganda, språket som används av två personer ur två släkter i strid och inslag av andra

117. Nyqvist, *Klassproblematik i Leo Ågrens Kungsådertrilogi*, s. 64.

118. Westerlund, ”Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat”, s. 134, 165.

119. Melkas & Löytty, ”Sisällissotakirjallisuuden laskoksia”, s. 28–29.

120. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, se t.ex. s. 80.

121. Ågren, *Fädrens blod*, s. 6–7.

122. Ibid.

språk än svenska. Med hatpropaganda avhumaniserades motparten och framställdes som en fiende som måste krossas. Ågren ifrågasätter både de vita och röda idealen till exempel genom Rolfs hänvisning till ordet ”slaktare” som ett meningslöst hatord eller genom hans resignerade tankar på ”spyor, blod och träck” som människor lämnar efter sig när de ”slås för höga ideal”. Denna opartiskhet framhövdes i några recensioner. Till exempel skrev Gösta Attorps i *Svenska Dagbladet*: ”[v]ad som börjat som en stridsskrift mot segrarna från 1918 slutar som en stridsskrift mot själva hatet och våldet”.¹²³ Detta syns även i Ågrens sätt att kontrastera sin text mot Bertel Gripenbergs dikter, där skalden öser ur sig hat mot de röda.

Romanens språkliga variation tycks vara utförd med stor omsorg. Detta syns till exempel i de många metaspråkliga anmärkningarna som finns i romanen och Ågrens sätt att särskilja sina personer genom deras språkbruk, vilket jag analyserat med hjälp av Jan Einarssons lektbegrepp.¹²⁴

Förekomsterna av andra språk, som finska och tyska, är ganska få i *Fädrens blod*, och en del av dessa är implicita, för att använda Harriet Erikssons och Saara Haapamäkis term.¹²⁵ Julia Tidigs avvisar den implicita formen, eftersom ingen språkväxling äger rum,¹²⁶ men för att analysera de metaspråkliga kommentarerna i *Fädrens blod* som låter förstå att det finns andra språk än svenska närvarande var termen belysande. Ågren använder inslag av andra språk inte bara för att skildra den flerspråkiga omgivningen under inbördeskriget. Som Tidigs framhävt står flerspråkigheten i relation till sådana problematiska koncept som språktillhörighet, nation och klass med mera.¹²⁷ I *Fädrens blod* kommer detta fram i avsnitt där inslag på finska uppträder. De finska orden framhäver att den svenska arbetarklassen hade mer gemensamt med de finska arbetarna än med de svenska borgerliga kretsarna. Det var inte bara några ”viledda” som anslöt sig till socialisterna utan flera tusen, som Magnus Westerlund konstaterar i

123. Gösta Attorps, ”Finland 1918”, *Svenska Dagbladet* 25/8 1961.

124. Einarsson, ”Ett vidgat lekt-begrepp”.

125. Eriksson & Haapamäki, ”Att analysera litterär flerspråkighet”.

126. Tidigs, *Att skriva sig över språkgränserna*, s. 50.

127. *Ibid.*, s. 17.

sin studie.¹²⁸ Detta faktum ville de svenskspråkiga vita tysta ner. Ågren fäster läsarens uppmärksamhet på samma sak som Kjell Westö i sina romaner över fyrtio år senare på 2000-talet: att det fanns en svensk arbetarklass och att en del av de svenskspråkiga arbetarna anslöt sig till det röda gardet och att de, som sina finskspråkiga kamrater, hamnade i fångläger efter kriget.

Hänvisningarna till tyska framhäver att rödgardisterna inte bara hade finska utan också tyska soldater emot sig, och att de tyska trupperna hjälpte de vita att vinna kriget. Med tanke på att det fanns flera tusen ryska soldater i landet är det lite förvånande att det ryska språket fullkomligt saknas och att det också nästan helt saknas hänvisningar till de ryssar som stred på den röda sidan. De vita betonade gärna att de uttryckligen kämpade mot ryssarna och inte mot andra finnar. Precis detta lyfter det andra Jehovas vittne som förekommer i början av romanen fram, att de vita bara ville ”driva bort de ryska trupperna ur landet”. Han anklagar även de röda för att de ville att finnarna ”skulle bli slavar under Ryssland”.¹²⁹ Senare i romanen refererar Rolf till de vitas lögn och deras påstående att ”de stred mot ryssarna för fosterlandets frihet, när de överallt bara påträffade sina egna landsmän”.¹³⁰ Möjligen ville Ågren understryka att det handlade om ett brödrakrig, inte om ett frihetskrig mot Ryssland.

Denna studie av språklig variation i Ågrens *Fädrens blod* knyter an till den aktuella forskningen i flerspråkighet och ger ny kunskap om språket i förhållande till kriget och om inbördeskriget som litterärt tema. Inslagen av andra språk än svenska, Nykarlebydialekten och de många skällsorden som hänvisar till de stridande parterna återspeglar situationen i en liten nordösterbottnisk stad under inbördeskriget. Leo Ågrens *Fädrens blod* är ett ganska okänt och outforskat verk men det kan anses vara en länk mellan tidigare och senare skildringar av inbördeskriget, och som sådant skulle det förtjäna ytterligare undersökning.

* * *

128. Westerlund, ”Harhaanjohdetut torpparit ja isänmaalliset opiskelijat”, t. ex. s. 139–141.

129. Ågren, *Fädrens blod*, s. 56–57.

130. *Ibid.*, s. 138.

Denna artikel baserar sig på min biämnesavhandling vid Uleåborgs universitet: Marita Hietasaari, *Språket i Leo Ågrens inbördeskrigsskildring Fädrens blod*, Uleåborg: Uleåborgs universitet 2021, <http://urn.fi/URN:NBN:fi:oulu-202106238723>.

På mitt berg talar löven

Bibliskt klingande språk i en drömdikt av Solveig von Schoultz

EN RÖRLIG SPÄNNING MELLAN frihet och bundenhet mellan och inom människor utmärker en stor del av Solveig von Schoultz litterära produktion. I den här essän riktar jag uppmärksamheten mot hennes lyriska språk och dess förhållande till språkbruket i Bibeln och i någon mån i kristen psalmdiktning. Det är en språkvärld som von Schoultz var mycket förtrogen med, och den ger genomslag i hennes eget litterära språk. En fråga som därmed väcks gäller också bundenhet och frihet, närmare bestämt hur det lyriska språket kan vara både bundet och fritt i förhållande till biblisk och kristen tradition. Å ena sidan kan förtrogenheten bestå i ofrånkomlig påverkan ända in i språkets och medvetandets minsta skrymslen, in i drömmarnas och minnets växlande skikt, å andra sidan kan den inspirera till och kräva medvetna avväganden och val. Vad är det som väljs, vad väljs bort?

Den dikt som presenteras i essän utgör ett tydligt exempel på en dikt med ett bibliskt klingande lyriskt språk. Den har inte ägnats någon särskild uppmärksamhet i tidigare forskning. Det är den sjätte dikten i sviten "Sju drömmar" i diktsamlingen *Nätet* (1956). Till skillnad från de övriga dikterna i samlingen har drömdikterna inte försetts med titlar utan enbart romerska siffror. Av praktiska skäl använder jag därför den första raden "Jag vill gå upp på berget" för dikten som behandlas.

Dess inledningsrader "Jag vill gå upp på berget / därifrån min hjälp kom" ter sig som ett direkt citat ur Psaltaren eller psalmboken – men en närmare granskning visar att det är fråga om halva citat och fragment från olika håll som sammanfogas till en ny helhet. På samma sätt fortsätter det genom hela dikten. Den impregneras av textfragment och retoriska grepp som ger den en biblisk klang. Samtidigt är språket

typiskt för von Schoultz genom att det är sinnligt och kroppsligt. Sinneserfarenheter, sådant man ser, hör eller luktar, formuleras, liksom även taktila förnimmelser, rörelser och fysiskt utrymme.

När jag i min tidigare forskning om von Schoultz lyrik har undersökt hur material från kristen tradition används har det visat sig att integrationen av element från kristen tradition i ett personligt litterärt språk i hög grad bidrar till gestaltningens egenart.¹ Texterna får det som von Schoultz har kallat en religiös ”klangbotten”.² Vad en sådan klangbotten kan bestå av och innebära diskuteras längre fram i essän. Samtidigt som elementen från kristen tradition ger texterna färg och klang kan samma kristna tradition problematiseras, ifrågasättas och bearbetas i såväl motstånd som följsamhet. Användningen av material från Bibeln, kristen psalm- och sångdiktning, kristen fromhetspraxis i olika varianter och kristet influerad etik är nämligen mångfacetterad och spänningsfylld i von Schoultz litterära produktion som helhet.

Området har även uppmärksammats i Maria Antas undersökning *Barnet i den heliga ordningen* där hon behandlar von Schoultz novellistiska skildring *Ansa och samvetet* och i Anna Möller-Sibelius avhandling om lyriken, *Mänskoblivandets läggspelel*.³ I de inledande avsnitten före diktanalyserna i min avhandling *Hand av sol* ingår en

1. Carola Envall, *Hand av sol. Den taktila förnimmelens funktioner i jagets relation till Gud i Solveig von Schoultz lyrik*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2021, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-989-5>; Carola Envall, ”Ormar, fågelungar. Naturens grymhet i två dikter av Solveig von Schoultz”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 97, 2022, s. 265–288, <https://doi.org/10.30667/hls.112466>; Carola Envall, ”Och säg mig Gud, är kärnan där? Några reflektioner kring jaget i relation till Gud i fem tidiga dikter av Solveig von Schoultz”, Carl-Reinhold Bråkenhielm & Torsten Pettersson (red.), *Modernitetens ansikten. Livsåskådningar i nordisk 1900-talslitteratur*, Nora: Nya Doxa 2001, s. 139–162; se även novellstudien Carola Envall, ”Att vattna kameler. Tydliga spår och möjliga mönster från kristet traditionsmaterial”, Kristina Malmio (red.), – Jo. – Nej. *Metodologiska läsningar av Solveig von Schoultz novell ”Även dina kameler”*, Meddelanden från avdelningen för nordisk litteratur 22, Helsingfors: Helsingfors universitet 2010, s. 63–84.
2. Intervju med Solveig von Schoultz, Inga-Britt Wik 22/5 1991, Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, Svenska litteratursällskapet i Finland.
3. Maria Antas, *Barnet i den heliga ordningen. Rumslighet, ideologi och överträdelse i Solveig von Schoultz’, Tove Janssons och Renata Wredes barndomsskildringar*, Licentiatavhandling i nordisk litteratur [otryckt], Humanistiska fakulteten, Helsingfors universitet 2000; Anna Möller-Sibelius, *Mänskoblivandets läggspelel. En tematisk analys av kvinnan och tiden i Solveig von Schoultz poesi*, Åbo: Åbo Akademis förlag 2007, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-951-765-373-2>.

utförlig granskning av väsentliga faktorer i det religiösa bakgrunds-
sammanhanget kring von Schoultz författarskap. Användningen av
Bibeln, psalmer och andliga sånger behandlas i både intertextuellt och
kontextuellt perspektiv.⁴ Det är tydligt – och intressant för forskaren
och läsaren – att Bibeln erbjuder ett rikt intertextuellt förråd i von
Schoultz författarskap. En tidigt introducerad bibel användning och
ett av allt att döma obrutet intresse för Bibeln bidrar till en engagerad
förtrogenhet med språk, gestalter och tänkesätt att ta spjårn emot
och bearbeta.

Diktanalyserna i min avhandling *Hand av sol* visar hur väsentlig
den taktila förnimmelsen är i gestaltningarna av diktjagets relation
till en gudomlig motpart. Även kroppsliga rörelser och riktningar har
visat sig betydelsefulla.⁵ Det grundläggande i sinnlig och kroppslig
erfarenhet uppmärksammas av både Antas och Möller-Sibelius. Det
betydelsebärande i rörelser och riktningar lyfts särskilt fram i Antas
undersökning. En formulering i Antas studie som också fogar sig väl
till dikten som presenteras i min essä är den här: ”Frihet är en rumslig
kategori, ett öppet rum.”⁶

Med tanke på temat för den föreliggande utgåvan av *Historiska och
litteraturhistoriska studier*, fria och ofria ord, faller det sig naturligt att
citera litteraturforskaren Johan Wrede i efterskriften till dikturvalet
Den heliga oron, om von Schoultz val av fri form för sina dikter:

I lyriken byggde hon vidare på den finlandssvenska modernismen. Det
var ett långt djävare val än man idag kan föreställa sig. I efterhand ter
det sig kanske till den grad självskrivet att det måste ha varit så, att
man inte ser hur anmärkningsvärt det var den gången. Modernismen
var ännu omstridd då Solveig von Schoultz debuterade som lyriker

-
4. Envall, *Hand av sol*, särskilt s. 30–38, 45–56, 76–77; se även Envall, ”Att vattna kameler”.
 5. Envall, *Hand av sol*; se även Carola Envall, ”Nätet, klösträet, luppen – kroppar och redskap i metapoetiska dikter av Solveig von Schoultz”, *Finsk Tidskrift* 2021:5, s. 59–68, http://www.finsktidskrift.fi/wp-content/uploads/2021/09/FT_5_2021_webb.pdf (hämtad 2/5 2023); Carola Envall, ”För att se bättre. Om rörelse och vetande i en dikt av Solveig von Schoultz”, Claes Ahlund, Katarina Båth & Anna Möller-Sibelius (red.), *Där kunskapen tättnar som moln. Essäer om litteraturen som kunskapsfält och kunskapsform*, Åbo: Litteraturvetenskap och filosofi vid Åbo Akademi 2021, s. 29–40, <https://urn.fi/URN:ISBN:978-952-12-4020-1>.
 6. Antas, *Barnet i den heliga ordningen*, s. 17.

1940 med diktsamlingen *Min timme*. I Sverige hade modernismen ännu inte gjort sitt definitiva, fyrtiotalistiska genombrott. Dessutom var Solveig von Schoultz hela läggning idealistisk. Det hade inte varit mer än naturligt om hon hade följt mer traditionella mönster. Men hon valde att befästa och berika ett egensinnigare sätt att dikta, som i sig var ett brott med de poetiska idealen i den värld hon själv hade vuxit upp i. Hon sökte en modern, fri människa inom sig och för att poetiskt gestalta detta begagnade hon modernismens frihet.⁷

Boken *Nätet* utkom 1956 och var von Schoultz sjätte diktsamling. Den betraktas som en vattendelare i hennes lyriska produktion, språket har stramats åt och formen vunnit i stadga. I den femte, sista avdelningen av boken samlas dikter där element från kristen tradition är framträdande tillika med tematik som kan kallas både religiös och existentiell, med stort allvar och djup känsla i uttrycket. Sviten ”Sju drömmar” utgör den nästsista avdelningen i boken. I drömdikterna sammanflätas fysisk konkretion med absurditet i koncentrerade bilder. Uttryck för obehag, ångest, något oroande eller övermäktigt, präglar de fem första dikterna, medan den sjunde (och sista) fylls av häpnad inför ett gåtfullt skeende. Den sjätte dikten har en alldeles egen karaktär, som behandlingen längre fram får visa. I analysen undersöker jag en mångfald av element som kan spåras till Bibeln och kristen psalmdiktning för att komma närmare underfund med varifrån de kommer och hur de används i dikten. För att fördjupa resonemanget tar jag också in andra texter där von Schoultz använder liknande element, motiv eller tematik som i ”Jag vill gå upp på berget”.

Så här lyder den sjätte dikten, försedd med den romerska siffran VI, i sviten ”Sju drömmar”:

7. Johan Wrede, ”Den dröjande styrkan. Solveig von Schoultz 1907–1996”, Solveig von Schoultz, *Den heliga oron*, Helsingfors: Schildts 1997, s. 294.

VI

Jag vill gå upp på berget
därifrån min hjälp kom
medan löftets bro bär glans
och löven blixtrar.

Se
vreden har talat med tusen tungor
marken har darrat under dess tal
men löven är miljoner tungor fler
och på mitt berg
därifrån min hjälp kom
talar löven.

Än luktar vreden fränt
men luften
är gjord för jättars språng
från berg till berg
med djupa löv som susar
av tillbedjan.⁸

Med orden "Jag vill gå upp på berget / därifrån min hjälp kom" börjar dikten som en psalm ur den bibliska Psaltaren eller den evangelisk-lutherska psalmboken. Ett flitigt sökande efter lättfunna förlagor ger emellertid snarare spånor och fragment än hela, direkta citat. Och det är intressant. Det visar nämligen hur skickligt von Schoultz kan hantera Bibelns och psalmernas språk. Fortsättningen av diktens första del, "medan löftets bro bär glans" ser redan ut som en avsevärt personligare formulering, möjligen inspirerad av någon andlig sång, och med den fjärde raden, "och löven blixtrar" står det klart att vi har att göra med en intertextuell sammanvävning av inslag av varierande ursprung och med nya färgsättningar.

På samma sätt börjar den andra strofen med ett par rader som kunde vara hämtade ur Bibeln eller psalmboken: "Se / vreden har talat med tusen tungor / marken har darrat under dess tal". Fortsättningen

8. Solveig von Schoultz, *Nätet*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1956, s. 52.

är åter mera personlig, löven uppträder i ”miljoner”, frasen med berget ”därifrån min hjälp kom” återkommer nästan som en refräng. Språket vävs ihop i flera skikt. Inledningsraden i den tredje strofen, ”Än luktar vreden fränt”, står knappast att finna i Bibeln – men hur är det med tredje raden från slutet, ”från berg till berg”? Och löven ”som susar / av tillbedjan”?

Element som de här hör till de detaljer som jag granskar närmare. Från detaljplanet går jag vidare till dikten som helhet och undersöker de två motpoler som etableras i den, nämligen ”vreden” och ”löven”. Vrede är en känsla som är mänsklig och i ett bibliskt sammanhang också gudomlig, löv är konkreta naturelement. Hur yttrar sig vreden i dikten, och hur kan löven vara dess motpol? Jag föregriper resonemanget och föreslår att vreden kan förstås som en omskrivning och tolkning av naturfenomenet åskväder, och löven representerar en tillvaro av lättnad och frihet som diktjaget upplever när åskvädret, vreden, har dragit förbi. Då blir motpolerna klarare, ett naturfenomen mot ett annat och känsla mot känsla: åskvädret och löven, vreden och lättnaden. Jag utvidgar resonemanget längre fram.

ATT VILJA GÅ UPP PÅ BERGET DÄRIFRÅN HJÄLPEN KOM

Vi tar itu med inledningsraderna och jämför dem med Psaltaren och psalmboken. Till min förvåning hittar jag som sagt inga bibeltexter eller psalmer som skulle börja precis som den första strofen i dikten. Psaltaren 121 verkar ändå ligga nära till hands. Den rubriceras som en ”vallfartssång” – alltså en sång för pilgrimsfärd, för fysisk och andlig rörelse på väg mot gudsmöte och gemenskap. Vallfärden formuleras ofta i bibliska texter som riktad uppåt mot ett geografiskt mål som Jerusalem, Sion eller templet. Psaltaren 121 börjar så här: ”Jag lyfter mina ögon upp till bergen: / varifrån skall min hjälp komma? / Min hjälp kommer från Herren, / som har gjort himmel och jord.”⁹ Fysisk

9. Ps. 121:1–2. Se vidare Ps. 3:5, ”Jag höjer min röst och ropar till Herren, / och han svarar mig från sitt heliga berg”; Ps. 18:2, ”Hjärtligen kär har jag dig, Herre, min starkhet, / mitt bergfäste, min borg och min räddare, / min Gud, min klippa, till vilken jag tager min tillflykt, / min sköld och min frälsnings horn, mitt värn.” *Bibeln eller den heliga skrift innehållande Gamla och Nya Testamentets kanoniska böcker. I överensstämmelse med den av Konungen år 1917 gillade och stadfästa översättningen,*

rörelse impliceras i psaltarpsalmens karaktär av vallfartssång och uttrycks även genom verbet lyfta (att lyfta ögonen, lyfta blicken). I dikten formuleras en kraftigare rörelse i diktjagets uttalade vilja att ”gå upp”. Rörelsen är också tydligare uttryckt i dikten i och med att diktjaget vill gå upp på ett bestämt berg medan psaltarjaget endast lyfter blicken upp mot bergen. Fysisk rörelse och uttrycket att ”gå upp på Herrens berg” fogas in i en annan psaltarpsalm, Psaltaren 24: ”Vem får gå upp på Herrens berg, / och vem får träda in i hans helgedom? / Den som har oskyldiga händer och ett rent hjärta, / den som icke vänder sin själ till lögn / och den som icke svär falskt.”¹⁰ Berg, namnlösa eller med namn som Sinai, Karmel och Sion utgör i många bibliska texter platser för gudsuppenbarelse, gudsdyrkan och gudskunskap. I det sista kapitlet av Femte Moseboken berättas det att ”Mose gick från Moabs hedar upp på berget Nebo”, där han innan han dog fick se det land som Gud hade lovat hans efterkommande.¹¹ Formuleringen att ”gå upp på berget” i början av dikten har som synes många paralleller i bibliska texter, men ingen som skulle utgöra en ordagrann förlaga.

Gemensamt för dikten ”Jag vill gå upp på berget” och psaltarpsalmen 121 är också att de kombinerar berg med hjälp. Det sker emellertid inte på samma sätt i de två texterna. Psaltarjaget frågar efter en framtida hjälp, och svarar själv att den ”kommer från Herren”. Diktjaget talar om en hjälp som redan kommit, men från berget. Hjälpen är ”min” för både psaltarjaget och diktjaget, men hjälpens ursprung formuleras olika.

Psaltaren 121 parafraserades till kyrkopsalm av historieprofessorn Jakob Arrhenius i Uppsala 1694. I den finlandssvenska psalmbok som var i bruk när dikten publicerades lyder den första strofen (av tre) så här:

Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland r.f. 1972. Bibeln citeras i essän enligt översättningen från 1917 eftersom den var i officiellt bruk vid tiden för publiceringen av dikten. I citat av poetisk text använder jag snedstreck för att ange radbrytning.

10. Ps. 24:3–4. Se vidare Ps. 15:1–2, ”Herre, vem får bo i din hydda? / Vem får dväljas på ditt heliga berg? Den som vandrar ostraffligt och gör, vad rätt är, / och talar sanning av hjärtat”.

11. 5 Mos. 34:1.

Jag lyfter mina händer Upp till Guds berg och hus, Från dem han hjälpen sänder Och skickar ut sitt ljus. Mig Herren hjälp bejakar, Som jord och himmel gjort; Min bön han ej försakar, Men skyddar mig alltfört.¹²

Psalmens jag varken går eller ser upp mot bergen, men lyfter händerna som i en gest för bön. Det är från ”Guds berg och hus” som Gud sänder sin hjälp. Förbindelsen mellan berg och hjälp är därmed närmare än i psaltarpсалmen. Med diktens berg ”därifrån min hjälp kom” görs förbindelsen ännu tätare i och med att ingen gudomlig motpart explicit skrivs in. Hjälpen kom från berget – det som diktjaget i följande strof kallar ”mitt berg”.

Diktens inledande upptakt ”Jag vill” kan även ses som ett separat bibliskt element. Med samma inledningsord uttrycks en intention i flera psaltarpсалmer, exempelvis Psaltaren 104: ”Jag vill sjunga till Herrens ära, så länge jag lever; / jag vill lovsjunga min Gud, så länge jag är till.”¹³ Även i fråga om rytmen liknar formuleringarna varandra. Betoningarna i ”Jag vill gå upp på berget / därifrån min hjälp kom” ligger nära dem som används i ”Jag vill sjunga till Herrens ära, så länge jag lever”. Så kan både enskilda ord, satsbyggnad och rytm bidra till diktens bibliska klanger.

-
12. *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland antagen av femtonde allmänna kyrkomötet 1943*, Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland r. f. 1945, nr 314:1. Texten är likadan i den äldre *Svensk psalmbok för de evangelisk-lutherska församlingarna i Finland antagen av kyrkomötet 1886*, Helsingfors: Förbundet för svenskt församlingsarbete i Finland r. f. 1932, nr 230:1. Psalmen har alltså varit i bruk under en lång tid och torde höra till de mera allmänt kända. Den ingår lätt bearbetad i den senaste psalmboken, *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Antagen av kyrkomötet i februari 1986*, Helsingfors: Fontana Media 2007, nr 382. Här kan ännu nämnas att jag citerar psalmerna enligt den tryckta utformning de har i psalmböckerna. I psalmböckerna antagna 1886 och 1943 är psalmstroferna tryckta som löpande text där frasbörjan anges med stor begynnelsebokstav oberoende av meningsbyggnaden. Först i psalmboken från år 1986 är psalmerna tryckta som dikter där fraserna skils åt genom radbrytning.
13. Ps. 104:33. Se vidare Ps. 34:2, ”Jag vill lova Herren alltid, / hans pris skall ständigt vara i min mun”; Ps. 145:1, ”Jag vill upphöja dig, min Gud, du konung, / och lova ditt namn alltid och evinnerligen”; Ps. 146:2; ”Jag vill lova Herren, så länge jag lever, / jag vill lovsjunga min Gud, så länge jag är till.”

DEN GLÄNSANDE LÖFTESBRON

När den första strofen förs vidare skrivs de allittererande uttrycken "löftets bro" och "löven" ihop med visuella ljuselement: bron "bär glans", "löven blixtrar". Därmed aktiveras synsinnets erfarenhet hos diktens jag – och hos läsaren, som kan skapa sina egna bilder för skeendet.

Uttrycket "löftets bro" påminner om regnbågen i skildringen av hur Gud efter syndafloden upprättar ett förbund med Noa och hans efterkommande och avger löftet att "ingen flod skall mer komma och fördärva jorden". Regnbågen är tecknet på Guds förbund med människorna, med "alla levande varelser" och "jorden".¹⁴ Dessutom används formuleringen "böernas himlabro" i sången "Långt bortom rymder vida": "Mörkaste natt skall ljusna, / bittraste kval få ro, / lär du dig blott att vandra / på böernas himlabro."¹⁵ Sången togs in i den finlandssvenska psalmboken först 1986, men var sedan länge spridd i väckelsekreter. Den skrevs 1895 av den svenska folkskollärarinnan Augusta Lönborg och tonsattes 1906 av Julius Dahlöf. Lönborg var även redaktör för söndagsskoltidningen *Barnavännen*. Väckelsekristendom med söndagsskolverksamhet, sammankomster och andliga sånger präglade religiositeten i von Schoultz uppväxtmiljö. Därför är det sannolikt att sången om "böernas himlabro" var bekant för henne. Med sin veka melodi och en text som skriver in suckar, hjälplöshet och bittra kval är den emellertid helt annorlunda än dikten "Jag vill gå upp på berget". Bildspråket med en himmelsk bro kan ändå kombineras med regnbågen som symbol för ett löfte.

Samtidigt utgör regnbågen ett synligt tecken på att ett åskväder har dragit förbi så att regnvåta löv kan blixtra i solskenet. Intressant nog nämns ingen åska explicit. Det är löven som "blixtrar", och därigenom övertar ett kännetecken för åskväder. Jag återkommer till den implicita åskan och den explicita vreden längre fram.

14. 1 Mos. 9:8–17; v. 11–13: "Jag vill upprätta ett förbund med eder: härefter skall icke mer ske, att allt kött utrotas genom flodens vatten; ingen flod skall mer komma och fördärva jorden." Och Gud sade: 'Detta skall vara tecknet till det förbund som jag gör mellan mig och eder, jämte alla levande varelser hos eder, för eviga tider: min bäge sätter jag i skyn; den skall vara tecknet till förbundet mellan mig och jorden.'"

15. *Svensk psalmbok för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Antagen av kyrkomötet i februari 1986*, Helsingfors: Fontana media 2007, nr 325:2.

”SE”

De visuella elementen av glans och blixtrande ljus avslutar den första strofen, och synen är det sinne som påkallas när den andra strofen inleds: ”Se”. Det som följer har ändå inte särskilt mycket med synsinnet att göra. Snarare är det hörsel och känsel som aktiveras genom verben ”talat”, ”darrar” och ”talar”.

Användningen av uppmaningen ”Se” som en separat inledning till den andra strofen i dikten frambringar en profetisk och biblisk klang. Det här sättet att använda imperativet ”se” förekommer allmänt i Psaltaren: ”Du skall stå upp och förbarma dig över Sion; / se, det är tid, att du bevisar det nåd; / ja, stunden har kommit.”¹⁶ Uppmaningen är högfrekvent i profetböckerna såsom Jesaja: ”Se, jag har lagt i Sion en grundsten, / en beprövad sten, / en dyrbar hörnsten, fast grundad; / den som tror på den behöver icke fly.”¹⁷ Den finns i skapelseberättelsen i Första Moseboken:

Och Gud sade: ’Se, jag giver eder alla fröbärande örter på hela jorden och alla träd med fröbärande trädfrukt; detta skolen I hava till föda.’ [...] Och Gud såg på allt som han hade gjort, och se, det var mycket gott.¹⁸

Den finns i Jobs bok: ”Se, sitt ljungeldsljus breder han ut över molnen, / och själva havsgrunden höljer han in däri.”¹⁹ Den finns i Höga Visan: ”Ty se, vintern är förbi, / regntiden är förliden / och har gått sin kos.”²⁰ Det här sättet att använda imperativet ”se” återfinns också i Nya testamentets skrifter och är frekvent i Uppenbarelseboken: ”Se, jag har låtit dig finna en öppen dörr, som ingen kan tillsluta.”²¹ Att se kan handla om att se med ögonen men framför allt om att upptäcka, inse och förstå. Synsinnet anknyts till intellektet på ett närmast själv-

16. Ps. 102:14.

17. Jes. 28:16. Se vidare t.ex. Jes. 43:19; 46:13; 62:11; Sak. 9:9.

18. 1 Mos. 1:29–31.

19. Job 36:30.

20. Höga V. 2:11.

21. Upp. 3:8.

klart sätt i många kulturer och språk.²² Så sker också i Bibelns språk.

Den retoriskt effektfulla användningen av imperativet "se" har förts vidare till kristen psalm- och sångdiktning. Ett exempel där det är tydligt att det önskade seendet innebär uppmärksamhet och insikt ges i psalmen "Bort, mitt hjärta, med de tankar": "Se, han sagt: Så sant jag lever, Vill jag icke syndarns död".²³ Innebörden av verbet "se" kan få olika nyanser. Med uppmaningen att se introduceras något nytt – en ny fas, ett nytt händelseförlopp och en ny process – i den kända psalmen som inleder fastetidens vallfart mot påskhögtiden: "Se, vi gå upp till Jerusalem".²⁴ I den andra strofen i dikten "Jag vill gå upp på berget" får det inledande "Se" en liknande funktion, det vill säga att påkalla uppmärksamhet och visa något som är nytt och stort.

I von Schoultz sena dikt "Envis potatis" används formen "Si!", som kan vara både ålderdomlig och dialektal.²⁵ Också i den dikten placeras imperativet med sitt utropstecken på en separat rad. Därefter följer en blankrad – en effektfull konstpaus – som föregår slutraden med slutpoängen. Resultatet är komiskt, triumferande och profetiskt proklamerande på samma gång.

VREDE OCH ÅSKVÄDER

Liksom den första strofen i "Jag vill gå upp på berget" inleds också den andra med två rader som (nästan) ser ut som ett bibelcitat: "vreden har talat med tusen tungor / marken har darrat under dess tal." Sammanställningen påminner om den tvåledade parallellism som ofta används i Gamla testamentets poesi.²⁶ Parallellism utgör, tillika med ett retoriskt grepp, stilmedel som von Schoultz nämner som

22. Se vidare Envall, "För att se bättre", s. 31–32; Envall, *Hand av sol*, s. 6–7, 14–15, 18.

23. *Svensk psalmbok* 1943, nr 278:4.

24. *Ibid.*, nr 47. Samtliga fyra strofer i psalmen inleds med orden "Se, vi gå upp till Jerusalem".

25. "Envis potatis": "Sent i juli / den skulle ha råd att vara rutten / den gamla potatisen / grå och skrovlig. / Jag skär genom skalet. / Si! // Bländvit i hullet." Solveig von Schoultz, *Molnskuggan*, Helsingfors: Schildts 1996, s. 30. Dikten behandlas i Envall, *Hand av sol*, s. 214–217, 302–304.

26. Tvåledad parallellism (*parallelismus membrorum*) är ett stilmedel i Gamla testamentets poesi. Två på varandra följande rader konstrueras med likadan satsbyggnad. Den andra raden utvidgar eller varierar tanken som uttrycks på den föregående raden, eller kontrasterar mot den.

igenkännbara bibliska influenser i det egna litterära språket.²⁷ Inte heller de här två raderna har någon exakt motsvarighet i en enskild bibeltext. Däremot har de flera element gemensamma med olika bibel- och psalmtexter. Till dem hör vreden, den underförstådda åskan (i Bibeln används ordet tordön) som kommer marken att darra, samt talet och tungorna. Kanske också löven som introduceras på följande rad hör till de gemensamma elementen. Först tar jag itu med vreden och åskan.

I den andra strofen skildras vredens aktivitet så att hörsel och känsel engageras. Vreden har kunnat höras eftersom den har ”talat med tusen tungor”, så överväldigande att ”marken har darrat”. I den tredje strofen anknys ytterligare från lukt till vreden. Hos mig som läsare vaknar omedelbara associationer till mullrande och blixtrande åskväder som följs av regn, frambrytande solsken och luft som är frisk och lätt att andas. Men hur är det med förbindelsen mellan åskväder och vrede? Den är implicit men ändå tydlig i dikten. En summarisk sökning på ordet vrede i Bibeln från år 1917 visar emellertid att både gudomlig och mänsklig vrede mestadels formuleras med ord som handlar om eld, såsom upptända, brinnande, eld och glöd.²⁸ En lång och dramatisk skildring där Guds mäktiga ingripande skrivs ihop med åskväder och jordbävning ges dock i Psaltaren 18.²⁹ Skeendet innebär

27. Intervju med Solveig von Schoultz, Inga-Britt Wik 20/2 1991, Finlandssvenska författarintervjuer, SLSA 1099, Svenska litteratursällskapet i Finland.

28. Svenska bibelsällskapet upprätthåller nätsidorna <https://bibeln.se> och <https://old.bibeln.se/las/sok/> där det är möjligt att göra sökningar i Bibel 2000, 1917 års bibelöversättning och Karl XII:s bibel. Sökordet 'vrede' i <https://old.bibeln.se/las/sok/> (hämtad 2/5 2023).

29. Ps. 18:5–20, ”Dödens band omvärvde mig, / och fördärvets strömmar förskräckte mig. / Dödsrikets band omslöt mig, / dödens snaror föllo över mig. / Men jag åkallade Herren i min nöd / och ropade till min Gud. / Han hörde från sin himmelska boning min röst, / och mitt rop inför honom kom till hans öron. / Då skalv jorden och bävade, / och bergens grundvalar darrade; / de skakades, ty hans vrede var upptänd. / Rök steg upp från hans näsa / och förtärande eld från hans mun; / eldsglöd ljungade från honom. / Och han sänkte himmelen och for ned, / och töcken var under hans fötter. / Han for på keruben och flög, / han svävade på vindens vingar. / Han gjorde mörker till sitt täckelse, / till en hydda, som omslöt honom: / mörka vatten, tjocka moln. / Av glansen framför honom veko molnen undan; / hagel föll, och eldsglöd for ned. / Och Herren dundrade i himmelen, / den Högste lät höra sin röst; / hagel föll, och eldsglöd for ned. / Han sköt sina pilar och försingrade dem, / ljungeldar i mängd och förvirrade dem. / Vattens

att psaltarjaget räddas från sina fiender – det är alltså de som drabbas av gudomlig vrede, blixtar och storm. I den här poetiska skildringen tycks makt och vrede ta sig samma uttryck.

Att gudomlig makt syns och hörs i åskväder är ett tankemönster som varierar i flera psaltarpsalmer och andra bibeltexter.³⁰ Tankemönstret har gått vidare i kristen fromhetstradition. Ett exempel kan tas ur den finlandssvenska evangelie- och bönboken som antogs år 1913, en bön att ta till ”Då åskan går”:

Store, allsvåldige Gud! Allt skapat måste giva Ditt namn äran och med helig bävan tillbedja Dig; ty Du allena är Herren. [...] Bergens höjder och djupets avgrunder förskräckas, då Du är vred. [...] Herrens röst kommer ödemarken att bäva. Gud, förskona oss för Din vrede. Bevara vårt liv, skydda vårt hus och hem, värna jordens frukt för skada och fördärv. [...].³¹

En tydlig förbindelse upprättas mellan farligt, skrämmande åskväder och Guds vrede. Samtidigt ordnas allt in under Guds suveräna makt.

Anknytningen mellan åskväder och gudomlig vrede återfinns i flera texter av von Schoultz. Ett av de tydligaste exemplen finns i den tidigare nämnda *Ansa och samvetet*. Boken med berättelser om barnet Ansa utkom år 1954, alltså ett par år innan drömsviten med ”Jag vill gå upp på berget” publicerades i diktsamlingen *Nätet*. I avsnittet ”Het kväll” sammanflätas barnets upplevelse av akuta samvetskval med åskväder och domedagsmardröm.³² Åskvädrets utbrott skildras ur flickans synvinkel som ett utbrott av Guds vrede som nu riktas mot henne:

bäddar kommo i dagen, / och jordens grundvalar blottades för din näpset, o Herre, / för din vredes stormvind. / Han räckte ut sin hand från höjden och fattade mig, / han drog mig upp ur de stora vattnen. / Han räddade mig från min starke fiende / och från mina ovänner, ty de voro mig övermäktiga. / De överföllu mig på min olyckas dag, / men Herren blev mitt stöd. / Han förde mig ut på rymlig plats; / han räddade mig, ty han hade behag till mig.”

30. Se t.ex. Elihus tal i Job 36:29–37:5.

31. *Evangelie- och bönebok med därtill hörande stycken för den evangelisk-lutherska kyrkan i Finland. Antagen av sjunde allmänna finska kyrkomötet 1913*, Helsingfors: Förbundets för svenskt församlingsarbete i Finland förlag 1932, bön nr 16, s. 707–708.

32. Solveig von Schoultz, *Ansa och samvetet*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1954, s. 149–167.

Här kom molnen rakt inpå, det hade börjat blåsa, mörka draperier drogs hastigt på sned över himlen. Ansa var bara halvvägs, med ögonen stint på sin dörr, då den första blixten kastade sig ur ett draperi och genomborrade ett annat som en fräsande guldnål.

Ansa stannade mitt framför spökplankan som lyste till i hela sin längd. Ur ett osynligt förrådsrum ovan skogen kom ett högt mullrande, det föll och föll i avsatser och försvann ekande borta vid världens ända.

Först då fick Ansa rörelseförmågan tillbaka. Med hårt hopknipna ögon rusande hon de sista stegen, slet upp täcket och drog det högt över huvudet. Här kunde hon åtminstone inte se. Men inga täcken i världen kunde hindra henne från att höra. Nu var det bara ett lågt muller som ett golv men det bredde sig, det väntade, och nu: en hård, metallisk knall av himlens största basun, den studsade tillbaka från himlaväggarna som en klagan innan den brast sönder i småknallar utöver golvet.

Det fanns ingenting som Ansa var så rädd för. Allra räddast när det plötsligt blev tyst. Många gånger hade hon med uppbjudande av sitt sista mod rusat genom den stirrande hallen och ner i sängkammaren till en annans trygga täcke, somnat där då regnsuset äntligt brast lös, och vaknat i en blandning av lättnad och obestämd motvilja för en annans nära andedräkt. Och nu. Nu fanns ingen trygghet nästan, hon skulle aldrig mera kunna söka upp tryggheten. Det var bara att låta vreden rulla över sitt huvud, rulla och rulla, dånande som på Sinai berg, himlen skulle inte glömma. Guds öga blixtrade. Hon hade aldrig varit allena med den vreden förr.³³

Förbindelsen mellan åskväder och gudomlig vrede framställs som självklar. Det auditiva är framträdande i skeendet. Längre fram i texten tolkas åskmullret som Guds talande röst. En ”plötslig tystnad” får Ansa att undra: ”Man visste inte om det var så att Gud bara hämtade andan

33. Ibid., s. 159–160. Ang. ”som på Sinai berg”, se 2 Mos. 19:16–20: ”På tredje dagen, när det hade blivit morgon, begynte det dundra och blixtra, och en tung molnsky kom över berget, och ett mycket starkt basunljud hördes; och allt folket i lägret bävade. Men Mose förde folket ut ur lägret, Gud till mötes; och de ställde sig nedanför berget. Och hela Sinai berg höljdes i rök, vid det att Herren kom ned därpå i eld; och en rök steg upp därifrån, lik röken från en smältugn, och hela berget bävade storligen. Och basunljudet blev allt starkare och starkare. Mose talade, och Gud svarade honom med hög röst. Och Herren steg ned på Sinai berg, på toppen av berget, och Herren kallade Mose upp till bergets topp; då steg Mose ditupp.”

eller om han talade nånstans längre borta.³⁴ Även blixten uttrycker gudomlig vrede: Guds blixtrande öga när åskvädret pågår, en ängels "ögonkast likt en blix" i Ansas mardröm om domens dag.³⁵ Blixten som uppfattas visuellt, med synsinnet, anknyts till den vredgade blicken hos Gud (och hans änglar): "Och eftersom blixtar går genom ögonlock la hon för säkerhets skull handen över ansiktet under täcket. Också om han såg allt behövde man väl inte se honom."³⁶ Den dramatiska skildringen i *Ansa och samvetet* blandar allvar, förtvivlan och komik. Språket är genomgående sinnligt, kroppsförankrat och inmängt med element från en kristen tradition förmedlad utifrån barnets perspektiv. Jag återkommer till språkets särdrag i essäns avslutande reflektioner.

I dikten "Jag vill gå upp på berget" utgör "marken" ett subjekt som "har darrat", men i psaltartexterna är det oftast "jorden" (eller "bergen") som darrar eller bävar inför Guds röst i åska och storm: "Ditt dunder ljud i stormvirveln, ljungeldar lyste upp jordens krets, jorden darrade och bävade."³⁷ Som subjekt i psaltartexter kan "marken" emellertid både glädjas och sörja.³⁸ En reflektion kan skjutas in: Varför har "marken" valts som subjekt i dikten? Är det ett ord i mindre format i jämförelse med "jorden" och "bergen", närmare diktjaget som kan stå där på sina fötter och känna darrningen? Mark och jord – som mylla – är mestadels positivt laddade ord i von Schoultz lyrik.³⁹ Dikternas jag kan både liera sig och identifiera sig med marken, lågt belägen under en hög himmel. I "Jag vill gå upp på berget" läggs marken under

34. von Schoultz, *Ansa och samvetet*, s. 161. Se vidare s. 163: "Så till vida var Gud nådig att han teg medan han såg på och lade på minnet. Vad han menade gav han lite senare tillkänna men längre ut till havs."

35. *Ibid.*, s. 166. I den äldre dikten "När åskan steg" används formuleringen "vredens vita blix". Solveig von Schoultz, *Eko av ett rop*, Andra upplagan, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1946, s. 35–36.

36. von Schoultz, *Ansa och samvetet*, s. 162.

37. Ps. 77:19. Se vidare t.ex. Ps. 29:7–8, "Herrens röst / sprider ljungeldslågor. / Herrens röst / kommer öknens att bäva".

38. Se t.ex. Ps. 96:12, "Marken gläde sig"; Joel 1:10, "marken ligger sörjande".

39. Se t.ex. dikterna "Det svåraste II", Solveig von Schoultz, *Min timme*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1940, s. 74; "Brev till en konstnär" och "Mark", Solveig von Schoultz, *Den bortvända glädjen*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1943, s. 66–68, 69–70. Se vidare Envall, *Hand av sol*, s. 84, 226; Möller-Sibeli, *Mänskoblivandets läggspele*, s. 103.

vredens ”tal”. I en av dikterna i samlingen *Terrassen*, publicerad några år senare, är ”jorden” det subjekt som ”darrar” under himlen:

Nu darrar jorden.
Himlen kör fram sitt allvar
i tunga vagnar.
Söker du skydd? Stå upprätt.
Självs har du ropat på eld.⁴⁰

Inte heller här är åskvädret explicit benämnt men det är implicerat i skildringen och tolkat som himlens allvar. Bilden av de tunga vagnarna påminner både om stridsvagnar och om fornnordisk mytologi med åskguden Tor som bullrande kör sin vagn över himlen när åskan går. Den något äldre berättelsen om Ansa under åskvädret visar ett skrämt och förtvivlat barn som kryper ihop under täcket. En motsatt attityd av utmanande trots och rakryggad tapperhet skrivs in i den korta tankadikten ovan: ”Stå upprätt”. Mellan de här två åskväderstexterna publiceras dikten ”Jag vill gå upp på berget”.

ORDLEK OCH SIFFERLEK MED TAL OCH TUNGOR

Den andra strofen i ”Jag vill gå upp på berget” riktar uppmärksamheten mot det som i diktens nu är överståndet, det vill säga vredens ”tal”. Vreden har visserligen ”talat med tusen tungor” så att ”marken har darrat”, men fortsättningen tar in en underminerande lek med orden. Verbet tala och substantivet tal med innebörden det talade speglas mot tal i betydelsen antal. Sifferleken introduceras med orden ”tusentungor” och fortsätter med ”miljoner tungor fler”.

Ordet tal i betydelsen det talade förekommer i flera bibeltexter, men används faktiskt inte på exakt samma sätt som i dikten, ”darrat under dess tal”.⁴¹ Ordsammanställningen ”dess tal” används däremot

40. Solveig von Schoultz, *Terrassen*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1959, s. 18. Se vidare den andra dikten på s. 33 i samma bok: ”Toppen i grå rök. / Hot från underjorden? / Sjunker ett skydrag / neråt med himlens vrede? / Det skumnar. / Fågeln tystnar.”

41. Se t.ex. Ps. 147:15, ”Han låter sitt tal gå ut till jorden”; Ps. 19:2, 4–5, ”Himlarna förtälja Guds ära / och fästet förkunnar hans händers verk; det är ej ett tal eller språk, vars

om "vilddjuret" i Uppenbarelseboken, och syftar då på ett kryptiskt siffertal som likt en kod ska avslöja den ondsinte motståndarens identitet.⁴² På så sätt uppstår i dikten en glidning på betydelseplanet för "dess tal" så att det kan uppfattas ambivalent. Om den möjliga ambivalensen beaktas i läsningen får den makt som står bakom "dess tal" i dikten vilddjursdrag. Vredens makt blir större och mera skrämmande, men också lövens makt växer i och med att de övertar vredsmaktens utrymme.

Uttrycket "med tusen tungor" används som sådant i psalmboken, men i ett motsatt sammanhang: "O, att min Gud jag kunde lova Med tusen tungor varje stund, Och prisa honom för all gåva Och all hans eviga miskund! Stor nåd har Herren mig betett, Stor kärlek och barmhärtighet."⁴³ De tusen tungornas lovsångsuppgift i psalmen övertas på sätt och vis av "löven" i dikten, de som är "miljoner tungor fler" där de "talar" och "susar / av tillbedjan".

TUNGORNA, VREDEN OCH LÖVEN

Även ordet tunga är mångtydigt: vredens "tusent tungor" kan vara både eldslågor, språk och talorgan.⁴⁴ Som nämnt kan vredens "tal" ange både ett talande och ett överväldigande antal som har fått marken att skälva. När vreden och löven ställs mot varandra som antagonister visar det sig att löven gestaltas som den segrande parten. Vredens

ljud icke höres. / De sträcka sig ut över hela jorden, / och deras ord gå till världens ändar." Ps. 19:5 citeras i Rom. 10:18 med ordalydelsen "Deras tal har gått ut över hela jorden / och deras ord till världens ändar." I *Ansa och samvetet* travesteras Matt. 5:37: "Och visst stod det i bibeln att edert tal skall vara ja ja och nej nej. Men inte Ansas. Det kunde inte vara skrivet för henne, hon kände sig som en naken liten pinne när hon tänkte på det, en pinne avskalad alla löv." von Schoultz, *Ansa och samvetet*, s. 122.

42. Upp. 13:17–18, "[...] ingen får vare sig köpa eller sälja något, utom den som är märkt med vilddjurets namn eller dess namns tal. – Här gäller det att vara vis; den som har förstånd, han räkne ut betydelsen av vilddjurets tal, ty det är en människas tal. Och dess tal är sex hundra sextiosex." Resonemanget bygger på en form av talmystik där bokstäver kunde motsvaras av specifika siffror. Det i bibeltexten nämnda talet 666 kan syfta på namnet Nero, kejsarens namn skrivet med hebreiska bokstäver. Genom historien har man spekulerat kring andra namn och uträkningar.
43. *Svensk psalmbok* 1943, nr 400; *Svensk psalmbok* 1886, nr 309 (tysk text Johann Mentzer, 1704, svensk text Zacharias Topelius, 1868).
44. Se även gestaltningen av lågan i dikten "Pingstlåga" i samma bok, von Schoultz, *Nätet*, s. 62–63. Dikten behandlas utförligt i Envall, *Hand av sol*, s. 218–251, 257–259, 304–306.

makt undermineras genom att dess aktivitet förläggs till förfluten tid. Aktiviteten avbryts två gånger av det lilla ordet ”men”, som introducerar den nya tillvaron där vreden inte längre har någon makt. Löven tar över textens konkreta utrymme. De vinner flerfaldigt över vreden. För det första vinner löven i antal genom att vara ”miljoner tungor fler”. För det andra vinner de i talandet genom att få sista ordet, det avslutande utrymmet, i diktens samtliga tre delar. För det tredje vinner de i språklig kapacitet genom att uttrycka sig på flera olika sätt. Löven ”blixtrar”, ”talar” och ”susar / av tillbedjan”. Löven agerar som subjekt med mänskligt medvetande, kommunicerande och bedjande. På så sätt liknar de naturfenomen i psaltartexter: marken ska glädja sig, vattenströmmarna ska klappa i händerna, träden och bergen ska jubla inför Guds ankomst.⁴⁵ I Psaltaren uppträder löven emellertid inte som enskilda, medvetna subjekt.

Visst infogas löven i starka, positiva sammanhang i bibliska texter. Grönskande löv är tecken på friskt liv, vilket ytterligare framhävs i paradoxen med löv som inte vissnar. Träd som bär läkedomslöv ingår i visionerna hos profeten Hesekiel och i Uppenbarelseboken.⁴⁶ I dikten gestaltas löven emellertid annorlunda. Löven, organiska och jordförbundna, bildar en motpol till ”vreden”, som inte förbinds med något annat fysiskt än (det mångtydiga) ”tungor”. Lövens makt är starkare än den makt som har fått marken att darra. Vredens och åskans attribut förs över till löven i och med att de ”blixtrar”, likt löv som blänker i solsken efter en åskskur.

I samma bok som sviten ”Sju drömmar” ingår dikten ”Lövkorg”. En bild med löv som inte vissnar, ”ständigt friska löv”, används för samtal och ord som hålls levande.⁴⁷ Löven tilldelas emellertid olika funktioner i olika dikter. I ett par äldre dikter liknas ljudet av löv vid pladder: ”pladdret av de nya löven” i dikten ”De stumma träden”,

45. Se Ps. 96:11–13; Ps. 98:7–9.

46. Se t.ex. Jer. 17:8; Ps. 1:3, den rättfärdige är som ett träd ”vars löv icke vissna”; Ords. 11:28 ”de rättfärdiga skola grönska likasom löv”; Hes. 47:12; Upp. 22:2.

47 ”Lövkorg”: ”Som hos älskande / allt är nu / som de återtar sitt samtal / där det bröts i parken engång / när träna var små / – hur var det du sa? / så hos Gud. // Han samlar alla ord i sin korg / ständigt friska löv i sin korg / han tar en handfull och säger: / – här är det som du sa.” von Schoultz, *Nätet*, s. 14.

”tusenpladdrande” i dikten ”Fällt träd”.⁴⁸ I den andra dikten i sviten ”Avsked i krig” ser diktjaget ”löv som bländar”, och i den tredje dikten beskrivs jagets inre via bilder av löv som har vissnat och sus som har tystnat: bofinkens ”näbb knackade hål i de vissna löven i mitt bröst, / vindarna drar genom mig, jag har förlorat mitt sus.”⁴⁹ I den senare dikten ”Bersån” placeras diktjaget tillsammans med sin mor och sina döttrar ”i en susande berså utanför tiden”.⁵⁰ Dikten utmynnar i att de söker ”vad / som var vi själva, som var bara vi / liksom de tusen löven omkring oss, / löv ibland löven, hade egna sus.” Även dikten ”Jag vill gå upp på berget” avslutas med sitt eget lövsus.

Som nämnt ges det sista ordet i diktens alla tre delar till löven. De ”blixtrar”, de ”talar” och de ”susar”. Genom de här verben gestaltas lövens aktivitet så att den går från det visuella till det auditiva. Dessutom kan de auditiva sinnesintrycken tänkas bli svagare i volym och mera oartikulerade, i en övergång från tal till sus – om texten läses som en process. Eftersom lövens alla tre verb står i presens kan lövens handlingar också förstås som samtidigt i ett stort, allt uppfyllande nu.

LÖVSUS OCH TILLBEDJAN

Det oartikulerade suset benämns ”tillbedjan”. Det är ett ord som är ytterst sällsynt i von Schoultz lyrik. I religiös vokabulär står tillbedjan för en dyrkan och vördnad som endast tillkommer Gud.⁵¹ Även verbet tillbe är sällsynt i von Schoultz lyrik. Det används i hennes dikt ”Första

48. ”De stumma träden”, Solveig von Schoultz, *Min timme*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1940, s. 23–24; ”Fällt träd”, Solveig von Schoultz, *Nattlig äng*, Helsingfors: Holger Schildts förlag 1949, s. 16–17.

49. ”Avsked i krig”, von Schoultz, *Eko av ett rop*, s. 9–15, citat s. 11, 12.

50. ”Bersån”, Solveig von Schoultz, *Vattenhjulet*, Helsingfors: Schildts 1986, s. 8.

51. Se t.ex. 2 Mos. 20:5; Matt. 4:10, Jesus avisar djävulens frestelse: ”det är skrivet: ’Herren, din Gud, skall du tillbedja, och honom allena skall du tjäna.’” Ordet ”tillbedja” upprepas flera gånger i dialogen mellan Jesus och den samariska kvinnan, Joh. 4:19–24, t.ex. ”den tid kommer, då det varken är på detta berg eller i Jerusalem, som I skolen tillbedja Fadern”; ”Gud är ande, och de som tillbedja honom måste tillbedja i ande och sanning.” Tillbedjan kombineras med berg i t.ex. 2 Sam. 15:25 och Matt. 28:17. Se även Upp. 14:7, en ängel säger: ”Frukten Gud och given honom ära; ty stunden är kommen, då han skall hålla dom. Ja, tillbedjen honom som har skapat himmel och jord och hav och vattenkällor.”

morgonen” i *Eko av ett rop*. Barnets förnimmelser, sommarmorgon och skapelsens morgon vävs ihop. De fyra sista raderna lyder:

På världens första dag dök det häpnadsväckande ljuset
ner i det vaggande klara och rörde vid barnets ögon
och ljus brast mot ljus och barnet igenkände bofinken
och sprang ut och tillbad björken som kallade ner juni från himlen.⁵²

Så tillvida sammanförs löv och tillbedjan att barnets tillbedjan riktas till ett lövträd, björken, som dessutom tillskrivs både makt och aktivitet.

Ordet tillbedjan kommer till användning i en tidskriftsartikel, publicerad 1954, där von Schoultz skildrar sina upplevelser under en författarresa till Sovjetunionen och Armenien.⁵³ Ensam tar hon sig upp för en brant bergsstig – även här finns alltså ett berg att gå upp på – till två små byggnader som visar sig vara kyrkor från 800-talet. Där inne är det tomt, tyst och halvmörkt, men ”en rad tindrande smältande små ljus” brinner. Gåvor av blommor och ljus till kyrkan och matgåvor till främlingar beskrivs som en del av folkets sätt att be. ”Den armeniska kyrkan, som sen sin tillkomst fört en envist oberoende tillvaro [...] har sin egen form för tillbedjan”, skriver hon. Tillbedjan beskrivs därmed som något kollektivt och även folkligt rituellt. Också diktens susande löv bildar ett slags kollektiv som utför en gemensam handling.

En form av kollektiv och individuell tillbedjan, benämnd adoration, ingår i romersk-katolsk fromhetspraxis. Adorationen riktas till Kristus, närvarande i hostian (det konsekrerade nattvardsbrödet) som är placerad på altaret. Eftersom diktsamlingen *Nätet*, där ”Sju drömmar” ingår, utkom på 1950-talet när von Schoultz hade kontakt med romersk-katolsk teologi och fromhet kan det vara relevant att även beakta den innebörden. Till det yttre består adoration av tystnad och koncentrerad stillhet. I dikten kunde det motsvaras av det oartikulerade suset från lövmassorna – men tänk om suset inte alls är tyst utan kraftigt, som i den kollektiva brusande lovsången i

52. ”Första morgonen”, von Schoultz, *Eko av ett rop*, s. 87–88.

53. Solveig von Schoultz, ”Nya landskap och människor I”, *Nya Argus* 1954:18, s. 272–275.

Uppenbarelseboken: ”likasom röster av en stor skara”.⁵⁴ Med adjektivet ”djupa” efter den föregående radens ”från berg till berg” öppnas dessutom associationer till psaltarpsalmen där ”djup ropar till djup / vid dånet av dina vattenfall”.⁵⁵ Löven är ”miljoner tungor fler” än vredens ”tusen”. Deras sus må vara starkt eller svagt, men det är inte skrämmande. Lövsuset får inte marken att darra som den högt belägna åskan utan hör samman med marken, liksom lövträden växer upp ur den, djupt nerifrån.

Tillbedjan blir i diktens perspektiv möjlig när vreden har dragit förbi och tystnat. Efter dess tillfälliga åskväder är luften lätt att andas, allt är möjligt, lövglans och lövsus intar det utrymme som fylldes av åskmuller och blixtrar. En liknande känsligestaltning kan ses i den senare boken om Ansa, *Där står du*, utgiven 1973. Där är det samvetet med krav, kval och lättnad som fokuseras:

Det fanns en oerhörd lättnad, som nästan gav fågelvingar, de sällsynta stunder samvetet var till freds. Då kunde man flyga mot vilka hinder som helst, man var osårbar och hade en märklig inre frid, det var nog ’min frid giver jag eder, icke giver jag eder så som världen giver’.⁵⁶

Sammanhanget är ett annat, men den fysiska gestaltningen av lättnaden, att nästan ha fågelvingar och kunna flyga, påminner om det fria utrymmet och jättarnas språng i dikten ”Jag vill gå upp på berget”.

I dikten ”Lyckan” från 1980 sammanförs lättnad med lycka:

När lyckan besöker mig är det lättnadslyckan
men det är nog
 det är mig mer än nog
att lyftas i svalka ur en ond dröm
sovande eller vaken
[...]”⁵⁷

54. Upp. 19:6.

55. Ps. 42:8.

56. Solveig von Schoultz, *Där står du*, Helsingfors: Schildts 1973, s. 83.

57. ”Lyckan”, Solveig von Schoultz, *Bortom träden hörs havet*, Helsingfors: Schildts 1980, s. 24.

Man kan notera att I-ljudet liksom i "lättnadslyckan" återkommer i flera ord i dikten från "Sju drömmar", och att många av dem används i positivt laddade sammanhang ("vill", "hjälp", "löftets", "glans", "löven blixtrar", "löven är miljoner [...] fler", "talar löven", "luften", "lov", "tillbedjan"). Dikten "Jag vill gå upp på berget" gestaltar en dröm som andas lättnad, lycka, närpå triumf, och slutar i "tillbedjan". Visar den ett ouppnåeligt tillstånd, en önskedröm eller en vision av något som är möjligt?

I sökandet efter svar på frågorna kan en blick tillbaka på den första delen av dikten vara till hjälp. Det lilla ordet "medan" på den tredje raden förtydligar att diktjaget befinner sig i ögonblickets koncentrerade utrymme i nuet, mellan framtid och möjlighet uttryckta i "vill" och det (nyss) gångna när hjälpen "kom". Här, i nuets presens, glänsar "löftets bro", löven blixtrar, talar och susar. I drömmen, gestaltad i dikten som ett allomfattande nu, är allt möjligt.

Ett händelseförlopp som involverar en huvudperson på ett berg, våldsamma oväder som drar förbi och ett sus som signalerar ett gudsmöte återfinns i Bibelns berättelse om profeten Elia på berget Horeb.⁵⁸ Mötet föregås av storm, jordbävning och eld, där Herren "icke var":

Efter elden kom ljudet av en sakta susning. Så snart Elia hörde detta, skylde han sitt ansikte med manteln och gick ut och ställde sig vid ingången till grottan. Då kom en röst till honom och sade: 'Vad gör du här, Elia?'

Ett liknande (men inte likadant) förlopp kan urskiljas i dikten "Jag vill gå upp på berget". Där har åska förbytts i klar luft, och markens darrande (i förmodad skräck) följs av lövens susande tillbedjan. Dikten stannar där, medan bibeltexten fortsätter i dialogen mellan Gud och Elia. En annan väsentlig skillnad mellan dikten och bibeltexten består i jagets attityd och aktivitet. Elia är på flykt, rådvill och missmodig, och leds av en ängel till berget där han tillfälligt gömmer sig. Diktens jag kan röra sig i förväntan och lättnad, och liknar mera de lovprisande jagen i Psaltaren.

58. 1 Kon. 19.

BERGET SOM UTRYMME OCH BUNDSFÖRVANT

Diktjaget ges en bundsförvant i berget. Därifrån kom ”min hjälp”, det är ”mitt berg”. Också löven framstår som bundsförvanter, eftersom de ”talar” på diktjagets berg. Liksom i många andra dikter framstår jaget förbundet med det organiskt växande. I den här dikten hör jaget också samman med ”berget”. Genom adjektivet ”djupa” kan löven ankytas till en lågt belägen position, liksom all växtlighet med rötter djupt nere i jorden. Lövens djup kan också ses som en bild av täta lövmassor. Med kombinationen av låga eller ”djupa” löv och ett berg att gå upp på tecknas ett jag med tillgång till både högt och lågt. Rörelsen börjar på den första raden med att ”gå upp” och växer till ”jättars språng” i den tredje strofen. Jaget kan röra sig fritt, liksom ”från berg till berg” – eller ”från kraft till kraft”, som ”de människor, som i dig hava sin starkhet”⁵⁹ Ett liknande stort vertikalt rörelseutrymme i kombination med sinnesförnimmelser efter ett regn kan urskiljas i en dikt i *Terrassen*:

Himlen har trappsteg
hala och regnbågsvåta.
Dofterna studsar
droppe för droppe neråt
mot liljor, fåglar och berg.⁶⁰

Även enskilda element är likartade i de två dikterna: Himlens trappsteg liknar löftesbron, som i sin tur liknar regnbågen. Dofterna aktiverar luktsinnet, liksom vredens fräna lukt och den friska luften. Den studsande rörelsen påminner (i litet format) om ”jättars språng”. Rörelsen mot berg finns i båda dikterna, om än i motsatta riktningar, ”upp” och ”neråt”. Tankadiktens slutrad kan läsas som en allusion på bergspredikan med dess uppmaningar att betrakta liljorna på marken och fåglarna under himlen, och i tillit prioritera Guds rike i stället

59. Ps. 84:6, 8, ”Saliga äro de människor, / som i dig hava sin starkhet, / de vilkas hägar står till dina vägar.” ”De gå från kraft till kraft; / så träda de fram inför Gud på Sion.”

60. von Schoultz, *Terrassen*, s. 24.

för vardagsbekymren.⁶¹ En sådan livshållning kan också erbjuda ett utrymme av frihet och lättnad.

Jaget i drömdikten ”vill gå upp på berget” där ”luften / är gjord för jättars språng / från berg till berg”. Den tredje delen av dikten andas lättnad, frihet, rymlighet. En liknande erfarenhet uttalar jaget i Psaltaren 18, alltså den som anfördes i resonemanget kring åskvädret och vreden: ”Han förde mig ut på rymlig plats”, ”du som gjorde mina fötter såsom hindens och ställde mig på mina höjder”.⁶² Psaltarpsalmens språk är i långa stycken krigiskt. Dikten upprättar en motsättning mellan vreden och löven och avgör den till lövens fördel, men den tredje strofen för in en alldeles egen lekfullhet, en fri rörlighet som inte vet av några gränser.

Lätthet i rörelsen skrivs också in i den avslutande delen av von Schoultz dikt ”Klimatet i Elsass”, utgiven trettio år efter drömdikten:

[...]

Två vandrare från byn
stiger lätt på kullen
aldrig var klimatet
så välsignat i Elsass.⁶³

De lätta stegen, kullen, det välsignade klimatet – i diktens ögonblick alldeles särskilt välsignat – påminner om sprången, berget och luften i ”Jag vill gå upp på berget”. Också lyckligheten är gemensam.

ATT NÄSTAN SKRIVA EN PSALTARPSALM

Spårandet av bibliska element i dikten ”Jag vill gå upp på berget” och utblickar till andra texter av Solveig von Schoultz har gjort en tät intertextuell väv synlig. I de bibeltexter som jag anført relaterar människan till en Gud som talar, agerar, visar sig och döljer sig i

61. Matt. 5:1–2, ”När han nu såg folket, gick han upp på berget; och sedan han hade satt sig ned, trädde hans lärjungar fram till honom. Då öppnade han sin mun och undervisade dem”; Matt. 6:25–34; v. 26 ”Sen på fåglarna under himmelen”, v. 28 ”Beskåden liljorna på marken”.

62. Ps. 18:20, 34.

63. ”Klimatet i Elsass”, von Schoultz, *Vattenhjulet*, s. 56.

naturens fenomen. I dikten från ”Sju drömmar” kan en sådan guds-närvaro och relation underförstås om de bibliska intertexterna och det avslutande ordet ”tillbedjan” beaktas. Dikten för emellertid inte explicit in Gud i sammanhanget. Vreden framstår som en främmande makt i förhållande till marken, löven och jaget. Varifrån (och varför) vreden kommer, och till vem (eller vad) tillbedjan riktar sig, utsägs inte. Berget är ”mitt”, säger jaget, och ”löven”, vredens motpol, är jagets bundsförvanter. I centrum för dikten står jagets upplevelse av friheten, lättnaden, lövsuset där ”tillbedjan” hörs.

Språket i Bibeln och psalmboken hanteras skickligt av von Schoultz. Hon behärskar det så väl att hon nästan skriver en psaltarpsalm; också detta ’nästan’ framstår som ett medvetet val. Bibelns språk tas in, härmas, omformas, och förs över till ett idiom som är personligt, sinnligt och subversivt. Det är kanske också möjligt att uppfatta de nästan bibelciterande inledningsraderna i den första och andra strofen som en form av ironi. Det är en tolkningsmöjlighet som jag hittills inte har tagit upp i min behandling av dikten. Enligt litteraturforskaren Linda Hutcheon kan överdrift, upprepning och härmning av bibeltexter räknas till ironimarkörer.⁶⁴ Ironin tjänar i så fall till att ytterligare underminera vredens makt – och det bibliska språk som den infogas i. Snarare än ironi uppfattar jag som läsare ändå en uppriktighet blandad med lätt, ljus, i positiv mening barnslig komik i dikten.

Det subversiva i von Schoultz sätt att införa komik i bibliskt klingande språk i *Ansa och samvetet* har lyfts fram av Maria Antas. Komiska effekter uppstår särskilt när traditionellt religiöst språk i bibeltexter och sånger används och omformas av barnet, ibland via missförstånd eller omedelbar konkretisering.⁶⁵ Av von Schoultz beskrivningar av Ansas familjära sätt att använda Bibeln framgår att flickan behandlar den som en outsiders källa till vägledning, tröst eller förmaning, särskilt i akuta situationer. Hon har sett många ”små kort

64. Linda Hutcheon, *Irony's Edge. The Theory and Politics of Irony*, London, New York: Routledge 1994, s. 156, <https://doi.org/10.4324/9780203359259>; Envall, *Hand av sol*, s. 221–223, om användningen av bibelcitat och bibelklanger i von Schoultz dikt ”Pingstläga” i von Schoultz, *Nätet*, s. 62–63.

65. Antas, *Barnet i den heliga ordningen*, s. 76.

med bibelspråk” och gör egna.⁶⁶ Psaltaren och Nya testamentet utgör källorna för Ansa's bibelställen.

Sättet att slå upp Bibeln på måfå för att få ett direkt, personligt budskap är inte Ansa's eget påfund utan avspeglar en praxis som ingick i många former av bibelcentrerad väckelsekristendom, liksom användningen av små tryckta kort eller handskrivna lappar med bibelverser eller enbart hänvisningar.⁶⁷ En bibelhälsning kunde ges exempelvis i formen Ps. 24:1, så att mottagaren kunde hitta den i sin egen bibel eller omedelbart känna igen en bekant textpassage.⁶⁸ I *Ansa och samvetet* skildras hur sådana bibelhälsningar, särskilt ur Psaltaren, ges till personer som just då kan behöva dem: ”på alla de små pappern [sic] som varje dag gick av och an till rådhuset i den varma matkorgen fanns massor av nya Ps, det var Ansa säker på, det var som ett hemligt alfabet, bibeln var outtömlig.”⁶⁹ I von Schoultz's skildringar av Ansa med Bibeln hanteras Bibeln's språk på ett liknande sätt som i dikten ”Jag vill gå upp på berget”: bibeltexter återges men inte alltid ordagrant, bibliskt klingande formuleringar sammanfogas av olika element och anpassas till den aktuella litterära helheten.

Kombinationen av bibliska element med personliga formuleringar ger upphov till något som kan uppfattas som komik, humor och lekfullhet. Antas betonar leken som en möjlighet till frihet och nyskapande i språket. Den vänder upp och ner på hierarkier, underminerar maktfullkomlighet, blandar högt och lågt. På så sätt kan också Bibeln's språk återerövas från dem som har bemäktigat sig det för

66. von Schoultz, *Ansa och samvetet*, s. 112–113 (citater), 115–116, 183–184, 189–195.

67. Robert Murray, *Bibeln på svenska*, Stockholm: Proprius förlag, s. 77–78; Envall, *Hand av sol*, s. 54–55.

68. Exemplet Ps. 24:1, ”Jorden är Herrens och allt vad därpå är, / jordens krets och de som bo därpå”, utgör den närmaste motsvarigheten till det som Ansa vid ett särskilt tillfälle finner i sin bibel: ”En kväll frågade hon bibeln till råds, och den gången hade den bråttom, kom strax med det rätta: Min är jorden, säger Herren, och alla folk som bor därpå. [...] Ansa hann aldrig se vilken Ps det var ty bibeln slog igen och gömde sitt svar.” von Schoultz, *Ansa och samvetet*, s. 115–116. Också Ps. 50:12 kommer nära, ”min är jordens krets med allt vad därpå är”. Ps. 24:1 återges dessutom i 1 Kor. 10:26. Liksom i fråga om dikten ”Jag vill gå upp på berget” ser formuleringen i *Ansa och samvetet* ut som ett direkt citat men visar sig vara personligt utformad av element från olika håll.

69. von Schoultz, *Ansa och samvetet*, s. 113.

att förtrycka andra.⁷⁰ När diktens jag säger ”på mitt berg / därifrån min hjälp kom / talar löven” klingar det med biblisk dignitet, kanske också med en glad blinkning till läsaren. Samtidigt ges det mänskliga diktjaget en stark position som förmedlare och uttolkare av Bibeln.

DIKTEN SOM FRIZON

Utifrån behandlingen av dikten ”Jag vill gå upp på berget” vill jag framför allt lyfta fram tre områden: den komplexa sammansättningen av en religiös klangbotten, diktjagets auktoritet samt hur denna auktoritet används.

Det omfattande spårningsarbetet i detaljgranskningen av dikten ”Jag vill gå upp på berget” har visat hur omfattande och intrikat den intertextuella väven är. Med hjälp av vokabulär, rytm och retorik från Bibeln och psalmboken får von Schoultz personliga lyriska språk en religiös klangbotten, men också något mycket mera. Språket får nämligen del av en auktoritet och ett sanningsanspråk som utmärker religiös tradition. Det som jaget i drömdikten ”Jag vill gå upp på berget” hävdar med denna auktoritet är frihet i form av lättnad och en lekfull, häpnadsväckande rörlighet.

von Schoultz sätt att använda Bibelns och psalmbokens språk visar att hon både låter sig inspireras av det och praktiserar frihet i sitt sätt att använda det. Fragment, bilder och stämningar må dyka upp ur mer eller mindre dolda skikt i medvetandet, men i det litterära gestaltningsarbetet inträder medvetna val. I dikten ”Jag vill gå upp på berget” kan friheten urskiljas på flera plan, både i *att* den skrivs fram som diktjagets erfarenhet och i *hur* den skrivs fram med ett språk som sammansmälter element från Bibelns, psalmbokens och den egna erfarenhetens språkvärldar och formar en ny helhet.

Genom sitt sätt att hantera Bibelns och psalmbokens språk tar von Schoultz fram en frihet – i dikten i form av lättnad – som också proklameras i bibeltexter och kristen tradition, och hävdar den mot en ofrihet – här i form av skrämmande vrede – som också förmedlas i dem. Det valet framstår som lika ofrånkomligt som det inflytande språket i Bibeln, psalmerna och sångerna har utövat. Diktjagets auk-

70. Antas, *Barnet i den heliga ordningen*, s. 29, 44–45, 76, 178.

toritet används för att hävda frihet, särskilt inom och i förhållande till kristen tradition.

Jämsides med det medvetna arbetet lever emellertid det irrationella vidare i den skapande människan. Drömmar och minnen kan formas i dikt. Kanske både dröm och dikt kan öppna frizoner och bilda rastplatser i balansakten mellan frihet och bundenhet i förhållande till de anspråk som förknippas med Bibeln och den kristna traditionen.

Sanningar och tendenser, smädelser och självzensur

Michail Borodkin och den finländska pressen 1890–1906

FREDAGEN DEN 16 SEPTEMBER 1898 briserade en veritabel nyhetsbomb i Helsingfors. Ett förslag till en ny förordning om finska militärens organisation förelåg i svensk översättning, och i sin rapport påpekade *Nya Pressen* att förslaget förutsatte att stadganden av grundlagskaraktär i värnpliktsförordningen upphävdes. Förslaget innehöll en bilaga med en detaljerad motivering som var skriven ”i en stil” som blivit bekant för de finländska tidningarna under de föregående åren. Och därefter följde den explosiva uppgiften: *Nya Pressen* visste nämligen berätta att motiveringen ”torde [ha] flutit ur den bekante antagonistens till Finland öfverste Borodkins (alias pseudonymen Aboffs) penna”.¹

Signaturen G(eorgij) Abov, på ryska Г(еоргий) Абовъ (efternamnet translittererades också ”Aboff” eller ”Abow”), hade polemiserat med de finländska tidningarna i över fem års tid med artiklar i frågor som hänförde sig till Finlands statsrättsliga ställning och därvid blivit känd för att representera en konservativ, starkt rysknationell hållning. Han hade i sina inlägg kraftigt tagit ställning bland annat mot den separata finska värnplikten. Av de finländska tidningarna betecknades han som ”fennofob”.

Nyheten spred sig som en löpeld genom den finländska pressen. De flesta tidningar nöjde sig med att kopiera delar av *Nya Pressens* notis, men några lade till egna kommentarer. Som ett exempel kan nämnas *Kotka Nyheter* som efter att ha citerat *Nya Pressen* konkluderade att:

1. ”Nyheter för dagen”, *Nya Pressen* 16/9 1898.

[...] det måste i sanning väcka förvåning, att denne man, som i de hätskaste uttalanden sökt förringa värdet af våra gamla lagar och institutioner, anlitas i en för vårt land så betydelsefull fråga som den om vår inhemska militär.²

Här slog *Kotka Nyheter* huvudet på spiken. Att Abov, det vill säga Borodkin, blivit utsedd till medlem i två rysk-finska kommittéer för en revision av värnpliktslagen och -förordningen var oväntat. Och att det var just han som därtill fått i uppgift att ställa upp motiveringen till att avskaffa grundlagsskyddet för vissa centrala stadganden i förordningen var inte bara förvånande utan oroande. Det kunde innebära slutet på värnplikten som finländsk institution. Ur finländsk synvinkel hade bocken satts till trädgårdsmästare.

I och med avslöjandet av Abovs identitet gick tidningsdrevet i gång. Redan dagen efter sin första notis kunde *Nya Pressen* berätta mera om överste M. Borodkin:

Öfverste M. Borodkin (sign G. Abov i Nov. Vr.), den Pobedenostseffska komitens sekreterare är född på Åland, där hans fader tjänte vid Bomarsunds fästning. Hans moder är till bördens finska. Han fick sin uppfostran i Finland, tils han vann inträde i Konstantinoffska militärläroverket, och beherskar på grund häraf väl svenska språket. Han har genomgått den militärjuridiska akademien och är för närvarande militärdomare i Petersburgska distriktet.³

Också andra tidningar gjorde sina efterforskningar och snart trodde man sig veta att Borodkins hustru vistades i Helsingfors och umgicks i stadens svenska kretsar. Man hade också tagit reda på att Borodkins mor var sinnessjuk och intagen på Sjalö, att hans syster var anställd som kosthållerska på Maria sjukhus och att han stod ”i nära släktskapsförhållande med finska familjer”.⁴

Borodkin skämdes inte för sin familjebakgrund, för sina systrar eller sin mor, och det var knappast någon slump att Borodkin hade

2. ”Revisionen af värnepliktslagen”, *Kotka Nyheter* 20/9 1898.

3. ”Ur dagskrönikan”, *Nya Pressen* 17/9 1898.

4. ”Bref från Helsingfors”, *Björneborgs Tidning* 12/10 1898.

valt just "Abov" som pseudonym. Abov på ryska kan översättas till "åbobon", och detta kunde uppfattas som en hänvisning till Borodkins finländska rötter. Hövdingadömet Åland där Borodkin var född hörde på 1800-talet till Åbo och Björneborgs län. Men för pressen och för de statliga aktörerna var det ingen förmildrande omständighet att Borodkin var född i Finland och hade en finländsk mor. Snarare tvärtom – han betraktades som en överlöpare. Generalen Victor Procopé, som var tjänsteförrättande ministerstatssekreterare år 1898, skriver i sina minnesteckningar:

Den Pobedonostsevska kommissionens sekreterare var en renegat, känd i den mot Finland riktade underjordiska litteraturens annaler. Det var militärdomaren överste Borodkin, på modernet finländare och talande finska och svenska språken väl; han har skrivit sina paskiller under pseudonymen 'Aboff'.⁵

För viceordföranden i senatens ekonomidepartement åren 1900–1905, överhovjägmästaren Constantin Linder, var Borodkin rätt och slätt "en halfgalen fanatisk finnofob [...] hvars syster (sic.) sitter på därhuset".⁶

I och med att pseudonymen Abov blivit röjd försvann "Åbobon" från offentligheten för en längre tid. Borodkin var en av de många ryska korrespondenter vars identitet blev avslöjad. Till skillnad från de andra bodde Borodkin inte i Helsingfors vid tidpunkten för avslöjandet och blev därför inte utsatt för förföljelse. Medan de andra ryska korrespondenternas karriärer i praktiken var slut när deras identitet blivit känd, innebar *Nya Pressens* avslöjande inte att Borodkins yrkesbana kom till vägs ände. Borodkin fortsatte arbetet som polemisk journalist och författare långt in på 1900-talet, tidvis som ensam regelbunden skribent för de konservativt-nationalistiska ryska tidningarna. Hans publicistiska verksamhet representerade därmed kontinuitet i den rättskamp som fördes mellan den finländska pressen och den konservativa pressen i Ryssland åren 1890–1917. Samtidigt

5. Victor Procopé, *Min verksamhet såsom t.f. ministerstatssekreterare för Finland 1898–1899*, Helsingfors: Söderströms 1923, s. 35.

6. Yrjö Sakari Yrjö-Koskinens dagbok, december 1902, Mikrofilm YK 1543, Y. S. Yrjö-Koskinens samling, Riksarkivet (RA), Helsingfors.

anses denna hans verksamhet ha bidragit till att skärpa förhållandet mellan Finland och Ryssland.⁷

Min avsikt är att redogöra för och analysera polemiken mellan Borodkin och den finländska pressen under åren kring förra sekelskiftet. Biografiska uppgifter om Borodkin har hämtats från *Kansallinen elämäkerrasto* av 1927 och *Biografiskt lexikon för Finland* av 2009.⁸ Närmare uppgifter om hans litterära verksamhet påträffas i ryska biografier publicerade åren 1904–1912.⁹ Med tanke på Borodkins arbete som polemisk journalist är den redogörelse som finns i tidskriften *Mirnij Trud* särskilt intressant och har inte tidigare utnyttjats i forskningen. *Mirnij Trud* (fritt översatt ”Fredligt arbete”) var en månadsskrift som utgavs av Ryska Sällskapets lokalavdelning i Charkiv. I mars 1904 hade den inlett publiceringen av en serie av minibiografier och först på listan var Michail Borodkin, avdelningens gudfar. Biografen skrevs av journalisten P. Chorsov som intervjuat Borodkin.¹⁰

För den här essän har de finländska tidningarna lästs i *Nationalbibliotekets digitala tidningsarkiv*.¹¹ För de ryska tidningarnas vidkommande återges deras innehåll huvudsakligen i den svenska översättning som getts i den finländska pressen.

MILITÄRJURIST, POLITISK AKTÖR, ”AMATÖRHISTORIKER- GENERAL” OCH POLEMISK JOURNALIST

Den finländska pressens uppgifter om Michail Borodkin, vilka redovisats ovan, var i huvudsak korrekta. Michail Michajlovitj Borodkin var

7. K. V. Ylönen, ”Borodkin, Mihail”, Kaarlo Blomstedt et al. (toim.), *Kansallinen elämäkerrasto*, Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö 1927, s. 114.

8. K. V. Ylönen, ”Borodkin, Mihail”, s. 114–115; Pertti Luntinen, ”Borodkin, Michail Michajlovitj”, Henrik Knif et al. (red.), *Biografiskt lexikon för Finland 2, Ryska tiden*, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2009, s. 124–125.

9. P. Chorsov, ”M. M. Borodkin (Biografitjeskaja sametka)”, *Mirnij Trud* 23/3 1904, s. 90–94; ”Mirnij Trud”, *Finljudskaja Gazeta* 8/5 1904 och 10/5 1904; ”General-lejtenant Michail Michailovits Borodkin”, *Pravitelstvujoschij Senat*, S.-Peterburg: Tipo-litografija S.-Peterburgskoj Odinoznoj Tjurni. Arsenalnaja nab. d. b. 1912, s. 77–78.

10. Se M. Borodkin, ”I sanningens intresse”, *Hufvudstadsbladet* 8/5 1906.

11. Nationalbibliotekets digitala samlingar <https://digi.kansalliskirjasto.fi/etusivu>, Nationalbiblioteket, Helsingfors.

född på Prästö i Åland den 13 september 1852. Hans far, stabskaptenen Michail Ivanovitj Borodkin (f. 1794), tjänstgjorde som kompanichef för ett arrestantkompani vid fästningsarbetena i Bomarsund.¹² Michail Michajlovitjs mor Olivia Wikberg (1821–1910) var född på Svidja gård i Sjundeå men bosatt på Åland sedan 1831.

Efter avslutad militär grundutbildning och en fyraårig tjänstgöring som artilleriofficer i Finland avlade Borodkin examen vid militär-juridiska akademien i S:t Petersburg 1882. Han var därmed både militär och jurist och arbetade som militär åklagare och utredare, samt senare som militär domare i Warszawa och S:t Petersburg.¹³ I augusti 1886 utsågs Borodkin till militär undersökningsdomare för militärdistriktet i S:t Petersburg. Vid samma tid tjänade generallöjtnanten Nikolaj Ivanovitj Bobrikov som stabschef vid militärdistriktet. Man har antagit att vänskaps- och samarbetsförhållandet dem emellan, som varade till den senares död, uppstod under denna tidsperiod. Eventuellt var det Borodkin som övertalade den inledningsvis motvilliga Bobrikov att ta emot uppdraget som generalguvernör i Finland.¹⁴

Under Bobrikovs tid som generalguvernör arbetade Borodkin som hans rådgivare och handsekreterare. Efter Bobrikovs död inbjöds Borodkin att bli medlem i den nya premiärministern Stolypins kommitté för finska ärenden, och genom sina råd anses han ha påverkat de åtgärder som generalguvernör Frans Albert Seyn verkställde och som ledde till den andra ofärdperioden.¹⁵ Den 6 december 1907 befordrades Borodkin till generallöjtnant, år 1911 utnämndes han till senator och fem år senare till medlem av riksrådet. Han var gift med Aleksandra Kudrjakova, dotter till en rysk handlande i Helsingfors. Borodkin dog i Petrograd 1919.¹⁶

12. Om Michail Ivanovitj Borodkin se Christoffer Sundman, "Kälsoppa och prygelstraff. Livet vid arrestantkompanierna på Bomarsund under 1830- och 1840-talet", *Åländsk Odling* 64, 2006/2007, s. 117–147.

13. Borodkins militära meritförteckning, krigsministeriets kansli, Ryska statens militärhistoriska arkiv (Polnyj poslužnoj spisok General-lejtnanta Borodkina, sostavlen dek. 1909 goda. RGVIA).

14. Tuomo Polvinen, *Riket och gränsmarken, N. I. Bobrikov, Finlands generalguvernör 1898–1904*, Helsingfors: Schildts 1988, s. 66.

15. Luntinen, "Borodkin, Michail Michajlovitj", s. 125.

16. Omständigheterna kring Borodkins död är outredda. Ylönen menar att han torde ha omkommit i tumultet i samband med bolsjevikrevolutionen ("lienee saanut surmansa bolshevikivallankumouksen melseissä"). Ylönen, "Borodkin, Mihail", s. 314.

Med tiden ägnade sig Borodkin allt mera åt historisk forskning, och han är till dags dato den ryska historiker som skrivit mest om finländsk historia.¹⁷ Hans huvudverk är en officiellt sanktionerad Finlands historia som i sex delar och på över 3 000 sidor omspanner perioden från Peter I (den store) till Alexander II. Serien utkom åren 1908 till 1915. Därtill utgav Borodkin bland annat en närapå 500 sidor lång översikt av Bobrikovs tid som generalguvernör samt ett verk om kriget vid Finlands kuster 1854–1855. Docent Pertti Luntinen konstaterar att Borodkin var väl bevandrad i Finlands historia, men på grund av hans åsikter har hans förtjänster som historiker blivit erkända först så småningom och motvilligt.¹⁸ Också professor Osmo Jussila anser att Borodkin, som han kallar ”amatörhistorikergeneralen”, hittills har varit starkt underskattad i Finland, men att hans insats för Finlands historieskrivning i det stora hela varit positiv.¹⁹

Den amerikanske historikern Edward C. Thaden menar att Borodkins karriär som politisk aktör och produktiv skribent inleddes i och med att han i april 1893 deltog som sekreterare för en konferens som sammankallats i S:t Petersburg av krigsministern Pjotr Semjonovitj Vannovskij i syfte att behandla en revision av den finländska värnpliktslagen. I maj samma år utsågs han vidare till medlem i två kommittéer som skulle föra revisionsarbetet vidare.²⁰ Från och med januari 1894 skrev Borodkin artiklar i den finska frågan under signaturen G(eorgij) Abov. När den nya pseudonymen gjorde entré i *Moskovskije Vedomostis* spalter var det snarare en omstart för Borodkins polemiska författarskap i den finska frågan än en inledning. Sina tankar om Finland och finländarna hade han publicerat redan år 1881 i artikeln ”Samovljublennie” (ungefär ”De egenkära”), där han kritiserade den lokalpatriotiska finländska pressen.²¹ Av de ryska biografierna framgår vidare att han var bekant med statsrättsliga frågor sedan tidigare. Åren 1885–1889 var Borodkin involverad i den

17. Osmo Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta 1809–1917*, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö 2004, s. 593.

18. Luntinen, ”Borodkin, Michail Michajlovitj”, s. 125.

19. Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 592–593.

20. Edward C. Thaden, ”Administrative russification in Finland, 1881–1914”, Edward C. Thaden (ed.), *Russification in the Baltic Provinces and Finland, 1855–1914*, Princeton: Princeton University Press 1981, s. 81.

21. Kosmopolit, ”Samovljublennie”, *S.-Peterburgskij Vedomosti* 6/9 1881.

ryska bearbetningen av Weissenbergska grundlagskommitténs utkast,²² varvid han bistod läraren och kollegierådet Konstantin Ivanovitj Jakubov som ansvarade för den ryska översättningen.²³

En orsak till att Borodkin engagerades av generalguvernören Fjodor Logginovitj von Heiden var enligt Borodkins egen utsago att han var den enda ryska juristen i Helsingfors.²⁴ Det ligger nära till hands att anta att Borodkins ingående kännedom om Finlands statsrättsliga ställning, som han kom att demonstrera i otaliga artiklar och pamfletter, grundade sig på de juridiska studier han hade bedrivit för von Heiden. Vid samma tidpunkt arbetade Jakubov tillsammans med den kejsrliga hovmästaren Kesar Filippovitj Ordin som korrespondent för den konservativa pressen, i synnerhet för *Moskovskije Vedomosti*. Också Borodkin, som var bosatt i Helsingfors 1886–1892, började förse tidningen med korrespondenser. Enligt P. Chorsov's biografi i *Mirnij Trud* samarbetade dessa tre ”flitigt och i gott samförstånd”. De kunde samtliga det lokala språket, det vill säga svenska, och hade noggrant bekantat sig med Finlands historia. Därför var det inte alldeles lätt för de finländska statsmännen (*gosudarstvennikam*) ”att tävla” med dessa motståndare, sägs det i den biografiska teckningen.²⁵ Den tävling som avses är den rysk-finska presspolemiken som inleddes i slutet av 1880-talet och som kom att fortsätta under olika former fram till första världskriget.

DEN RYSK-FINSKA PRESSPOLEMIKEN

De frisinnade reformer som genomförts i Finland från 1863, under Alexander II:s tid, hade andligt fört Finland allt närmare västliga, liberala idéströmningar. I Ryssland motarbetades dylika influenser

22. Weissenbergska grundlagskommittén tillsattes 1885 för att göra en sammanställning av de finska lagarna av grundlagskaraktär. Kommittén leddes av senatorn, senare prokuratorn Alexander von Weissenberg. Se Jussila, *Suomen Suuriruhtinaskunta*, s. 494–497.

23. P. Chorsov, ”M. M. Borodkin”, s. 92. Citaten från Chorsov's biografi är översatta av författaren.

24. Generalguvernören von Heiden deltog också i Vannovskijs konferens, vilket kan ha bidragit till att just Borodkin inkallades till konferensen för att fungera som dess sekreterare.

25. P. Chorsov, ”M. M. Borodkin”, s. 92.

målmedvetet av konservativt nationalistiska kretsar. Enligt dem fick Finland inte bli en modell för en kommande utveckling av förhållandena i Ryssland. Den ”finska frågan” blev aktuell genom att Finlands säkerhetspolitiska betydelse hade ökat mot slutet av 1800-talet och då Tyskland blivit kontinentens ledande stormakt. Det var från rysk nationalistisk synpunkt viktigt att Finland fördes närmare det övriga kejsardömet och att dess autonomi inskränktes eller upphävdes.²⁶

En polemik om Finlands statsrättsliga ställning inleddes när Ordin åren 1888 och 1889 publicerade två verk som var riktade mot Finlands autonomi. Det första var en översättning till ryska av Leo Mechelins franskspråkiga verk om Finlands statsrätt, *Précis du droit public du grand duché de Finlande*.²⁷ Ordins översättning var försedd med kritiska anmärkningar baserade på ryska ursprungshandlingar. I det senare verket utvecklade och fördjupade Ordin sin argumentation om Finland som en rysk provins.²⁸ Utsagorna i Ordins böcker och det nya källmaterialet som anfördes i dem krävde ett vetenskapligt bemötande från finländsk sida. Som ett svar på Ordins senare verk publicerade professor Johan Richard Danielson sin analys i verket *Finlands förening med Ryska riket*.²⁹ Polemiken som därmed kom i gång har också kallats för en författningsstrid eftersom den i allt väsentligt var baserad på skillnaden i parternas syn på Finlands statsrättsliga position: var landet ett autonomt storfurstendöme med en egen konstitution, som den finländska sidan menade, eller var landet en rysk provins som den ryska sidan ansåg. Förutom Ordin och Danielson uppträdde tidigt också andra experter i polemiken. På ryskt

26. Om bakgrunden till presspolemiken se Taimi Torvinen, *Johan Richard Danielson Suomen autonomian puolustajana*, Porvoo: Werner Söderström Osakeyhtiö 1965, s. 13–35 och Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 43–54.

27. Mechelin ansåg att öppningsceremonin vid Borgå lantdag hade karaktären av en unionsakt och han betraktade därför Finland som en stat som stod i union med Ryssland, se närmare Elisabeth Stubb, *Rätt som argument, Leo Mechelin och finska frågan 1886–1912*, Bidrag till kännedom av Finlands natur och folk 189, Helsingfors: Finska Vetenskaps-Societeten 2012, s. 61–64.

28. K. F. Ordin, *Konstitutjija Finljandii v' izlosjenij mjestnajo senatora L. Mebelina: Précis du droit public du grand duché de Finlande*, S.-Peterburg: Tipografija I. N. Skorohodova 1888; K. F. Ordin, *Pokorenje Finljandij: opyt opisanija po neizdannum 'istotjnikam*, S.-Peterburg: Tipografija I. N. Skorohodova 1889.

29. Joh. Rich. Danielson, *Finlands förening med Ryska riket. Med anledning av K. Ordins arbete ”Finlands underkufvande”*, Helsingfors: Söderströms 1890.

håll deltog år 1890 professorn i juridik N. M. Korkunov och senatorn N. S. Tagantjev i debatten, och i Finland publicerade juridikprofessor Robert Hermanson ett verk om Finlands statsrättsliga ställning 1892.³⁰ I huvudsak fördes polemiken i dagspressen. Erkki Sinkko har i sin avhandling över presspolemiken bokfört inte mindre än 1 855 ledare och artiklar om den finska frågan i den finska och den ryska pressen under åren 1890–1894.³¹

De främsta representanterna för de konservativt-rysknationella pressrösterna under polemiken var *Moskovskije Vedomosti*, *Novoje Vremja*, *Svjät* och *Russkij Vestnik*.³² Den finländska sidan representerades av huvudstadstidningarna, närmast *Hufvudstadsbladet*, som vid tidpunkten var landets största tidning, *Nya Pressen* som stod svenskhet rörelsen nära, fennomaternas *Uusi Suometar* och, från 1889, av *Päivälehti* som utgavs av den krets av ungfinner som lösgjort sig från den fennomanska huvudrörelsen. Landsortstidningarna skrev mera sällan om de ryska angreppen och nöjde sig oftast med att återge material lånat från huvudstadstidningarna. Tidningarna var ense om målsättningen – det var pressens uppgift att försvara Finlands autonomi – men tidvis förde man inom den finländska pressen också en debatt om förfaringssätten.³³

Den finländska pressens roll var central för opinionsbildningen i Finland. En hämsko för pressen var förhandscensuren, som begränsade tidningarnas frihet att argumentera mot de ryska angreppen. Motparten, de större dagstidningarna som utkom i Moskva eller S:t Petersburg, var däremot befriad från censur.³⁴ Men trots att censuren i Finland kunde påverka hur – eller till och med om – pressen behandlade ett visst ämne, vilket den gjorde i synnerhet under Bobrikovs

30. Robert Hermanson, *Finlands statsrättsliga ställning*, Helsingfors: G. W. Edlund 1892.

31. Erkki Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki 1890–1894*, Acta Universitatis Tamperensis. Ser. A, Vol. 76, Tampere: Tampereen Yliopisto 1976, s. 208 och tabell 16.

32. Om den rysknationella pressen, se närmare Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 23–25.

33. *Ibid.*, s. 19, 26 och 27.

34. Sune Jungar, *Ryssland och den svensk-norska unionens upplösning, tsardiplomati och rysk-finländsk pressopinion kring unionsupplösningen från 1880 till 1905*, Acta Academiae Aboensis, Ser. A Humaniora, Vol. 37 nr 3, Åbo: Åbo Akademi 1969, s. 22.

tid, kunde myndigheterna inte tvinga tidningarna att skriva om ett visst ämne. Huvudstadstidningarna valde också tidvis att i enad front ignorera motpartens inlägg inom ramen för vad som kunde kallas själv censur. Det var därmed den finländska pressen som slog fast presspolemikens agenda inför hemmapubliken. Det var tidningarna som valde vilka av den konservativt-nationalistiska ryska pressens teman som togs upp och dryftades i Finland. Eftersom finländarnas kunskaper i ryska var svaga kring sekelskiftet, var det tidningarna som i stor utsträckning bestämde den bild allmänheten fick av den ryska sidans argument.³⁵ Det var vidare tidningarna som genom sina svar på angreppen formulerade den finländska sidans juridiska och historiska motiveringar för landets autonoma ställning och för de inhemska institutionernas berättigande. Enligt den ryska sidans mening gjorde den finländska motparten ett ”konstitutionellt upplysningsarbete”,³⁶ en karakterisering som inte är helt obefogad.

I sin avhandling konkluderar Erkki Sinkko att polemiken i början av 1890-talet gav pressen mera information om Finlands autonomi och erfarenhet av hur den kunde försvaras. Bägge behövdes när den första egentliga förtrycksperioden inleddes i slutet av 1890-talet.³⁷

DE RYSKA KORRESPONDENTERNAS SKRIVER BREV FRÅN FINLAND

De ryska inläggen i presspolemiken var ofta skrivna av tidningarnas korrespondenter i form av brev från Finland. Från 1880-talet fram till sin död 1892 deltog Ordén i den finska frågan med totalt 55 artiklar, vilka publicerades främst i *Moskovskije Vedomosti*, *Novoje Vremja* och *Russkij Vestnik*.³⁸ Under åren 1890–1896 arbetade den redan tidigare nämnde läraren, kollegierådet Jakobov som *Moskovskije Vedomostis* korrespondent i Helsingfors och av hans sammanlagt över 150 in-

35. Se Johanna Wassholm, ”Om tvångsryska och våra grannar”, *Historikerbloggen* 5/3 2015, <https://blogs.abo.fi/historia/2015/03/05/om-tvangsryska-och-vara-grannar/> (hämtad 24/2 2023).

36. Se *Nya Pressens* referat i ”Finnarne och de finländska landtdagarna”, *Nya Pressen* 5/8 1893.

37. Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikka*, s. 192.

38. Torvinen, *Johan Richard Danielson Suomen autonomian puolustajana*, s. 31.

lägg infördes en stor del i tidningen på ledarplats.³⁹ Jakubov efterträdde 1897 av den energiske, ungerskbördige P. H. Messarosj.⁴⁰ Michail Borodkin arbetade som korrespondent framför allt under åren 1890–1903 och publicerade över 100 artiklar om den finska frågan i de ryska tidningarna.⁴¹

De ryska korrespondenterna, av vilka många bodde i Finland, använde i regel signaturer. Inte heller Borodkin uppträdde med eget namn i pressen under denna period. Sin första artikel, som han skrev medan han ännu studerade vid militärjuridiska akademien, hade Borodkin valt att underteckna med "Kosmopolit". Åren 1890–1892, då han bodde i Helsingfors, använde Borodkin signaturen "B. L.", "B. Lenski" och "Boris Lenski" – samt antagligen också "Lenski" och "L-ski".⁴² Efter flytten till S:t Petersburg 1893 använde Borodkin från 1894 till 1898 den redan nämnda pseudonymen "G(eorgij) Abov". Efter att signaturen Abov avslöjats i september 1898, publicerade sig Borodkin från oktober 1898 fram till slutet av 1903 i *Novoje Vremja* under signaturen "S. K.". Från och med 1905 använde han endast sporadiskt någon signatur. I stället skrev han inlägg i dagstidningarna och i militära och historiska facktidskrifter samt publicerade pamfletter och böcker i S:t Petersburg och Charkiv under eget namn.

Under presspolemiken skrev Borodkin artiklar om det ryska språkets, den rysktalande befolkningens, den ryska skolans och den ortodoxa kyrkans ställning och behov i Finland. Han skrev om lantdagsförhandlingarna, om partierna, om den finländska separatismen

39. Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 24.

40. Polvinen, *Riket och gränslandet*, s. 39–42. När hans identitet blivit känd utsattes Messarosj för omfattande förföljelse i Helsingfors och han slutade arbeta som korrespondent redan 1900.

41. De flesta av Borodkins artiklar ingår i två sammanställningar över publikationer på ryska i den finska frågan: M. Borodkin, *Finljandija v russkoj petjati. Materiali dlja bibliografii*, S.-Peterburg 1902 och N. Korevo, *Finljandija v russkoj petjati. Materiali dlja bibliografii, 1901–1913*, Petrograd: Gosudarstvennaja Tipografija 1915.

42. P. Chorsov, "M. M. Borodkin", s. 93. För samtiden var endast Abov och S. K. Michajlov kända – den senare signaturen använde Borodkin endast för en pamflett om Finlands juridiska ställning som utgavs 1901 (S.K. Michajlov, *Juriditjeskoje polozenie Finljandii*, S.-Peterburg: 1901, om signaturen se "Novoje Wremjas Helsingfors-korrespondenter", *Hufvudstadsbladet* 26/1 1901). I Chorsovs biografi i *Mirnij Trud* nämns att Borodkin också använde signaturen "B. L." och "Boris Lenski" samt att han skrev finländska notiser för *Novoje Vremja* under signaturen "S. K.".

och agitationen, om finländska författare och statsmän. Hans specialområden var ändå militären och värnpliktsarmén samt Finlands statsrättsliga ställning, vilka han ägnade en stor del av sitt journalistiska värv. Borodkin har betraktats som Ordins tronföljare, och när professor Danielson publicerade en vederläggning av de påstående Ordins framlagt i verket *Finlands underkuvande* (1889), var det Borodkin som tog upp handsken som Danielson kastat.⁴³

”B. L.” ARGUMENTERAR MOT PROFESSOR DANIELSON

Under signaturen ”B. L.” lät Borodkin i december 1890 publicera tre artiklar i *Moskovskije Vedomosti* om ”Den dödfödda finländska staten”.⁴⁴ Artiklarna utgjorde Borodkins genmäle till professor Johan Richard Danielsons ovannämnda bok *Finlands förening med Ryska riket*. I *Hufvudstadsbladet* gick man in på B. L:s kritik av Danielsons bok och publicerade en detaljerad vederläggning i form av en ledare.⁴⁵

Syftet med Borodkins artiklar var att visa att Finland inte var att betrakta som en stat. Ännu i det här skedet (år 1890) ansåg *Hufvudstadsbladet*, i likhet med Leo Mechelin, att Finlands förening med Ryssland var att betrakta som en realunion. Därmed kunde begreppet stat för Finlands vidkommande inte innebära annat än en inre politisk självstyrelse som i själva verket var samma sak som autonomi. Och eftersom Rysslands kejsare tillförsäkrat Finland en konstitutionell autonomi, spelade det i ljuset av dessa ”heliga” försäkringar ingen roll om landet kallades stat eller inte. Egentligen hade *Hufvudstadsbladets* ledarskribent, antagligen rådmannen Edvard Bergh, gärna lämnat B. L:s deduktioner därhän, men han ansåg att en vederläggning var på sin plats eftersom de ”[...] faktiskt [var] oriktiga och falskt härdragna

43. Sinkko, *Venäläs-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 117. Professor Osmo Jussila beskriver i detalj Ordins och Borodkins inlägg i debatten om Finlands statsrättsliga ställning, se Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 567–592.

44. B.L., ”Mertvorozjdennoje finljandskoje gosudarstvo”, *Moskovskija Vedomosti* nr 336, 338 och 339, december 1890. Om B. L:s argumentation se också Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 575–580.

45. ”H:fors 23. December. Moskowskia Wädomostis verksamhet”, *Hufvudstadsbladet* 23/12 1890.

ur de walda premisserna, samt syftemålet med dem uppenbarligen är att under gräfwa den autonomi förf:n ej kan undgå att erkänna”.⁴⁶

Signaturen B. L:s utgångspunkt var att Finland före 1808, som delaktigt av den svenska statsförfattningen, åtnjöt politiska rättigheter som ”provins”, inte som stat. Redan den här utgångspunkten var felaktigt menade *Hufvudstadsbladet*. I motsats till Estland och Pommern, som under den tid de löd under Sverige var provinser, var Finland inte i administrativt hänseende en provins, utan en integrerad del av svenska riket. Efter att ha avvisat B. L:s hänvisningar till manifest och deklarationer utfärdade av Alexander I under brinnande krig, betonade *Hufvudstadsbladet* att Finland avskildes från Sverige med bibehållande av sin samhällsförfattning och ”konstitution”. Därmed blev Finland en i realunion med Ryssland stående stat med svensk samhällsförfattning. Som ett bevis på att Finland inte var en stat vid skilsmässan från Sverige anförde B. L. också det faktum att landet enbart hade lokala myndigheter, medan högsta domstolen och de centrala statsinstitutionerna blev kvar i Stockholm. Avsaknaden av centrala institutioner kunde inte *Hufvudstadsbladet* bestrida, men tidningen påpekade att det var därför som Alexander I sammankallade Borgå lantdag ”[...] för att i grundlagsenlig ordning under medverkan af landets ständer åstadkomma en behöflig komplettering af den finska statsinrättningen [...] med finska embetswerk”. Samtidigt betonade tidningen betydelsen av vad Alexander I yttrade när reglementet för regeringskanseljen stadfästes. Med detta ville *Hufvudstadsbladet* påvisa att centralinstitutionerna erhållits i samband med Borgå lantdag på Alexander I:s initiativ.⁴⁷

Borodkin ansåg redan 1890 att tolkningen av Finlands ställning som en stat i union med Ryssland härstammade från professor Israel Hwasser, vilket i hög grad svarar mot dagens uppfattning.⁴⁸ *Hufvudstadsbladet* höll emellertid fast vid att statsbegreppet kunde härledas från Alexander I:s egna ord. Vidare förde tidningen fram att statssekreteraren Michail Speranskij, i en framställan till kejsaren 1811, yttrat att ”Finland är en stat och icke ett guvernement”, vilket

46. Ibid.

47. Ibid.

48. Enligt Osmo Jussila kan grundandet av regeringskanseljen anses vara basen till uppkomsten av en egen stat, se Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 592–595.

inte lämnade något tvivel om hur man på Speranskis tid betraktade Finlands statsrättsliga ställning i relation till Ryssland.⁴⁹

De föregående referaten av vederläggningen i *Hufvudstadsbladet* av B. L:s genmäle till professor Danielsons bok lyfter fram några centrala drag som återkom i polemiken. Borodkin använde källtexterna som utgångspunkt för sin juridiskt-historiska argumentation, vilket tvingade den finländska pressen ta hans inlägg på allvar. Man strävade efter att påvisa felaktigheter i de källor Borodkin använde respektive felaktigheter i tolkningen av källorna. På finländskt håll betonade man betydelsen av Borgå lantdag, av dess grundlagsenlighet samt ständernas medverkan vid upprättandet av administrationen för Finland. Man betonade betydelsen av att regeringskonseljen inrättades.⁵⁰ Man hänvisade till ”konstitution” i singularis för att betona att Finland ärvt de svenska grundlagarna. Borodkin för sin del ansåg, i likhet med Ordin, att den finska staten var en efterhandskonstruktion av professor Israel Hwasser, och att Alexander I i sin försäkran inför lantdagen i Borgå inte hade lovat upprätthålla de svenska grundlagarna utan de rådande ”konstitutionerna”, eller den lagliga ordningen. Någon autonomi hade kejsarna inte garanterat Finland, ansåg Borodkin.

Knappast trodde väl *Hufvudstadsbladets* ledarskribent att han skulle kunna övertyga B. L. med sina argument. Presspolemikens parter torde ha varit fullt medvetna om att motpartens position i grundfrågan var låst.⁵¹ Orsaken till att *Hufvudstadsbladet* så noga benade ut varför professor Danielson hade rätt och B. L. fel var att tidningen för sina läsare ville förklara de centrala argumenten för autonomi samt påvisa felen i motpartens argumentation. På så sätt bidrog tidningen till åsiktsbildningen och formandet av den allmänna opinionen i Finland.

Borodkin framträdde under presspolemiken som en arrogant men skicklig journalist, med en löpande penna och en förkärlek för mustiga metaforer – vilket framgår redan av rubrikvalen för B. L:s artiklar. Han visade föga förståelse för motparten. I detta avseende skilde han sig

49. ”Moskowskia Wädomostis verksamhet”, *Hufvudstadsbladet* 23/12 1890.

50. Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 92–107, se också Osmo Jussila, *Suomen historian suuret myytit*, Helsinki: Werner Söderström Osakeyhtiö 2007, s. 232.

51. *Hufvudstadsbladet* konstaterade redan i april 1890: ”Och att bemötanden skulle verka öfvertygande på våra antagonister, tro vi ej heller, de se hwad de wilja – och wi se hwad de wilja.”, ”I Moskowskia Wädomosti”, *Hufvudstadsbladet* 9/4 1890.

inte från de andra publicisterna. Ett typiskt drag för presspolemiken var att man, när de sakliga, juridiska och historiska invändningarna och motargumenten tröt, tydde sig till smädelser, invektiv och *ad hominem*-argument. Detta gällde båda parterna. Den finländska pressen kunde till exempel hävda att den ryska motpartens inlägg omfattade ”medvetet ensidiga och vrånga framställningar om vårt land och våra förhållanden”, ”tendensmålningar och vanställningar”, ”frihandsteckningar” eller mera rakt på sak att ”[h]ela artikeln [var] full av de mest skamlösa lögner”, utan att i närmare detalj motivera dylika karakteriseringar.⁵²

På motsvarande sätt användes öknamn flitigt. Abov kallades av *Nya Pressen* bland annat ”finn- och konstitutionshatare”, ”monoman” och ”chauvinistisk kannstöpare”.⁵³ Borodkin anklagade i sin tur de finländska statsmännen för att vara en separatistisk ”klick” som ägnade sig åt separatistisk ”agitation” och separatistiska ”fördragsteorier”, medan professor Danielson för honom var ”den beryktade R. Danielson, författaren af den oförnuftiga och sanningslösa pamfletten ’Finlands förening’”.⁵⁴ Också begreppet ”tendens” användes när man ville antyda att motpartens utsagor var skeva – Abovs levnadsskildring av greve Gustaf Mauritz Armfelt får betyget ”en med känd tendens affattad biografi öfver G. M. Armfelt”,⁵⁵ medan Abov redan med några exempel menade sig kunna påvisa ”tendensen i hr Danielsons bok” om Viborgs läns återförening med Finland.⁵⁶ Det som var sant för den ena, framstod som en tendentiös tolkning för den andra.

52. ”Signaturen G. Abov”, *Hufvudstadsbladet* 29/3 1895; ”Angreppen mot Finland i Novoje Vremja”, *Hufvudstadsbladet*, 22/10 1896; ”Novoje Vremja och historien. I”, *Hufvudstadsbladet* 17/1 1899; ”Wenäjältä”, *Päivälehti* 5/4 1899 (citatet i fri översättning av författaren).

53. ”En biografi öfver G. M. Armfelt”, *Nya Pressen* 20/12 1896; ”Ur dagskrönikan”, *Nya Pressen* 21/3 1898; ”Finska kadettkåren”, *Nya Pressen* 25/4 1897.

54. ”Mosk. Vjädmosti om Finlands statsrätt”, *Nya Pressen* 17/5 1894; ”Anteckningar från Finland IV. Om eden” *Nya Pressen* 12/3 1899; ”Nyheter för dagen”, *Östra Finland* 10/3 1892.

55. ”En biografi öfver G. M. Armfelt”, *Nya Pressen* 20/12 1896.

56. ”Mosk. Vjädmosti anmäler professor Danielsons senaste arbete”, *Nya Pressen* 12/7 1894.

”LENSKI” FÖLJER MED LANTDAGEN OCH TALAR FÖR DET
RYSKA SPRÅKET

Förutom de tre artiklar som publicerades av signaturen ”B. L.” i december 1890 har man i forskningslitteraturen inte tillskrivit Borodkin några ytterligare artiklar eller inlägg i den finska frågan före 1894.⁵⁷ Utgående från biografien i *Mirnij Trud* är det dock sannolikt att de artiklar som åren 1891–1892 publicerades under signaturen ”B. Lenski”, ”Lenski”, ”L-ski” och ”B. L.” i *Moskovskije Vedomosti* härstammade från hans penna. Om så är fallet, fortsatte Borodkin redan i januari 1891 sin bana som korrespondent för tidningen.

Lantdagen 1891 invigdes den 24 januari och avslutades drygt fyra månader senare, den 28 maj 1891. I likhet med andra lantdagar under slutet av 1800-talet bevakades den av korrespondenter för den konservativa ryska pressen. En av korrespondenterna som rapporterade om lantdagsförhandlingarna för sina läsare var signaturen ”Lenski(j)” respektive ”L-ski(j)”. De första artiklarna är daterade den 25 och 27 januari 1891 (gamla stilen) och i dem berättar Lenski att de finländska ”patrioterna” redan i god tid beslutat att den separatistiska oppositionen mot föreningsreformerna skulle framträda i sin fulla kraft vid lantdagen. Några publicister hade ”gått så långt”, menade han, att de föreslagit en allmän petition om att upphäva de reformer man redan fattat beslut om.⁵⁸

Senare under våren, i brev daterade den 29 respektive 31 mars 1891, rapporterade Lenski(j) om behandlingen av postpetitionen och strafflagspropositionen. Motståndet på lantdagen mot den reviderade strafflagspropositionen gjorde honom upprörd: ”Ingen, utom de vid ständig opposition vane finske separatisterna skulle ens kunna komma på den tanken, att ett förslag” – med förslaget avser han den reviderade strafflagstexten

57. Av hans signaturer nämner Jussila, Sinkko och Torvinen ”B. L.”, ”Boris Lenski” och ”Abov”, se Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 592; Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 117 och Torvinen, *J. R. Danielson-Kalmari autonomian puolustajana*, s. 62. Torvinen hävdar att det var först genom en sovjetisk pseudonymordbok från 1957 som det blev känt att Borodkin stod bakom signaturen ”B. L.”, d.v.s. Boris Lenski.

58. ”Lantdagskorrespondenser i Mosk. Vedomosti”, *Nya Pressen* 2/2 1891.

[...] som uppgjorts af framstående jurister [Tagantjevs kommission] och gillats af en församling af höga riksdignitärer samt förunnats allerhögsta godkännande, skulle kunna brackeras och lämnas obeaktadt af andra klassens tschinovnikar [det vill säga "tjänstemän", kanske menas lantdagens lagutskott].⁵⁹

Slutligen, i ett Helsingforsbrev daterat den 11 juli, behandlade han igen strafflagen och föreningsåtgärderna. Citerande vissa uttalanden av lantdagsmännen konkluderade Lenski att den separatistiska "klicken" i Finland hade segrat på 1891 års lantdag. Diskussionerna och besluten hade, enligt honom, från början till slut utgjort en djärv opposition och protest mot alla de åtgärder som redan blivit vidtagna för att föra Finland närmare kejsardömet.⁶⁰

Som framgår av referatet, ansåg Lenski att lantdagens opposition mot föreningsåtgärderna var ett verk av "separatister" och att dessa utgjorde en "klick". Ordet användes antagligen för att ge en bild av grupperingens begränsade omfattning. Klickens främsta företrädare hade han hittat bland adeln, och dessa uppräknades med namns nämnande. Det här kan ses mot bakgrund av slavofilernas gränsmarkspolitik som i Polen, Baltikum och Finland antagit en demokratisk-demagogisk karaktär. I strävan efter en förryskning av områdena tog man utgångspunkt i det förtryck som de ägande klasserna utövade. I Polen bestod dessa klasser av adelsmagnaterna och den jordägande adeln, i de baltiska gränsmarkerna av de tyska baronerna och i Finland av torparnas husbönder.⁶¹ Den rysknationella pressen lyfte därför gärna fram folket, allmogen, som den menade var trogen sin kejsare och som kejsaren månade om, till skillnad från den ägande klassen som på lantdagen i Finland var representerad i adeln och bondeståndet.

Ett annat återkommande tema för Borodkin var det finländska ointresset för det ryska språket samt behovet av en rysk tidning i Finland. I en lång artikel i *Moskovskije Vedomosti* sommaren 1891 skärskådade B. Lenski, utgående från en ledare i *Nya Pressen*, vad som

59. "Landtdagsbrev i Mosk. Vedomosti", *Nya Pressen* 6/4 1891.

60. "Mosk. Vedomosti om den finska strafflagen", *Nya Pressen* 20/7 1891.

61. Lauri Hyvämäki, *Ennen routaa: esseitä ja tutkielmia 1880-luvusta*, Helsinki: Otava 1960, s. 106.

gjorts i Finland för att befrämja kunskaperna i ryska.⁶² *Nya Pressen* hade hänvisat till Leo Mechelins broschyr *Står Finlands rätt i strid med Rysslands intressen?* – en fråga som Mechelin besvarade nekande.⁶³ Lenski menade att blomstermålningen av bildningens utveckling i Finland krävde en komplettering med kalla fakta. Lenski kunde berätta om svunna tider när det stått bättre till med Rysslands och det ryska språkets rättigheter i Finland, när det krävdes kunskaper i ryska av personer som trädde i allmän tjänst, civil, militär eller andlig. Han uttryckte också sin förvåning över att det inte i Finland, såsom fallet var i andra ryska gränsländer, utgavs någon rysk tidning och avrundade med att fråga: ”Hvarför skall då nödvändigt Finland alltid och allestädes utgöra ett undantag?”⁶⁴

Språkfrågorna hade varit uppe tidigare och till exempel tidningen *Finland* avfärdade Lenskis inlägg med att det var en epistel ”i den kända stilen”.⁶⁵ I sak hade Lenski dock rätt, undervisningen i ryska hade skurits ned och fått ge rum för tyska och franska. Därför kunde den finländska pressen inte på sakliga grunder vederlägga hans påstående. Frågan behöll sin aktualitet – ryska språket betraktades i de konservativt-rysknationella kretsarna som rikets andliga flagga, och en central punkt i Bobrikovs program för verksamheten i Finland kom att bli införandet av ryska i senaten, läroanstalterna och förvaltningen.⁶⁶ Det dröjde inte mera än tolv år efter B. Lenskis korrespondensartikel innan ”senatens valv, där ett främmande rikets språk hade härskat i nästan ett sekel, genljöd av ryskt tal” i och med att beredningen av ärenden vid senatens ekonomidepartement och dess expeditioner från oktober 1903 huvudsakligen skedde på ryska.⁶⁷ Och redan drygt tre år tidigare hade också B. Lenskis önskan om en ryskspråkig tidning uppfyllts: Generalguvernörskansliet inledde

62. B. Lenski, ”Russkij jazik i russkaja gazeta v Finljandij”, *Moskovskija Vedomosti* 28/6 1891.

63. ”Det ryska språkstudiet och den ryska slavofilprässen”, *Nya Pressen* 23/6 1891; Leo Mechelin, *Står Finlands rätt i strid med Rysslands intressen?*, Helsingfors: Edlund 1900.

64. B. Lenski, ”Russkij jazik”, för referat och översättning se ”Ryskt språk och rysk tidning i Finland”, *Nya Pressen* 13/7 1891.

65. ”Ryska språket och en rysk tidning i Finland”, *Finland* 14/7 1891

66. Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 140.

67. *Ibid.*, s. 146, 149 (citatet) och 206–207.

från början av 1900-talet utgivningen av *Finljandskaja Gazeta*, den första regelbundet utkommande tidningen på ryska i Finland. En av tidningens flitigaste medarbetare under dess första år var just Michail Borodkin.

ABOV – ”ÅBOBON” VÄCKER DEN FINLÄNSKA PRESSENS OGILLANDE

Efter Borodkins flytt till S:t Petersburg var det dags för en ny pseudonym. Signaturen Abov, som kom att bli innerligt avskydd av den finländska pressen, gjorde entré den 9/21 januari 1894 i *Moskovskije Vedomosti* med en anmälan av verket *Finland i 19:de seklet*.⁶⁸ Initiativet till detta praktverk, där finländska författare och konstnärer på nära 400 sidor och med över 300 illustrationer presenterade Finlands folk, natur och kultur, hade tagits av Leo Mechelin som själv bidrog med en ingående översikt över Finlands politiska ställning. Mechelins del utgjorde ett slags inramning för boken.⁶⁹ Efter att inledningsvis ha berömt verket som ”praktfullt” och som uppvisande ”ett mycket stort antal väl lyckade teckningar och porträtt” övergick Abov till att utvärdera Mechelins översikt. Föga överraskande fann den ingen nåd inför Abov, som menade att den inte innehöll något nytt för de ryska läsare som var bekanta med Mechelins tidigare arbeten. En utläggning bestående av oemotsägliga fakta och händelser saknades, däremot fanns det en mängd argument av polemisk natur. Abov raljerade i bästa B.L:sk anda:

[f]örfattaren sjunger sorgligt sin gamla visa; han fortfar som förut att vinda ur en hes harmonika den gamla valsen med döda motiv därom att Finlands öde afgjordes på Borgå-landtdag 1809 [...].⁷⁰

Den finländska pressen brydde sig inte om att gå i polemik med den nya signaturen utan hans artikel kvitterades med sedvanliga hänvis-

68. ”Finljandija v XIX stoletij”, *Moskovskije Vedomosti* 9/1 (21/1) 1894; ”Finland i 19:de seklet, anmäld af Mosk. Vjädmosti”, *Nya Pressen* 24/1 1894.

69. Elisabeth Stubb ger en utförlig översikt av verket och dess tillkomst, se Stubb, *Rätt som argument*, s. 83–90.

70. ”Finland i 19:de seklet” anmäld af Mosk. Vjädmosti, *Nya Pressen* 24/1 1894.

ningar till *Moskovskije Vedomosti* ”vanliga stil” och gliringar om att artikeln var fullspäckad av ”utfall och förvrängningar”. Inte heller Abovs följande inlägg, där han upprepade B. Lenskis synpunkter på behovet av en rysk tidning i Finland,⁷¹ väckte någon större uppmärksamhet – ämnet hade ju behandlats redan tidigare.

Det som däremot fick ledarskribenterna på huvudstadstidningarna att vässa sina pennor var när *Moskovskije Vedomosti* några månader senare återgav statistiska uppgifter om militären vilka påträffats i krigsministeriets tidskrift *Russkij Invalid*. Dessa gav vid handen att av 1 000 inkallade i Finland hade endast i genomsnitt 196 rekryter per år trätt i militärtjänst under åren 1882–1892 medan motsvarande siffra för Ryssland var 461. Därtill var tjänstgöringstiden i Finland endast tre år medan den i Ryssland var fem år. *Moskovskije Vedomosti* ansåg att skillnaden var obegriplig och sårande mot befolkningen i andra delar av Ryssland. Tidningen framhöll att värnplikten var en av de skyldigheter som utgående från principen om allmän likställighet borde fördelas så jämnt som möjligt.⁷² Artikeln i *Moskovskije Vedomosti* var inte signerad, men eftersom den nära anknöt till det arbete som Borodkin vid samma tidpunkt utförde vid värnpliktskommittéerna är det inte långsökt att anta att han åtminstone varit involverad i arbetet med att sammanställa det statistiska materialet.

De finländska tidningarna kommenterade och förklarade sakläget med bland annat hänvisningar till landets fattigdom, karga natur och kalla klimat.⁷³ Borodkin kastade mera kol på elden genom att 8/20 mars (g.s./n.s.) 1894 publicera en jämförelse av militärbudgeten i olika länder, i vilken han påvisade att Finlands militära belastning var avsevärt lättare än i andra länder med motsvarande folkmängd. Borodkin hänvisade till statistik från *Finsk Militär Tidskrift* som antydde att Ryssland använde 27 procent av sina penningtillgångar för militära behov medan Finland använde blott tolv procent. Och medan Norges,

71. G. Abov, ”Zakon o russkich povremennich izdanijach v Finljandii”, *Moskovskije Vedomosti* 6/3 (18/3) 1894: referat och översättning i ”Behovet af en rysk tidning i Finland”, *Nya Pressen* 19/3 1894.

72. ”Voinskja povinnost v Finljandij”, *Moskovskije Vedomosti* 26/2 (10/3) 1894; Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 163; ”Värneplikten i Finland, belyst av Mosk. Vjädmosti”, *Nya Pressen* 13/3 1894.

73. Se t.ex. ”Värneplikten i Finland, belyst av Mosk. Vjädmosti”, *Nya Pressen* 13/3 1894 och ”Mosk. Wjedomosti”, *Uusi Suometar* 13/3 1894.

Danmarks, Greklands, Serbiens och Schweiz årliga militärbudget uppgick till mellan tre och åtta miljoner rubel var Finlands bara två och en halv miljon rubel.⁷⁴

Erkki Sinkko konstaterar att Abovs angrepp gjorde den finländska pressen konsternerad. De statistiska uppgifterna kunde inte utan vidare bestridas.⁷⁵ *Nya Pressens* skribent nöjde sig inte med att förklara skillnaderna i den militära belastningen enbart med känslomässiga argument, som de andra tidningarna gjorde,⁷⁶ utan tidningen utgick i sin argumentering från den finländska värnpliktsarméns grunduppgift. För små länder som Finland var militärens främsta och mest berättigade uppgift att upprätthålla den inre ordningen och, vid angrepp utifrån, statens självförsvar. För stormakters del, som till exempel Ryssland, fick militären ännu en andra uppgift – att vara ett aggressivt makt- och hotmedel. Länder med dylika strävanden måste självfallet bära en flerdubbelt tyngre militärbörda än de små länderna, hävdade *Nya Pressen*. Finland gjorde sin plikt inom egna gränser, ”enligt sin egen af Monark och ständer stiftade värnepliktslag”.⁷⁷

Abov lät sig inte bevakas av den finländska pressens skrivelser och han avslutade en kritisk genomgång av svaren med att konstatera att vid krig ställde Ryssland upp omkring fem procent av hela landets manliga befolkning och Finland endast en och en tredjedels procent. Abov hade väntat sig fakta och siffror som skulle visa varför Finland åtnjöt så stora lättnader vid värnpliktens fullgörande, men nu hade pressen ”enligt sin vana blott svarat med innehållslösa fraser, af hvilka man som känt begagnar sig, då fakta tryta”.⁷⁸ Med ”innehållslösa fraser” avsåg han antagligen också *Nya Pressens* hänvisningar till den begränsade, på konstitutionen baserade uppgift den finländska militären enligt 1878 års lag hade. Men eftersom Abov ansåg att Finland inte hade någon konstitution var dylika argument för honom av intet värde.

74. Abov, G., ”Vojennyj budzet”, *Moskovskije Vedomosti* 8/3 (20/3) 1894; ”Nyheter för dagen”, *Nya Pressen* 23/3 1894.

75. Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 163.

76. Se t.ex. ”Helsingistä. Meidän asewollisuus ja Mosk. Vjedomosti”, *Uusi Suometar* 14/3 1894.

77. ”Vår värneplikt och Mosk. Vjedomosti”, *Nya Pressen* 20/3 1894.

78. Abov, G., ”Razsuzjdenie finljandskoj petjati o voinskoj povinnosti”, *Moskovskije Vedomosti* 1894, kommenterade i ”Värneplikten i Finland och Mosk. Vjedomosti”, *Nya Pressen* 5/4 1894.

Under året 1894 publicerade den flitiga översten minst ett dussin artiklar i den finska frågan. Abov skrev bland annat om de finska lots- och fyrinrätningarna och förespråkade att dessa skulle underställas ryska marinministeriet.⁷⁹ En annan artikel innehöll ett kritiskt referat av professor J. R. Danielsons arbete *Viborgs läns återförening med det öfriga Finland*. Han upprepade i referatet tesen, omhuldad av de rysknationella, att det var ett stort misstag att Viborgs län anslöts till det övriga Finland.⁸⁰ Under rubriken ”En sida ur Finlands statsrätt” skärskådade Abov vidare den utveckling som ”läran om den nya staten genomgått i de finländska lärda och publicisternas arbeten” med avsikten att påvisa den finländska teorins brister från såväl historisk som juridisk synpunkt.⁸¹

DEN FINLÄNSKA PRESSEN BOJKOTTAR RYSKA SKRIVERIER

I början av presspolemiken delgav den finländska pressen publiken en stor del av den ryska sidans åsiktsyttringar, vanligen i form av översättningar och referat. Man ansåg detta vara pressens publicistiska skyldighet.⁸² *Uusi Suometar* intog redan tidigt en försiktigare linje än de andra tidningarna i Helsingfors. Tidningens redaktör Agathon Meurman föreslog i mars 1890 att man skulle ignorera de ryska angreppen. I ett öppet brev till dagstidningarnas redaktörer menade han att det var tidningarnas uppgift att bevaka det egna folkets och sina egna värderingar genom att inte ställa upp som hejdukar för de ryska agitatorerna.⁸³ Meurmans initiativ ledde ännu inte 1890 till något resultat. Medan *Uusi Suometar* sällan reagerade på de ryska angreppen, fortsatte *Hufvudstadsbladet*, *Nya Pressen* och *Päivälehti* i fyra år att göra det; de ansåg att det var viktigt att visa för läsarna hurudant ”mullvadsarbete” de ryska tidningarna gjorde. Dessutom var det inte

79. ”Moskovskia Vjädmosti”, *Helsingfors Aftonblad* 9/6 1894.

80. ”Mosk. Vjädmosti anmäler professor Danielsons senaste arbete”, *Nya Pressen* 12/7 1894.

81. ”Mosk. Vjädmosti om Finlands statsrätt”, *Nya Pressen* 17/5 1894.

82. ”I Moskowskia Wädmosti”, *Hufvudstadsbladet* 6/4 1890.

83. A. M., ”Sanomalehtien Toimittajille”, *Uusi Suometar* 28/3 1890 och Sinkko, *Venääläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 88–89.

enbart fråga om gläfsande, utan de ryska tidningarna föregrep ofta officiella åtgärder från regeringens sida.⁸⁴

En samfällid ändring i de finländska tidningarnas praxis skedde först i slutet av november 1894 efter Alexander III:s död. Den 24 november 1894 publicerade *Moskovskije Vedomosti* ett stort upplagt anfall mot Finland, i form av två stora, trespaltiga artiklar som upptog nästan hela tidningens framsida. Den första artikeln var en redogörelse för kejsar Alexander III:s politik med avseende på Finland, och den andra återgav tidningens syn på Finlands hållning vid kejsarens frånfalle.⁸⁵ Den förra artikeln sammanfattade ett av de centrala påståendena från den ryska sidan under författningsstriden, nämligen att de finska ämbetsmännen hade intrigerat och verkat bedrägligt mot de ryska myndigheterna och kejsaren för att skaffa Finland orättmätiga privilegier. Den senare ifrågasatte finländarnas lojalitet gentemot kejsaren. Antagligen var *Moskovskije Vedomostis* angrepp mot finländarnas lojalitet droppen som fick bägaren att rinna över. Tre dagar senare, den 27 november 1894, träffades redaktionerna för de stora huvudstadstidningarna för ett möte, och följande dag kunde tidningarna meddela sina läsare att man avsåg att framledes helt och hållet ignorera *Moskovskije Vedomosti* och dess uttalanden i finska frågor, vilket man också gjorde.⁸⁶

För att undgå de finländska tidningarnas självcensur bytte Borodkin forum, och signaturen Abov började publicera sig i *Novoje Vremja* från februari 1895. De finländska tidningarnas bojkott utsträcktes då också för en tid till Abovs artiklar i *Novoje Vremja*.⁸⁷ Men eftersom *Novoje Vremja* var en tidning med en betydligt större upplaga och större betydelse än dess kollega i Moskva kunde den inte helt ignoreras, och från 1896 förekommer referat av Abovs nya artiklar i den finländska pressen igen. I oktober 1896 återkom *Uusi Suometar* till bojkottfrågan och menade att den finländska allmänheten antagligen undrar om inte den finländska pressen kunde sluta upp med själv-

84. Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 87, 89.

85. Ett referat av artiklarna publicerades av *Hufvudstadsbladet*: ”Moskovskia Vedomosti kontra Finland”, *Hufvudstadsbladet* 25/11 1894.

86. ”Nyheter för dagen”, *Hufvudstadsbladet* 28/11 1894. Se också Sinkko, *Venäläis-suomalainen lehdistöpolemiikki*, s. 187.

87. Se ”Signaturen G. Abov”, *Hufvudstadsbladet* 29/3 1895.

plågeriet – pressen borde inte ”arbeta som lakejer för hr Abov o. a. genom att sprida deras skrivelser”.⁸⁸

Trots att något besked om en bojkott av de Finlandsfientliga skrivelserna i *Novoje Vremja* inte publicerades,⁸⁹ noterades Abovs skrivelser påfallande sällan i pressen under de följande åren. En överslagskalkyl ger vid handen att av de drygt 30 inlägg som Borodkin publicerade 1894–1898 under signaturen Abov noterades och kommenterades drygt hälften i detalj i den finländska pressen. Av Borodkins inlägg under den nya signaturen ”S. K.”, som han tog i bruk efter Abov, var andelen större, närmare nio av tio, men största delen enbart i form av korta referat och översättningar. Någon möjlighet att gå i polemik mot dem hade man inte efter 1900.

SIGNATUREN ”S. K.:S” FINLÄNSKA NOTISER

När Bobrikov blivit utnämnd till generalguvernör och anlant till Finland hösten 1898, publicerade den konservativt-rysknationella pressen artiklar som stödde hans utnämning och de åtgärder som ingick i hans icke-offentliga program. Till en början fungerade *Moskovskije Vedomostis* korrespondent i Helsingfors, P. H. Messarosj, som Bobrikovs språkrör. Den rollen övertogs snart av Borodkin, som införde artiklar i *Novoje Vremja* under signaturen ”S. K.”. Från oktober 1898 till oktober 1903 publicerade han sammanlagt 69 ”Finländska notiser” (*Finländskija zametki* I–LXIX). Under samma tid verkade Borodkin som Bobrikovs rådgivare, ombud och sekreterare. Enligt professor Tuomo Polvinen var Borodkins huvuduppgift att utarbeta Bobrikovs verksamhetsberättelser, som grundade sig på material insamlat av generalguvernörskansliet. Verksamhetsberättelserna ger en redogörelse för hur de olika punkterna i Bobrikovs program för att

88. “[...] suuri osa Suomen yleisöä kysyy warmaan Suomeen sanomalehdiltä, eiwätkö tahtoi tehdä hywin ja lakata tuosta itsensä-ruoskijan toimesta, eiwätkö herkenisi olemasta hra Abowin y. m. käytyinä heidän kirjoitustensa lewittämisessä.” – h – n, ”Itsensä-ruoskijat”, *Uusi Suometar* 21/10 1896.

89. *Hufvudstadsbladet* tog upp förslaget i följande dags nummer. Tidningen påpekade att frågan inte var helt lätt, eftersom uttalanden i *Novoje Vremja* kom under en stor läsekrets ögon. ”Angreppen mot Finland i *Novoje Vremja*”, *Hufvudstadsbladet* 22/10 1896.

förena Finland med kejsardömet genomfördes, och Bobrikov kallade dem ”ett historiskt försvar” för hans politik i Finland.⁹⁰

Trots att de officiella verksamhetsberättelserna var hemliga, blev Bobrikovs verksamhet känd för en större rysk publik genom Borodkins ”Finländska notiser”, som i huvudsak behandlade samma frågor. Signaturen ”S. K.” skrev bland annat om februarimanifestet, om värnplikten, om partierna, om det ryska språket inom administrationen, om de ryska gårdsfarihandlarna, om den ryska befolkningens ställning, om de ryska läroverken samt om de ortodoxa kyrkoförhållandena.⁹¹ Därtill behandlade han den europeiska kulturadressen ”Pro Finlandia” och den internationella deputationens besök i S:t Petersburg våren 1899.⁹²

Borodkin ägnade många av de finländska notiserna under åren 1898–1902 åt värnplikten och indragningen av den finländska armén. Speciellt aktiv var ”S. K.” sommaren och hösten 1901, efter att värnpliktsförordningen av den 12 juli och manifestet av den 20 juli 1901 avlätits.⁹³ Kejsarens manifest förklarade att bestämmelserna i den finländska värnpliktslagen av den 18 december 1878 ”underkastats revision i syfte att bringa dem i överensstämmelse med bestämmelserna för hela riket” eftersom ”bristerna” i lagen efter tio år blivit uppenbara. Borodkin gjorde klart för sina läsare, i nr XV av sina

90. Polvinen citerar Bobrikovs brev till Borodkin i januari och februari 1904 där Bobrikov konstaterar att "[d]en av Er utarbetade berättelsen är för mig personligen ett synnerligen viktigt dokument. Den innebär ett historiskt försvar av min politik i Finland inför Ryssland", brev från Bobrikov till Borodkin av 16/1 och 8/2 1904, citerat av Polvinen, *Riket och gränsmarken*, s. 331.

91. "Finljudskkija zametki XXXI, Prosto i milo (O nepriznanii finljandtsami zakona z fevralja 1899 g. i ustava o voinskoj povinnosti)", *Novoje Vremja* 12/6 1902; "Finljandskija zametki XVI, Kotoraja iz dvuch? (Partii v finljandii)", *Novoje Vremja* 19/7 1901; "Finljandskija zametki LIX, Russkij jazik v senate", *Novoje Vremja* 11/10 1903; "Finljandskija zametki VII, Presledovanie russkich korobejnikov", *Novoje Vremja* 16/4 1899; "Finljandskija zametki XXIV, Pravosdavnyja tserkovno-obsjtjstvjenija dela", *Novoje Vremja* 21/1 1902; "Finljandskija zametki V, Novij zakon o russkich utjebnych zavedenijach v Finljandija", *Novoje Vremja* 3/3 1899; "Finljandskija zametki XXXVI, (Podtjienie pravoslavnych prichodov duchovn. eksp. Senata)", *Novoje Vremja* 3/7 1902.

92. "Finljandskija zametki IX, Sjutniki", *Novoje Vremja* 25/6 1899.

93. Om bakgrunden till tillkomsten av den nya värnpliktsförordningen, se Christoffer Sundman, "Upplösningen av den finska armén 1901 i ljuset av Bobrikovs dagbok", *Historiska och litteraturhistoriska studier* 92, Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland 2017, s. 295–322.

finländska notiser,⁹⁴ vad det egentligen var fråga om (i översättning av *Dagligt Allehanda*):

[denna] lag kommer att vara af ofantlig betydelse, emedan den utgör det mest betydande och afgörande steget ifråga om Finlands statliga förening med Ryssland [...]. --- Den gör slut på myten om ett särskildt finskt fädernesland, en särskild finsk tron och ett särskildt finskt undersåtskap; den öppnar för ryssar tillträde till de finska trupperna och bryter ned den kinesiska mur, som hittills skilt den finska armén från de ryska trupperna [...].⁹⁵

Det var med andra ord början på en total nedmontering av Finlands särställning.

I juli granskade "S. K." senatens behandling av ärendet och fann det märkligt att senaten inte enhälligt promulgerat förordningen. Han menade att finnarna borde ha hunnit bekanta sig med stadgandena och då insett att landet genom förordningen fått nya förmåner – Finland skulle "tillsvidare bära en värnepliktstunga, som [var] åtta gånger lättare än den, som oafbrutet bäres af Rysslands infödda befolkning".⁹⁶ Han förklarade vidare i en senare artikel att genom en rad (*stroka*) i förordningen upphävdes finska militära institutioner och tjänster som han kallade "hugskott" uppfunna av den finska lantdagen 1878.⁹⁷ Detta medförde en "ofantlig nytta" i och med att överensstämmelsen och föreningen inom militärförvaltningen blev fullständig. Ännu en finländsk notis ägnade "S. K." åt den nya faneden och betonade betydelsen av att samma formulär följdes som i andra delar av den ryska armén.⁹⁸

94. "Finljandskija zامتki XV, Osobenosti novago ustava (o voinskoj povinnosti)", *Novoje Vremja* 17/7 1901.

95. "Nyheter. I Nov. Vremja", *Dagligt Allehanda* 31/7 1901.

96. "Plenum finljandskaga Senata", *Novoje Vremja* 20/7 1901; "Nyheter för dagen. Den finska senatens plenum", *Wiborgs Nyheter* 5/8 1901.

97. "Finljandskija zامتki XVIII. Stroka Manifesta (O voinskoj povinnosti)", *Novoje Vremja* 6/8 1901; "Kaleidoskop", *Dagligt Allehanda* 20/8 1901; "Nyheter för dagen. En rad i manifestet", *Hufvudstadsbladet* 20/8 1901.

98. "Finljandskija zامتki XXII, Novaja prisjaga (Po povadu ustava o voinskoj povinnosti)", *Novoje Vremja* 29/11 1901.

Den finländska pressens reaktion på värnpliktsförordningen och -manifestet var lam, vilket överraskade Borodkin. Den 8/21 (g.s./n.s.) augusti 1901 publicerade *Novoje Vremja* en artikel, där "S. K." förundrade sig över att de finländska dagstidningarna förhållit sig likgiltiga till den nya stadgan om militärtjänstgöring. Han menade att man nog talade vitt och brett om allehanda småsaker, men i en så här pass viktig fråga fick man inte en rad till stånd. Han ansåg att *Novoje Vremjas* läsare säkerligen var förvånade över en dylik likgiltighet och spekulerade om att den finländska pressen bojkottade frågan.⁹⁹

Uusi Suometar, som dittills hållit låg profil, tog då bladet från munnen och skrev en skarp ledare om *Novoje Vremja* och värnpliktsaken.¹⁰⁰ Tidningen undvek att säga något om kärnfrågan – strävandena att upphäva autonomin – utan tog fasta på de motstridiga grunderna för värnpliktslagens revision som den ryska sidan framfört. Som tidigare framgått, hade den ryska sidan sju år tidigare, bland annat genom Abov, krävt att Finland skulle bära en större andel av värnpliktsbelastningen. När man nu försökte motivera indragningen av den finska värnpliktsarmén med att man i stället ville lätta på bördan för Finland, så svarade detta inte alls mot de tidigare strävandena med reformen som ännu återspeglades i vissa av förordningens bestämmelser. *Uusi Suometar* konkluderade att det var "alldeles felaktigt och opassande att *Novoje Vremja* försöker inläsa i Hans Majestäts nådiga förordningar och manifest någon annan tanke än vad de, rätt uppfattade, innehåller". Tidningen fann ett dylikt förfarande vara i högsta grad förkastligt, eftersom det hos lättrogna personer kunde väcka en felaktig uppfattning om de nådiga åtgärdernas betydelse.¹⁰¹

Från 1900 framåt skrev "S. K." allt oftare om motarbetandet av "föreningsåtgärderna": hela 15 av hans finländska notiser (*Finljudskija Zametki*) behandlade det framväxande passiva motståndet mot förryskningen. "S. K." fick ofta stå oemotsagd då det för den finländska pressen blev allt svårare att reagera på hans artiklar på grund av censuren som blev allt striktare under Bobrikovs tid.

99. "Novii ustav o voinskoi povinnosti, vnutr izv", *Novoje Vremja* 8/8 1901; se också "Pikku uutisia", *Uusi Suometar* 22/8 1901.

100. "Novoje Wremja ja asewelwollisuusasia", *Uusi Suometar* 24/8 1901.

101. Ibid., fri översättning av författaren.

Sin sista finländska notis, där han glädde sig över att riksspråket nu införts som behandlingsspråk i den finländska senaten, publice-
rade Borodkin i oktober 1903.¹⁰² Under hösten 1903 och våren 1904
ägnade sig han sig åt att sammanställa en kompletterad version av sin
i Finland mest kända bok om kriget vid Finlands kuster, till vilken en
förstudie utkommit redan 1903.¹⁰³

I Finland innebar Bobrikovs generalguvernörskap 1898–1904 en
istid för yttrandefriheten. Men redan ett år efter Bobrikovs död
upphävdes förhandscensuren i och med novembermanifestet 1905
och de finländska tidningarna och journalisterna kunde igen andas
och skriva friare. Pressen försvarade nu öppet Finlands ställning som
ett autonomt storfurstendöme, medan Borodkin i sina pamfletter och
historiska undersökningar – nu under eget namn – lika energiskt
ställde sig bakom Bobrikovs politik och de rysknationella kretsarnas
syn på Finland som en rysk provins.

FINNOFOBEN SOM ÄLSKADE FINLAND¹⁰⁴

När det i slutet av november 1898 i Helsingfors spreds ett rykte om att
Borodkin skulle utses till rådgivare för Bobrikov, fick den finländska
pressen en välkommen chans att ge Borodkin en ordentlig örfil. Med
hänvisning till ryktet skrev *Päivälehti*s chefredaktör Eero Erkko
en ledare med rubriken ”Onko mahdollista?” (Är det möjligt?), där
han påminde tidningens läsare om att överste Borodkin blivit känd
främst genom de artiklar i *Novoje Vremja* som denne låtit publicera
under pseudonymen Aboff. En utnämning av Borodkin var därför
inte möjlig, menade Erkko:

102. ”Finljandskija zametki LIX, Russkij jazik v senate”, *Novoje Vremja* 11/10 1903.

103. M. Borodkin, *Vojna 1854–1855 gg. na finskom poberezjje, istoritjeskij otjerk*, S.-Peterburg
1904, på svenska: M. Borodkin, *Kriget vid Finlands kuster 1854–1855*, Helsingfors:
Söderströms 1905; förstudie: M. Borodkin, *Vojna na finskom poberezjje 1854–1855 gg.*,
S.-Peterburg 1903.

104. En tvådelad podcast med detta namn på finska om Michail Borodkin publice-
rades 18 oktober 2021 av journalisten Harri Alanne vid YLE, <https://areena.yle.fi/podcastit/1-50974183> (hämtad 14/2 2023).

Och denne man som vårt folk lärt sig känna som en av de värsta Finlands-ätarna, han skulle nu bli generalguvernörens rådgivare. Detta kan vi omöjligt tro. Ryktet måste vara utan fog, framfött av skräckslagen fantasi.¹⁰⁵

Erkko antog att Borodkin själv skulle tacka nej till uppdraget om ett sådant, mot förmodan, skulle erbjudas honom. Liknande artiklar publicerades i de andra huvudstadstidningarna. Man ansåg att Borodkin inte hade något att skaffa i Finland och framhöll, med *Hufvudstadsbladets* ord, att "[...] hans existens bland ett folk, hvars allmänna mening han i så hög grad sårat, icke för honom kunde blifva angenäm."¹⁰⁶

Ryktet om Borodkins anställning var inte gripet ur luften. Bobrikov och Borodkin hade under hösten planerat en post för Borodkin i Finland och ett beslut var nära förestående.¹⁰⁷ Men pressens hotelser gick hem och Borodkin och Bobrikov backade. Redan två dagar efter *Päivälehtis* ledare kunde *Aftonposten* meddela att Borodkins anställning "dessbättre inte torde besanna sig".¹⁰⁸

Det är svårt att uttröna varför just "Aboff", alias Borodkin, var så illa omtyckt av den finländska pressen trots att han bara var en bland flera ryska publicister. Som framgått använde Borodkin signaturen "Abov" endast under en rätt kort period. Men av någon anledning dröjde det inte mer än knappt sex månader från publicerandet av hans första artikel innan pressen började utnyttja hans signatur som ett slags artnamn för de ryska publicisterna: de var "aboffare". *Päivälehti* skrev i juli 1894: "Alla aboffare är ilska misantroper – Gud vet, vad illa finländarna har gjort dem."¹⁰⁹ Var orsaken till alla de smädelser som riktades mot just Abov att artiklarna, enligt Lauri Hyvämäkis

105. Fri översättning av författaren. "Ja tämä mies, jota kansamme on oppinut tuntemaan yhtenä pahimmista 'Suomi-syöjistä', hän tulisi nyt kenraalikuvernöörimme neuvonantajaksi. Sitä on mahdoton uskoa. Huhun täytyy olla perätön, pelonalaisen mielikuvituksen synnyttämä." "Onko Mahdollista", *Päivälehti* 26/11 1898.

106. "Ett rykte", *Hufvudstadsbladet* 27/11 1898.

107. Den 16 oktober 1898 skrev Bobrikov till Borodkin och bekräftade att dennes omlokalisering (till Helsingfors) skulle genomföras efter krigsminister Kuropatkins återkomst. Brev från Bobrikov till Borodkin 4/10 (16/10) 1898, Bobrikov, N.I., Fund 1000, Inv. 2, Op. 158, Ryska nationalbiblioteket, S:t Petersburg.

108. "Öfverste Borodkins anställning", *Aftonposten* 28/11 1898.

109. Fri översättning av författaren, "Moskowskija Wjedomostin arwosteluja", *Päivälehti* 12/7 1894.

karaktäristik, var giftiga men faktaspäckade?¹¹⁰ Framstod han eventuellt som en mera kunnig motståndare än de andra korrespondenterna?

Borodkin var inte bara militär utan också militärjurist. Som jurist närmade han sig källorna från ett juridiskt perspektiv, och tillämpade ett legalistiskt, rättspositivt grepp. Han läste dokumenten som de var skrivna utan att försöka tolka dem. Eftersom grundlagarna från svenska tiden inte nämndes av Alexander I i hans regentförsäkran, fanns det inget skäl att anta att dessa grundlagar skulle ha avsetts av kejsaren. Om ”konstitutioner” användes i pluralis, då hänvisade termen, enligt Borodkin, till uppsättningar av regler, inte svenska tidens grundlagar. Ryssland hade i fredsfördraget i Fredrikshamn erhållit sex svenska län inkluderande Åland samt en del av svenska Västerbotten, inte Finland – därmed var Finland ingen stat vid anslutningen till Ryssland. När den finländska sidan mötte dylika juridiska argument, som i en del fall var svåra att motsäga rent rättsvetenskapligt, kan det ha framkallat en maktlös vrede som kan drabba vem som helst som utsätts för paragrafyrtteri från en motpart som håller på sin rätt och inte tar någon hänsyn till rättvisa, det som moraliskt kan sägas utgöra det rätta. Finländarna hade utnyttjat den handlingsfrihet de erhållit av de ryska kejsarna och deras rådgivare för att utveckla sitt samhälle i en riktning som under loppet av 1800-talet förde landet närmare västeuropeiska värderingar än vad rysknationalisterna hade önskat. Samtidigt stärktes kulturgemenskapen med Sverige.¹¹¹ Under författningsskampen ställdes med andra ord den finländska uppfattningen om en *de facto* autonomi mot den rysknationella synen att en *de jure* autonomi saknades. Det är möjligt att finländarna av Abov påmindes om denna diskrepans och att hans angrepp därför hotade finländarna i deras grundtrygghet, i tron på en autonom stat.

Förhandscensuren upphävdes i och med novembermanifestet 1905 och tidningarna tilläts skriva om statliga angelägenheter igen. *Hufvudstadsbladet* betecknade den uppsats med rubriken ”I sanningens intresse”, som Borodkin insänt till tidningen i maj 1906, som ”ett

110. Fri översättning av författaren, Hyvämäki, *Ennen routaa*, s. 140.

111. Se Torkel Jansson, *Riksprängningen som kom av sig*, Stockholm: Atlantis 2009, s. 337–338 och Kristiina Kalleinen, *Valtioaamun aika, Suomen Suurirubtinaskunta 1809*, Helsinki: Gaudeamus 2023, s. 301–305.

märkligt tidens tecken".¹¹² I uppsatsen försäkrade Borodkin att han ingalunda hatade Finland såsom den finländska pressen låtit förstå.¹¹³ Tvärtom, han älskade landet – han var ju född i Finland, där fanns hans kära anförvantes gravar, och till Finland anslöt sig hans bästa minnen. Han hade ofta och öppet erkänt alla dess många vackra och fördelaktiga sidor. Han hade skrivit att Finland i många avseenden förtjänar "ett aktningfullt erkännande". Det som skiljde honom från finländarna, förklarade han, var hans uppfattning om landets politiska ställning. Medan finländarnas uppfattning byggde på teorin om en finländsk stat, utgick han från att Ryssland hade suveräna rättigheter, som "var högre än Finlands rätt", det vill säga Ryssland hade suveräna rättigheter över Finland. Han betonade att "för oss ryssar och finnar är det dock nödvändigt att [...] komma till samförstånd, finna ett *modus vivendi* för vårt gemensamma politiska lif".¹¹⁴

Någon förståelse för denna tanke fick Borodkin inte. *Hufvudstadsbladets* redaktion menade att Borodkin fick finna sig i att hans kärlek "ej hade någon utsikt att bli besvarad och att hans fortsatta skrivelser i det ena eller andra finnofoborganet inte intresserade Finlands folk".¹¹⁵ I det senare avseendet hade redaktionen visserligen fel – Borodkins uppträdanden i olika forum, liksom hans verksamhet som författare, skulle under de följande dryga tio åren noga rapporteras och kommenteras i den finländska pressen – men i det att Borodkins kärlek till Finland inte besvarades hade redaktionen helt rätt. Han deltog i flera kommissioner vars arbete var inriktat på att integrera Finland med Ryssland. Men den politiska klyfta som hade uppstått mellan Ryssland och Finland under de föregående årtiondena, och som presspolemiken hade lagt i öppen dager, gick inte mera att överbrygga ens med kejsarens påbud. "Ju längre förryskningsåtgärderna fortskred, desto mer växte aversionerna mot allt ryskt", framhåller professor Henrik Meinander.¹¹⁶

112. M. Borodkin, "I sanningens intresse", *Hufvudstadsbladet*, 8/5 1906.

113. I en kommentar till en dispyt i tidningen *Slovo* mellan en ingenjör Demtschinskij och Borodkin avfärdar *Nya Pressen* i april 1906 Borodkin som "den kände" generalen som gjort sig en "karriär och ett namn på sitt hat till Finland", "Frågor och svar. (Hr Borodkin spelar naiv)", *Nya Pressen* 7/4 1906.

114. "Frågor och svar. (Hr Borodkin spelar naiv)", *Nya Pressen* 7/4 1906.

115. *Ibid.*, redaktionens efterskrift.

116. Henrik Meinander, *Finlands historia*, Helsingfors: Söderströms 2006, s. 147.

Arkitekten, konstnären och författaren Jac. Ahrenberg sägs ha konstaterat att det var järnvägarna och Bobrikov som förenade Finland: järnvägarna ekonomiskt och Bobrikov politiskt. Han menade att det var Bobrikovs åtgärder som fick det finska folket att inse att det hade något gemensamt att försvara, nämligen landets grundlagar.¹¹⁷ Som Bobrikovs medarbetare och som en av dem som beredde marken för Bobrikov, formulerade hans program i pressen och bidrog till att genomföra det, bör Borodkin tillskrivas minst en del av den äran.

¹¹⁷. Jussila, *Suomen suuriruhtinaskunta*, s. 635.

Hur minnas Runeberg?

Exemplet ”Döbeln vid Jutas”

FÖRR KUNDE MAN *Fänrik Ståls sägner* utantill, heter det. Skolan erbjöd en idealisk kaserngård för den exercisen. Huruvida inövningen skedde med entusiasm och patriotism eller medelst karbas och annan bestraffning gör till saken föga. Där satt de.

Tydligen satt de lika stadigt i Sverige som i Finland, exemplen hoppar sig. En lärare som brann för välläsningens metodik vid 1800-talets slut var Oscar Svahn, lektor i Kalmar från 1867 och författare till väl spridda läroböcker i ämnet. I dem manar han till grundlighet vid det muntliga framförandet. Betoningen ska vara riktig, både etymologisk och logisk. Förstånds- och känslobetoningar ska i texten markeras med streck. Ömsom läser läraren, ömsom klassen, om och om igen. Det hela är tidskrävande, men det är det värt:

Visserligen kunna under loppet af ett år icke många stycken i Fänrik Stål medhinnas. Men de som verkligen medhunnits, äro så lästa, att de blifva lärjungens egendom för lifvet. Och det är hvars och ens erfarenhet, att denna minnets egendom är en guldgrufva, ur hvilken ständigt nya skatter kunna hemtas.¹

Denna uppsats är en med lätt hand omredigerad version av ett bidrag till *Mielikuvituksen maailmat. Fantasins världar. Worlds of Imagination. Tieteidenvälisiä tutkimuksia kirjallisuudesta. Tvärvetenskaplig litteraturforskning. Explorations in Interdisciplinary Literary Research. Essays in Honour of Prof. Bo Pettersson*, Merja Polvinen, Maria Salenius & Howard Sklar (red.), Åbo: Eetos 2017.

1. Svahn cit. i Karin Tarschys, *Svenska språket och litteraturen. Studier över modersmålsundervisningen i högre skolor*, Stockholm: Natur & Kultur 1955, s. 244.

För maximal fostrande verkan gällde det ju att ta sägnerna till sig, göra dem till sina. Pedagogikens principer var tydliga på denna punkt: *Tantum scimus, tantum memoria tenemus*. Det vi vet är det vi har i minnet, mer än så vet vi inte.

Den svenska skolans utantilläxa under hela det sena 1800-talet bestod av Tegnér, Geijer och Runeberg; mot sekelslutet anslöts Viktor Rydberg. De tre var ett triumvirat som, när svenskan i pedagogiskt hänseende hade slutat betraktas som ett språkämne bland andra, gavs rollen av gestaltat modersmål. Det var de som i dikt hade gjort klart vad språket är mäktigt, och vilken makt det kan ge sina brukare.

Sanningen är väl, som lektor Svahn lät förstå, att skolan faktiskt inte kan medhinna så många Fänrikar. Den kunde det inte i Sverige och den kunde det inte ens på hemmaplan. I Finland var det dock efterkommande till det folk som blött, nära sörjande, som memorerande nötte skolbänken. I de årsberättelser som avgavs av Helsingfors Lyceum, ett framgångsrikt försöksläroverk i Finland, kan vi följa pensum. Rektor Emil Bööks rapporter om läroåren ger vid handen att den del av lärotimmarna i modersmålet som inte vikts för stilistiska övningar inriktats på deklamation, icke minst av *Fänrik Ståls sägner*. I anslutning till detta har tid ägnats – här avses tydligen senare delen av 1850-talet –

”smärre rhythmiska öfningar, bestående deri, att eleverna fått sig förelagdt att i bunden stil efter trochaiskt och jambiskt versmått omskrifva meningar och återge tankar, hvilka af läraren framställt i obunden form”.²

Syftet kan antas ha varit att bringa det bundna föredraget inom hörhåll för elevens naturliga tal. Verkan kan förstås ha varit den motsatta: att den bundna formen framstått som uttalat artificiell.

I Bööks årsredogörelse för läroåret 1874–1875 anges att lärdomsskolans första klass har memorerat tre icke namngivna dikter ur sägnerna. Andra klass har memorerat två: ”Sven Dufva” (112 rader) och ”Lotta

2. Karl Gabriel Leinberg, *Helsingfors lyceum under de trettiofem första åren af dess verksamhet*, Helsingfors: okänd utg. 1866, s. 73–74.

Svärd” (176 rader). Ofta utgör Fänrikarna även uppsatsämne, med rubriker som ”Karakteristik av Munter”, ”Löjtnant Zidén i striden vid Wirta bro” eller ”Lotta Svärd efter slaget vid Oravais”. ”Döbeln vid Jutas” figurerar inte bland lyceisternas utantilläxor. Så är denna dikt också den näst längsta av sägnerna. Dess 250 rader överträffas endast av de 336 som utgör ”Molnets broder”. Troligen förskonades lyceister från samlingarnas digraste nummer, det vill säga mest arbetskrävande minnesläxor. I dem fick mer hängivna recitatörer lysa, drivna av ädlare mål än att klara klassen.

”En samling sånger” är Runebergs generiska underrubrik för *Fänriks Ståls sägner* i båda samlingarna, 1848 såväl som 1860. De har berättats av fänriken, de är komna ”från gubbens läpp”, men sångbara har de gjorts av den lyssnande studenten. Mycket har skrivits om hur och i vilken högre mening de tagits ur folkets minne, hörts och återbördats. G.M. Waenerberg, Runebergs lärarkollega i Borgå, kallade i hänfönda ordalag Runeberg nationens hjärta och mun.³ Munnen ägde föra hjärtats talan. Lars Burman har poängterat att sägnerna går att läsa också som en balladsamling, rentav som ”en romantisk dröm om en förlorad muntlighet. Drömmen om en genuin berättarröst gestaltas i balladerna genom ett sentimentalt återskapande av muntligt berättande i skriftlig form”.⁴ *Canto* var den term George C. Schoolfield, en i sitt ordval alltid eftertänksam forskare, fann riktig för att beteckna den runebergiska sägnen.⁵ Den har klang.

Denna artikel utgår från muntligheten som bärande modus i sägnerna. Dessutom vill den dryfta muntlighet i vad man kunde kalla stark utgåva, recitation som leverans ur minnet. Min exercis utförs med ”Döbeln vid Jutas”, läst med siktet inställt på egenskaper hos dikten som faciliterar lagring i minnet. Just på denna punkt är källäget dåligt. Det har visat sig svårt att finna dokumentation om hur dikten lästs utantill, eller ens om att den blivit så läst. Än vanskligare

3. Johan Wrede, ”Fänrik Ståls Sägner. Om minnet som dikt – om dikten som minne”, Bengt Landgren (red.), *Att välja sin samtid*, Stockholm: Norstedts 1986, s. 265.
4. Lars Burman, ”Den retoriske Runeberg”, *Historiska och litteraturhistoriska studier* 79, 2004, s. 46.
5. George C. Schoolfield, *A History of Finland's Literature*, Lincoln and London: University of Nebraska Press 1998, s. 312.

är det att hitta explicita belägg för att denna dikt, eller andra sägner, är utformad för minnesplanering, och detta helt bortsett från att all bunden och rimmad vers i sig innehåller stadiga mnemotekniska stöttor. Centrala verk som Yrjö Hirns *Runebergskulten* (1935) eller kommentarerna i Runebergs *Samlade skrifter* är fämälda i fråga om deklamerad dikt. I det som här följer prövas en kvalificerad gissning om hur en instrumentell författaravsikt kan tänkas röja sig i dikten. Runeberg visste att han skrev minnesvärd text, om stora minnen och om att minnas. Den öppnare frågan är om han också visste att säkra sin text för minnet, att göra den memorerbar.

”Döbeln vid Jutas” undersöks utifrån antagna arbetsfaser, vedertagna inom retoriken. Uppfinnandet (*inventio*) och ordnandet (*dispositio*) har av forskningen behandlats mer ingående än utförandet (ofta sammanfattat som *elocutio*). Min proportionering av stoffet beaktar detta. Den läsare som till äventyrs inte har överantvaradat hela dikten åt sitt minne hänvisas till Svenska litteratursällskapet i Finlands kritiska edition av Runeberg, med diktryck i originalfaksimil (*Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg V*), samt till editionens kommentar av Johan Wrede (*Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg XIV:1*). Dessa betraktas här som känt underlag. Siffror inom parentes avser versrad i diktrycket av ”Döbeln vid Jutas”. Dock citerar jag då och då passager för att säkerställa att dikten hålls konkret närvarande i texten. Det är den det handlar om.

Till editionen hänvisas också de läsare som visserligen har dikten i minne men har glömt var i minnet den lagts, var dess *loci* finns. Detta om *loci*, minnesplatser, sägs som en bugging för Dame Frances A. Yates. I Hennes stora studie över minneskonsten, *The Art of Memory* från 1966, görs inte konkreta nedslag i mitt försök, men den utgör den yttersta inspirationen till min läsning av Döbelndikten som objekt för *ars memorativa*. Talekonsten och minnets konst har en lång gemensam historia och jag lutar min framställning mot den klassiska ciceroniansk–quintilianska synen på det välformade talets uppbyggnad. Om man besinnar att Runeberg 1830 utnämndes till docent i vältalighet och 1837 till *eloquentiae et poëseos lector* i Borgå kan hans egenskap av retoriskt präglad författare inte sägas ha blivit särskilt starkt fokuserad av forskningen. Framhållas bör dock Lars Burmans föredrag om den retoriske Runeberg, liksom Olaf Homéns

ett halvsekel äldre *Poetik*, där många välfunna runebergiska exempel diskuteras.⁶

I en kommentar till ett kort kompendium om predikokonsten av Runebergs hand har Burman pekat på hur – och dryftat varför det kan komma sig att – homiletiken i kompendiet framstår som ren retorik i förkristet antik utgåva.⁷ Skalden var som bekant såväl vältalighetslärare som 1838 prästvigd. Burman anför Augustinus persuasiva och framtidsdräktiga argument för kristet bruk av antikens kunnande: ”skall sanningens försvarare vara sämre rustade på vältalighetens område än falskhetens?” För det konkreta fallet ”Döbeln vid Jutas” kan och bör tillfogas att diktens hjälteroll på slutet fylls upp för att bli en symbolgestalt i vilken kristen sanning uppenbaras.⁸

INVENTIONEN

”Döbeln vid Jutas” ligger sist i den första samlingen av sägnerna och utgör en pendang till ”Vårt land”, den hymniska öppningsdikten. Den är skriven som ett äreminne, eller en hjältesaga. Diktens slutkadens är att fosterlandet ständigt bland sina skönsta dagar bör, kommer att, ”skall” minnas Döbelns dag. Det är den dagen dikten minns för oss. Vår uppgift är att minnas dikten.

Dess position som motstycke till samlingens hymniska upptakt får både eftertryck och en förklaring i det faktum att diktens fem sista strofer – dess avslutande femtedel – saknas i den första handskriften. De har tillfogats senare och utgör diktens etiska coda, dess avslutande sats. Där apostroferas Gud av Döbeln. Till sist, om ramfiktionen gäller, apostroferas fosterlandet av fänrik Stål. Fogen mellan första konception och tillagd coda röjer sig däri, att allt som föregår i dikten *kunde* vara sådant som någon avlyssnat, råkat höra, anat. Hjältens tre med fritänkarens raket till Gud riktade strofer däremot kan enbart den

6. Burman, ”Den retoriske Runeberg”; Olaf Homén, *Poetik*. Genomsedd och utgiven av Erik Ekelund, Helsingfors: Holger Schildts Förlag 1954.

7. J.L. Runeberg, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg*. Sjuttonde delen. II, Lars Huldén, Barbro Ståhle Sjönell & Pia Forssell (utg.), Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2005, s. 126–127. Hädanefter Runeberg, SS XVII:2.

8. J.L. Runeberg, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg*. Fjortonde delen. I, Johan Wrede, Helena Solstrand & Ulla Terling Hasán (utg.), Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 1987, s. 268. Hädanefter Runeberg, SS XIV:1.

sistnämnde ha hört, då Döbeln ”stod där ensam i den hemska runden” (*Fänrik Ståls sägner, Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg V*, rad 206; hädanefter anges i löptexten endast radnummer). Stegningen från hjältesaga till livsfilosofisk gudsbrottning lyfter dikten till en nivå där den blir motpart till ”Vårt land”. Den blir en krigshistorisk förankring av en hymnisk fosterlandsapoteos. De två ramar in samlingen.

Georg Carl von Döbelns dag inföll vid Jutas vid Nykarleby den 13 september 1808. Febrig och svag lämnar Döbeln sin sjuksäng, samlar och anför sina trupper, kastar det ryska anfallet överända och öppnar därmed en oumbärlig reträttväg för Carl Johan Adlercreutz. Han leder slaget men ger i diktens slutparti till känna att han har en högre ledning att tacka för sin seger. För sådant högre befäl har historien en nerblodad rättfärdighetsformel: *Deus vult*. ”Viljestyrkan välsignad”, lyder Johan Wredes summerande karakteristik av dikten.⁹

Dikten om Döbeln är den av sägnerna där Runebergs stora tema – av Michel Ekman beskrivet som spänningen mellan kaos och ordning¹⁰ – tydligast och mest uthålligt dras ut i fält. Verb för ledning hopar sig mot diktens mitt, i sjunde och åttonde strofen: ”Hvem skulle samla våra glesa leder” (71), ”men ordnarn borta var” (74), ”Som fört i hundra blodigt sköna strider / sin tappra, björneborgska skara an” (76–77), ”Den skulle slumpen leda, icke han” (80), ”J kunden kämpa, icke så befälla” (86). De är här alla minusmärkta, talar om brist på ledning; det är en helt annan brist än den gagnlösa ”tröst och ledning” (3) som herr prosten erbjöd då temat lanserades i diktens upptakt. I nionde strofen träder Döbeln, bristens bot, in på scenen. Hjältens entré är infattad i diktens – förutom replikerna – enda i presens hållna parti, tionde och elfte strofen, vilket ger den både relief och stegrad intensitet.

Gif akt, tyst, hör! Det ljud hurra på höjden.
En man till häst syns nalkas. Hvem är han?
Hör hvilken storm af rop! Hvad vållar fröjden,
Som brusar jublande från man till man?

9. Johan Wrede, *Jag såg ett folk... Runeberg, Fänrik Stål och nationen*, Helsingfors: Söderströms 1988, s. 155.

10. Michel Ekman, *Kaos, ordning, kaos. Människan i naturen och naturen i människan hos J. L. Runeberg*, Helsingfors: Schildts 2004.

Hurra, hurra far öfver fält och kullar,
Det slukar massor, vidgas, växer, rullar
Som en lavin af röster ned mot daln.
Ha, han har kommit, han och ingen annan,
Den lilla mannen syns med band om pannan,
Den ädla, tappra, varma generaln.

Han bjuder tystnad. Hör hans röst! Han ropar
Till detta folk, som striden nyss förspred;
Han rider fram, de sluta sig hans hopar,
Och det blir skick på nytt från led till led.
I täta rader blixtra ren gevären,
Den svartnade, i trasor klädda hären
Står ordnad, hotfull, fruktansvärd igen;
Den har ej mer blott döden att förbida,
Den tänker segra nu, ej endast strida,
En annan ande hvilar öfver den.¹¹

I den tionde strofen står hären åter ordnad. I god ledning ingår också uppmärksamhet, omsorg och personalpsykologi, och de sju följande stroferna (111–180) ägnas detta. Det som återstår av dikten före codan är raskt expedierat: en segervillig och segerviss här går till attack och segrar. Segrar gör den i egenskap av samlad styrka. Slutets lakonism har påpekats. Dess korthuggenhet var än mer markant när den låg vid diktens faktiska slut, innan codan tillkom. I codan besinnas vad som gjort det möjligt för Döbeln att förverkliga de stora planer som under truppevyn ”hvälfdes i hans sinne” (116), vad som ytterst gett honom nödig ”kraft att stridens massor hvälfva” (232). Att välva är i det senare fallet liktydigt med att styra, leda. Härförandets etos och konst, en karismatisk ledares seger, är alltså diktens ämne. Episk stomme för ämnet utgör den bild av skeendet som författaren övertog från Gustaf Montgomerys redogörelse för krigets förlopp från 1842.

11. Raderna 91–110.

DISPOSITIONEN

Runeberg dramatiserar redogörelsen, han fördelar den på tablåer som ges konkretion medelst scenografi och rekvisita, och han introducerar talare i direkt anföring. Talrollerna är förutom berättaren sex till antalet: prosten, Döbeln, den unge läkaren, korpral Standar, trumslagar Nord, samt den sårade ynglingen. Döbelns tal står för 30 procent av hela textmassan; totalt upptar direkt anföring 42 procent av det hela. Diktens karaktär av talpjäs lanseras starkt redan i första strofen. Jämlikt ramkonventionen – markerad i öppningsordens preteritum: "Herr prosten talte" – är dock alla repliker och monologer återgivna citat som fällt in i fänrikens berättelse. Stämmornas mångfald utannonseras tidigt genom att prosticitatet i sig inrymmer ett infällt Döbelncitat. Stilnivåernas mångfald utannonseras i samma manöver, i Döbelns magstarka "Drif ut prelaten". Dikten gör lika rakt tvärtom som Sven Dufva, den börjar med en *punchline* och slutar med en invokation. Som manus för muntligt föredrag erbjuder den en sällsynt bredd, den är ett äreminne tryfferat med vad Johan Wrede benämnt "en dittills osedd, respektlös realism".¹²

Berättelsen är utlagd som följer: herr prosten beskriver Döbeln och indirekt sig själv (1–10); berättaren beskriver prosten (11–14) och efter scenbyte Döbelns tillstånd (15–27) och läkarens entré (28–30); Döbeln talar om läkarens och krigets etik (31–50); berättaren ser läkaren och Döbeln finna varandra (51–60). Nästan en fjärdedel av dikten har ägnats två mycket olika men i sista hand gagnlösa besök, ägnade själavård respektive kroppens bot. Efter sjukbesöken är Döbeln helt hänvisad till sig själv, till dess diktens coda fastslår annat. Prosten fanns inte hos Montgomery. Det var diktens argumentation som kallade på honom, han är en retorisk figur.

Berättaren byter scen och panorererar mollstämt över slagfältet, där "ordnarn" saknas (61–90); fem namngivna befäls personer zoomas in (81–90), börjande med "tappre Eek", apostroferad i ett plötsligt och sju gånger upprepat bruk av andra person singularis. Här införs ett duande som är nytt och apart nog för att skärpa öronen för det intensiva bruk av tredje person som ska komma vid den första diktredaktionens mitt

12. Wrede, "Fänrik Ståls Sägner. Om minnet", s. 177; Runeberg, SS XIV:1, s. 26–27.

och vändskiva, Döbelns ankomst (framför allt 98, 101). Vändskivan har förlagts till redaktionens absoluta mitt. Det sker till synes med samma matematiska precision som rådde Jean Racine att förlägga peripetin i sin *Phèdre* vid dramats exakta mittpunkt. Runeberg må räknas som romantiker men snittet är här klassiskt. Peripetin föregås av en dräktig paus där dikten skiftar från largo till allegro. Döbeln anas, annonseras, anländer, och hären är som förbytt. Hans entré är en *scène à faire*, grandios både som sedd och som diktad.

Här vill jag göra en utvikning. Forskningen synes ha kommit överens om att Runeberg har överdimensionerat jublet vid Döbelns ankomst. Hela striden ges storformat trots att Döbeln torde ha förfogat bara över halvtannat tusental man för en front vars längd understeg en kilometer, skriver Eirik Hornborg.¹³ Men detta bör ses mot den truppmönstring som följer. Mönstringen rymmer – förutom berättarens sammanbindande observationer om Döbeln – tre dialoger, med tal och med åtbörd och svar på tal (122–181). Man kunde säga att Runeberg här har mätt med Borgåmått. Att vika sex strofer åt vanligt fotfolk får sägas vara rundlig inspektion.

Men diktens scen inför drabbningen *har* proportioner. Dess poäng är inte att napoleonisera slaget vid Jutas utan att ur en femtonhundramanna grå kohort ta tre stickprov som i egenskap av talande subjekt *pars pro toto* åskådliggör kampviljan. De tre kämparna, medfarna men icke slagna, erbjuder ett krigshistoriskt längdsnitt. En (korporal Standar) har prövats under den pågående krigssommaren, en (trumslagar Nord) prövades redan i gustavianska krig, och en är en yngling, ännu icke till fullo prövad. Om vi lånar diktens rätt udda bissering av ett udda verb: Döbeln kunde välva både planer (116) och härar (231), men sin framgång fick detta välvande i kraft av hans starka grepp om varje enskild man. En utifrån uppförstorad strid kunde rentav låna sig till satir. Så skedde ju med striden mellan grodor och möss i grekantikens *bachtryomachi*. Men här tecknas bilder inifrån, besked ges av en som var med. Sådan är krigarnas mentala beredskap enligt den av Runeberg utarbetade fiktionen.

13. Se Wredes kommentar, J. L. Runeberg, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg*. Femte delen, Kerstin Nyqvist, Lars Oljelund, Helena Solstrand och Johan Wrede (utg.), V, Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 1974, s. 273.

Döbelns anfallsorder (182–190) följs av attack och seger, med rask manöver och klingande spel som summeras i en enda strof, den tjugonde (191–200). Att måla bataljer var sällan i sig någon angelägenhet för Runeberg. (I ”Gamle Hurtig” får den avgörande striden knappt en rad.) Ihärdig polysyndes, med fem ”Och” vid radstart, bidrar till den tjugonde strofens snabba andning. Codan, med berättarens skifte från strid till frid (201–210), och med fältherrens tack till brodern och seergivaren Gud (211–240), röjer att Döbeln äger en insikt som är avsedd att i läsarens ögon slutligt adla honom: Gud hjälpte. Här preciseras arten av hans fritänkande. Självårdens och läkarvårdens välsignelser har han underkänt, men den högstes närvaro i människans värld tror han på. ”Hans Döbeln er en daarlig Fritænker”, hävdade Georg Brandes om Runeberg.¹⁴ Så dålig var han väl inte, men hans fritänkeri var av ett äldre, deistiskt märke.

Pronomina duggar tätt i Döbelndikten. Det sker bjudande och uppfordrande och med en frekvens som överträffas bara av diktens pendang i samlingen, ”Vårt land”, vars sätt att deiktiskt frammana tid och rum skarpsinnigt har genomlysts av Bo Pettersson.¹⁵ Pronomina skapar ett rum för deklamationen i och med att de pekar ut riktningar för ett rum, som deiktiska markörer gör. Teaterforskaren Alessandro Serpieri har i flera studier undersökt på vilket sätt det rum som dramats mimesis inrättar är ett deiktiskt rum: det är enligt honom genom deixis texten situeras.¹⁶ Serpieris kronvittne är ständigt Shakespeare, ordkulissernas man.

I dikten om Döbeln är det länge *han* som är styrande pronomen; det avbryts av en rad du-former som skärper kontrasten för *hans* återkomst, nu på slagfältet. Sedan följer de tre dialogerna med fotfolk, och därpå striden. I codan är tilltalet åter du, men riktat till två nya adressater. I slutstrofen (241–250) är duandet lika enträget som i de

14. Georg Brandes, ”Tale ved Runeberg-Festen 5. Febr. 1909 i Paris”, Georg Brandes, *Samlede skrifter. Attende Bind*, Kjøbenhavn & Kristiania: Gyldendalske og Nordisk Forlag 1910, s. 497.

15. Bo Pettersson, ”The Finnish national anthem in translation: deixis and national sentiment”, Pirjo Kukkonen & Ritva Hartama-Heinonen (eds.), *Mission, Vision, Strategies, and Values*, Helsinki: Helsinki University Press 2001, s. 187–194.

16. Se t.ex. Alessandro Serpieri, ”Translation and performance”, *Shakespeare in Europe*, Basel: University of Basel 2001, <https://shine.unibas.ch/translationserpieriprint.htm> (hämtad 19/2 2023).

närmast föregående strofernas apostrofering av Gud, men det föremål som utpekas är ett annat, fosterlandet. Och fosterlandet, det är folket, läsaren och lyssnaren. De har getts ord för åminnelse. ”Tag mot dem, dyra fosterjord!” löd maningen i ramfiktionsdikten ”Fänrik Stål”.

INKARNATIONEN

Så har Runeberg lagt ut och viktat sitt stoff. *Inventio* och *dispositio* är centrala steg i det retoriska arbetet. De är centrala också i Runebergs tidigare nämnda homiletiska kompendium. *Elocutio* brukar man på svenska benämna utförandet eller utformandet av språkdräkten. I Runebergs formulering beskrivs utförandet som det moment där det uppfunna och ordnade varder kött. ”Incarnation af det logiska skelettet, det stylistiska utförandet af hvad logiskt är disponerad”, kallar han det.¹⁷ Memorering av narrativ och av hopfogningen av dess delar ger stolpar för minnet. Jag har själv gått tillväga på det sättet då jag försökt memorera Döbelndikten. Metoden har varit till hjälp, även om den har fått lov att varvas med karbasen. Men den för inte ända fram. Vad den stöder är *memoria rerum*; för ordagrant minne krävs *memoria verborum*. I deklamationens hetta kan minnet bara medelbart transponera episk båge till talad vers, medan ett kriterium på god leverans är att den sker utan andra dröjsmål än konstfullt utlagda pauser. Dikten måste rinna till. Utantilläsning har fysiska beroenden, den kopplar in muskelminnen. Överflyttningen i minnet sker, säger många språk, *by heart*, *par cœur*. Hjärtat är dock bara en av de muskler som ska minnas.

Avgörande för Döbelndiktens memorerbarhet är dess starka metrisk struktur och det mönster av ljudande återkomster som bär bunden vers. Verstekniskt företer den både konservativa och mindre konservativa drag. Runebergs skolning hade gjort honom intimt förtrogen med det bundna uttryckets historiska villkor. Också dess praktiska omsättning intresserade. I sin tidning *Helsingfors Morgonblad* offentliggjorde han år 1833 en kort uppsats om metoden att uppläsa

17. J.L. Runeberg, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg*, Nittonde delen, Lars Huldén, Barbro Ståhle Sjönell & Pia Forssell (utg.), Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2004, s. 100. Hädanefter Runeberg, SS XIX.

bunden stil. Uppsatsens centrala tanke är att all deklamation av dikt måste hantera tanke och harmoni, idéinnehåll och klang, jämlikt. Uppfattningen är inte originell, påpekar Pia Forssell.¹⁸ Forskningen har förbigått hela uppsatsen.

Där ingår dock också en något mindre självklar poäng: den enskilda versraden har vad Runeberg kallar en isolerad, självbestående, harmonisk individualitet. Både gehör och tanke kan visserligen i minnet behålla förväntningar som går utöver radslut, skriver han. Men ett bortom raden påtrugat överskott förbryllar. Uppsatsen handlar visserligen om deklamation, ljudlig eller ”blott inbillad”, men ämnet är också hur en skald rätt inrättar sin vers. Om en författare uttryckt sin mening under en bestämd form bör formen iakttas vid uppläsning.

I flere af de moderna språken har man genom rimslut markerat för gehöret de puncter, (att bruka denna bild) då detsamma haft att börja liksom en ny mening. Rimmens betydelse är således likaså lätt insedd, som den är stor i språk, hvarest tonvigten och den deraf bestämda ovillkorligheten i harmonien icke är nog skarpt uttryckt.¹⁹

Runebergs metदानvisningar är tillämpliga också på dikten om Döbeln, författad ett drygt dussin år senare. Rimslut utgör i denna dikt överlag den punkt varefter ny mening tar vid. Överklivningar finns det gott om. Men de sker i god ordning och med förberedd och förväntad påfyllnad. De kommer inte flämtande, vilket de gör i ett avskräckande exempel som uppsatsen anför. Exemplet är på hexameter och förmodligen tillyxat av Runeberg. Det är inte olikt modernismens terrasserade vers, med *cliffhangers* av det slag vi känner från T. S. Eliots upptakt till *The Waste Land*. Runeberg anteciperar här modernismen och dess radbrytningsteknik, alltså något som *les anciens* senare skulle kritisera, enkannerligen med hans diktning som tillhygge.

Runebergs ideal är äldre. Ser man till föregångare i bruket av femfotad jamb, Döbelndiktens gångart, kan man säga att den snarast liknar 1500-talspoeten och dramatikern Christopher Marlowes *mighty*

18. Runeberg, SS XVII:2, s. 118.

19. J.L. Runeberg, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg*, Åttonde delen. 2, Lars Huldén, Barbro Ståhle Sjönell & Pia Forssell (utg.), Stockholm: Svenska Vitterhetssamfundet 2003, s. 59–62.

line med dess radstopp utan enjamberingar. Runebergs hantverk i upptimrandet av dikten kan för övrigt också till sitt strofbygge sägas svara mot radbygget. Stroferna är merendels fasta block, motiviska eller dialogiska helheter. Marlowes femfotade jamb var förvisso blank, alltså vers utan vad Runeberg kallade med rim markerad punkt. Efter Marlowe utvecklade Shakespeare sitt parlando, en allt mer ohindrat löpande jambisk pentameter. Det var det versmått som efter Shakespeares tyska genombrott blev germanska språks gängse vehikel för historisk dramatik. Runebergs val av meter för sin dikt förstärker på sitt sätt diktens drag av dramatisk historieframställning.

Som objekt för memorering anförs ofta prosa och bunden rimmad vers som varandras motsatser – svårast respektive lättast att minnas – med friversen i mellanposition. Runebergs val kan ses som en teknik för maximerad memorerbarhet. Dock brukar man inte beskylla honom för alltför strikt regelobservans: han utnyttjar inom versraden det metriska spelrum som svenskans prosodi öppnar för. Svenskan arbetar med tryckaccent och inte kvantitet, påpekade han i sin metoduppsats: harmonin är inte lika skarpt villkorad som i de antika språk vi har lånat vår metriska beskrivning av.

Hur illa det kan gå om man förbiser ovannämnda basfaktum påpekades för mycket länge sedan av metrikern J. A. Aurén i en uppläsning av Runeberg. ”Döbeln vid Jutas” är en skön sång, det medger han. Dock är det ”innehållet, men icke formen, som tjuvar oss”.²⁰ Aurén granskar diktens fyra första strofer och finner i dem femtionio metriska fel. Kritikens skarpaste udd är riktad mot förbisedd meter. Här återges diktens öppningsstrof med kursivering av dess av Aurén prickade förgriffligheter:

Herr prosten talte: ”Döbeln är en hedning,
Förtappad är han evigt, om han dör.
Jag kommer, varnar, bjuder tröst och ledning,
Och han, han ligger tyst en stund och hör;
Då reser *han* sig plötsligt upp i sängen:
”Drif ut prelaten,” ropar *han* åt drängen,

20. Johan August Aurén, *Bidrag till svenska språkets kvantitetslära*, Stockholm: Norstedts 1874, s. 156.

”Och akta *dig*, om *han* släpps in härnäst!”
Är det ett språk af en som nalkas döden?
Dock, han må svara sjelf för sina öden,
Jag har gjort nog som *menniska* och prest.”²¹

Aurén finner felen vara av olika art och olika grava.²² I de allra flesta fallen handlar det om stavelser – oftast enstaviga ord – som ”utan alla skäl” har gjorts långa. Värre – ”högeligen anstötligt” – är om metern förbises för att framtinga den rätta kvantiteten, något som sägs ske i början av de två sista verserna. En invändning vore att det som där sker i själva verket är en taktomkastning med koriamb eller vänd troké, och att med samma grepp och i samma meter har exempelvis Shakespeare skapat många verkningsfulla rader.

Det kan noteras att flera av de föregivna felen om de accentueras enligt meter i själva verket kan generera läsningar som är både möjliga och produktiva. Ett första exempel på produktiv prominens vore det för Aurén anstötliga *om* (2): betonat kan det tjäna som snabbkaraktäristik av Döbeln och prostens syn på Döbeln. Också efter de fyra första stroforna förekommer rikligt med föregivna meterfel som i själva verket sitter bra och ger versen tuggmotstånd, lästa *al dente*. Den tidigare nämnda apostroferingen av ”tappre Eek” (81–82) är ett sådant; den avsedda affektladdningen ökas starkt då felet begås. Vers och strof är i Döbelndikten så kraftigt timrade att det jambiska mönstret härskar också över inversioner och andra regelavvikelser. Auréns kritik bottenar i att han dömer ”efter den anförda metern”, som antas vara kvantitativt normerad. Mot hans utdömning kunde man ställa runebergskännaren Magnus von Platens votum: sägnerna är ”kanske inte det svenska språkets bästa diktverk, men avgjort det skickligaste, det artistiskt mest professionella”.²³

Syndernas summa var som sagt femtionio: de av Aurén funna felen har adderats ihop av Ruben G:son Berg. Som Berg såg det bottenade felfinnandet i bristande empiri. ”Den svenska versläran är ännu en terra incognita”, skrev han: den är blott alltför beroende av

21. Raderna 1–10.

22. Aurén, *Bidrag till svenska språkets kvantitetslära*, s. 156–158.

23. Magnus von Platen, ”Lätt och populärt om Fänrik Stål”, *Hufvudstadsbladet* 9/8 1988.

resehandböcker på och om andra språk.²⁴ Ett sekel senare var läget ett annat. Dessutom kunde äldre dikt nu betraktas tvärs igenom de erfarenheter som den under mellantiden segrande friversen hade gjort. Eva Lilja har i sitt grundläggande arbete *Svensk metrik* (2006) byggt en verslära på språkfrasen och därmed skapat en fungerande pragmatisk utgångspunkt för både beskrivning och kodifikation.

Ett exempel får visa tendensen. Exemplet är versmönstret i Runebergs ”Munter”, som utgörs av fyra trokéer. Första strofen (1–8) lyder:

Vackert var det att betrakta
Hjelten Adlercreutz, generalen,
Hur han kom så tyst och sakta
Till soldatens graf i dalen,
Hur han stannade vid randen
Och, med hatten sänkt i handen,
Såg den enkla bädd fullbordas,
Der Hans Munter skulle jordas.

”Mönstret har här starkt genomslag trots att prominenspositionerna bara delvis fylls av betonade stavelser. De inledande versraderna (1–2, även 7–8) etablerar regeln. I raderna 3–6 fylls mönstrets inledande prominensposition med ord som normalt är obetonade”,

skriver Lilja.²⁵ I en kortversion av metrikboken, mer lättsamt pedagogiskt formulerad, säger hon om samma exempel:

Versregeln kan liknas vid en spalje och orden, som sedan fyller den, blir lövverket. Det finns ett rutmönster i botten, men helheten fladdrar och lyser av grönska. Betonad stavelse bör fylla mönstrets starka positioner åtminstone i diktens första versrader för att man ska kunna uppfatta regeln när man läser. [. . .] Konstigt nog blir rytmen bättre om man bryter mot regeln lagom mycket, s.k. *birytmik*.²⁶

24. Ruben G:son Berg, ”Versifikatoriska synpunkter”, *Språk och stil* 1902:2, s. 62.

25. Eva Lilja, *Svensk metrik*, Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag & Svenska Akademien 2006, s. 66.

26. Eva Lilja, *Svensk verslära*, Stockholm: Norstedts Akademiska Förlag & Svenska Akademien 2008, s. 19.

Det är i birytmiken, samspelet och motspelet mellan versschema och talrytm, som metrisk vers testas för sin talbarhet. Då det gäller Fänrik Ståls sägner är talbarheten avgörande. Tänkbart är att regelbrotten hos Runeberg erbjuder en viktig förklaring till att sägnerna så ofta har beskrivits som verksamma på ett rent fysiologiskt plan, nämligen upprörande.²⁷ Det är inte bara de tändande orden som rör upp, det är hur de har lagts i munnen, som tal. Yrkesmannen Runeberg visste vad han gjorde, brotten begicks medvetet. Versläran kunde han. I en lärobok för skolbruk 1844 ingår ”Grunddragen af Latinska Metriken”, där texten är av Runebergs hand.²⁸

FINSKA FÄNRIKAR

Här anmäler sig åter en exkurs, en längre sådan. Denna gång gäller det sägnernas gestaltning på finska. Det är i sista hand i Runebergs sätt att värna om talfrasen man torde finna förklaringar till att sägnernas finska tolkningshistoria har blivit så intressant. Grunden till det som har kommit att kallas Paavo Cajanders översättning lades genom en fennomansk elits kollektiva insats, ett arbete som initierades av Julius Krohn år 1860.²⁹ De för uppgiften kommitterades ambitioner var till stor del kulturpolitiska. Man ville göra de på finska rätt okända sägnerna till nationens egendom, och man ville visa att finskan förmår vad svenskan förmår, ända in i det metriska uttrycket. Men den sökta perfektionen hade ett högt pris. Finskan har konsekvent tryckstark ordstart. Därtill minimerar finskan, som agglutinerande och artikelöst språk, tillgången på enstaviga ord och partiklar som kunde föregå tryckstark stavelse. Stigande rytm som byggs på jambisk fot kräver mycken kalkyl. Som fotvandring blir varje jambisk pentameter på finska till en ökenvandring. Den går att genomföra men skönt blir det inte, och skavsåren kommer att synas.

Här stötte oförenliga ambitioner samman, och de gjorde det mot en fond av solennitet som krävde koturner på fötterna. Sägnerna må med några undantag ha varit okända på finska. ”Vårt land” och dess

27. T.ex. von Platen, ”Lätt och populärt”.

28. Runeberg, SS XIX, s. 21–29.

29. Pertti Lassila, *Ihanteiden isänmaa. Julius Krohnin romanttinen fennomania ja kirjallisuus*, Helsinki: Yliopistopaino 2003, s. 141–148.

upphov var det inte. Lars Huldén låter i en dikt nationalskalden klaga över hur ”förgipsningen griper omkring sig”.³⁰ Det gjorde den tidigt. Oeftergivligt jambiska skulle sägnerna göras inte bara av det Krohn-Cajanderska kollektivet. På samma sätt hanterade Otto Manninen dem i sina tolkningar år 1909. De prokrustesmetoder samtliga tog till inbegrep främst synkoper och elisioner (*ol’, ov’, kenraal’*), expansion (*hurratahan, asehissa*) och diverse påhakningar (*katsahtaapi*), liksom konstlad ordföljd.

Först ett sekel senare framfördes motförslag. Teivas Oksala fram-excererade ett antal provöversatta fänrikar och visade bland annat att dikten om Döbeln går att förfinska utan gammaldags dödkött.³¹ Hans versioner visade också att det med bruk av koriamber vid radstart är möjligt att bibehålla det trokeiska måttet. Med Juhani Lindholms tolkningar kom 2007 en med finskan kongenial lösning.³² Lindholms basfot är trokén, generöst hanterad. Rimflätan är klart igenkännlig som förlagans men med stora variationer i utförandet, såsom halvrim eller daktyliska rim. Översättaren har därmed undgått de ingrepp som jamberna påtvingade sin översättare och som har gjort sägnerna aktade men museala, förgipsade. Det kan tilläggas att de tidiga översättningarna inte bara var troget taktfasta. Också originalets informationsframmatning följdes i dem trognare än i Lindholms version, där den friare rytmen till exempel i stroforna 11 och 13 motsvaras av större frihet gentemot narrativets sekvens och detaljer.³³

Pertti Lassila har pekat på vad de tidiga översättningarna i första hand nödgades avvåra under regeltvång.³⁴ Det var det omedelbara, lediga uttrycket, med dess air av naivitet. Just naivitet, enkelhet byggd på skicklighet, var för Runeberg en kardinaldygd hos dikt. Naiv var för honom den homeriska överensstämelsen mellan takt och sak, på samma sätt som det naiva för Schiller var det funna, aldrig det sökta.³⁵

30. Lars Huldén, *J. L. Runeberg och hans vänner*, Helsingfors: Schildts 1978, s. 21.

31. Teivas Oksala, *Runeberg ja Vänrikki Stool 2000-luvulla. Yhdeksän uutta suomennosta ja yhdeksän kolumnia*, Jyväskylä: Artipictura 2006, s. 121–141.

32. J. L. Runeberg, *Vänrikki Stålin tarinat. Ensimmäinen kokoelma*. Suomentanut Juhani Lindholm, Helsinki: WSOY 2007.

33. *Ibid.*, s. 133–134.

34. Pertti Lassila, ”Nyt Vänrikkit sotivat Runebergin hengessä”, *Helsingin Sanomat* 12/2 2008.

35. Jfr Runeberg, SS XIX, s. 24.

Detta uppnådde Runeberg, skriver Lassila, genom att dikta ”löysällä ranteella”: med avslappnad handled, med ledigt handlag. Det är en förträfflig finsk språkbild med övertoner av rytm och musikalitet, av konsertpianistens fingersättning. Utifrån nuets perspektiv, alltså på denna sida om den fria versens maktövertagande, är det lättare att få syn på de friheter man kunde ta sig redan i bunden vers.

STROFBYGGET

Med denna exkurs om sägnernas öden på det andra inhemska språket har vi redan övergått från diktens arkitektur till byggprinciperna, till timrets beskaffenhet, fogar och uppgradning. Versen är som sagt femfotad jamb, dock med elvastaviga rader i flertal (60 procent), med hyperkatalex och kvinnligt rim. Denna pentameter är föga uppseendeväckande men desto mer praktisk, ett beprövat transportmedel. I Döbelndikten handlar det alltså inte om metrisk uppvisningskonst av det slag Runeberg också kunde excellera i, exempelvis i ”Färd från Åbo” eller *Kung Fjalar*.

Det resonemang som ovan fördes om blockbygge som Runebergs övergripande versifikatoriska princip i dikten återupptas nu, ur memoreringsaspekt. Om minnet av det episka förloppet och dess perspektivförskjutningar hjälper vid memorerandet av den stora linjen, strof efter strof, så ger flätningen av rim inom strofen handfast minnehjälp. Strofen är tioradig enligt mönstret *AbAb CC dEEd*. Efter fyra korsrimmade rader kommer en tvåradig mittaxel med kvinnligt parrim, och efter mittaxeln en annan fyrradig. I denna är rimflätningen kiastisk. Man kunde alternativt tala om spegel- eller klammerrim, för att klarare ange hur det är tänkt att recitatörens minne ska turnera raderna. I varje strof läggs alltså, efter varandra, rim i kors, par och spegel. Ingenstans inom strofen upprepas ett rimslag, ingenstans förs ett rimband över från ett rimslag till ett annat.

Saken har veterligen inte framhållits, men den som vill lära sig dikten utantill – och den inläringen är ett pensum som rimligtvis avverkas strof för strof, kumulativt, inkrementellt – inser snabbt att den valda rimflätningen som mnemoteknisk formel är snillrik. Kontrollerna vid den snitslade banan är alla olika, på ett på förhand vetbart sätt. Man kan inte ta portarna i fel ordning. Mnemoteknik och

strofdynamik stöder dessutom varandra. Det spegelställda slutrimmet *d*, med en över tre rader utdragen förväntan följd av målgång på tryckstarkt rim, tillsluter strofens hela gestalt. Ofta räknar Runeberg ut full effekt av arrangemangets dramatiska potential. Då sätter sista stavelsen ner foten med besked, som i korpralen numro sjus avmätta

Och drägten är ej mannen, vill jag tro.
Skodd eller oskodd gör till saken ringa,
Sörj ni blott för, att vi få stå, ej springa,
Så hjälper nog sig foten utan sko.³⁶

Den kiastiska flätningen kan också utnyttjas för att ge maximalt eftertryck åt en versrads antitetiska strängning:

Ej här, derborta må vi pröfva svärden:
Med dessa trupper kan man trotsa världen.
Man väntar ej med dem attack, man gör.³⁷

Runebergs säkra handlag med det retoriska figurbeståndet, med antites och kiasm, anafor och parallellism, epizeuxis, asyndes och polysyndes, ses ofta belagt med exempel ur just denna dikt.³⁸ Det är exempel som läsare och lyssnare minns. Också en tredje adressat kan anas. Denna adressat är utantilläsaren, för vilken figurerna utgör förtätningar i texten, tjänliga som hållplatser för minnet. Memorierbarheten förs ner också på ljudnivå. Runeberg vet att semantisera sina versfötter med fonetiska uppvisningsnummer ljudliga nog för att kunna antas ingå i en mnemoteknisk strategi. Ett tidigt exempel är herr prostens indignerade Döbelncitat, ”*Drif ut prelaten’, ropar han åt drängen*” (6),³⁹ som dessutom runtom i strofen omges av varierande *r*-kluster. Detta rullande överträffas senare av Nord, trumslagaren:

36. Raderna 137–140.

37. Raderna 188–190.

38. Så t.ex. i Homéns *Poetik*, passim.

39. Kursiveringarna är mina.

”Herr general, väl är jag gammal vorden,
Och att som pojkar *drilla* blir mig svårt,
Men att ha *kraft* i *armen*, det är summan.

Skrik ni som *Armfelt*: *marsch*, *framåt*, *rör* trumman!
Och *Nord* slår *trögt* sin *hvirfvel*, men slår *hårt*.”⁴⁰

I kluster men också ensamt synes *r* vara en fonisk författarfavorit. Även de störste har rullande *r*. I upptakten till *Faust II* hör vi hur ”Felsentore knarren rasselnd / Phöbus’ Räder rollen prasselnd”. Hos Goethe är det solens vagn som här kommer rullande.

Denna studie började med de stora linjerna i ”Döbeln vid Jutas” och slutade vid detaljen. Det är som bekant där guden bor. Ska dikten memoreras måste det ske i minsta detalj. Ska den framsägas väl måste också linjerna vara både inpräntade och inkända. Tvåhundraftio verser måste rinna till, med full fart framåt, utan grundstötningar, ända i hamn. ”There is only one way to be a pilot and that is to get this entire river by heart”, skrev Mark Twain om att lotsa på Mississippi.⁴¹ ”Grund och kobbar memorerade som psalmverser” var den bild Tomas Tranströmer tog till, i ”Östersjöar”, för morfar lotsens yrkesminne.⁴² Det fanns en tid när sägnerna memorerades, hävdar en stark muntlig tradition. Här har tankar tänkts om hur det var möjligt.

40. Raderna 156–160. Kursiveringarna är mina.

41. Mark Twain, *The Portable Mark Twain*, Bernard DeVoto (ed.), New York: The Viking Press 1946, s. 64.

42. Tomas Tranströmer, *Dikter och prosa 1954–2004*, Stockholm: Bonnier Pocket 2012, s. 214.

STURE ALLÉN

Fred Karlsson

PROFESSOR STURE ALLÉN föddes nyårsaftonen 1928 i Göteborg och sammastädes skiljdes han hädan i midsommartid 2022. Han blev 93 år gammal. Bland hans mångahanda professionella insatser framträder två: datalingsvstens och akademiledamotens.

Sture Allén doktorerade 1965 vid Göteborgs universitet på avhandlingen *Grafematisk analys såsom grundval för textedering*. Redan i detta sammanhang hade han kommit in på det som skulle bli hans huvudsakliga långsiktiga språkvetenskapliga bidrag, att uppdatera den lexikografiska metodiken till datoriseringens tidevarv och tillämpa den storskaligt på analys och presentation av ordförrådet i modern svenska. Den första frukten av detta omfattande grupparbete blev genombrottsverket *Nusvensk frekvensordbok 1–4* (1970–1980).

De här volymerna erbjuder en uppsjö av kvalitativ och kvantitativ information om svenskans grafiska ordformer, lemman (böjda ords grundformer), homografer (morfologiska mångtydigheter på ordformsnivå, som ”buren” av substantivet ”bur” och verbet ”bära”) och kollokationer (återkommande fraser och ordgrupper). Från slutet av 1970-talet och tidigt 1980-tal kan nämnas också andra populära ordböcker såsom *Tiotusen i topp*, *Förnamnsboken* och *Svensk baklängesordbok*. Allén deltog aktivt i utformningen av *Svenska Akademiens ordlista* (SAOL), bland annat den 40:e upplagan (1971) och 45:e upplagan (2001).

Karriären fick skjuts och Sture Allén utsågs 1972 till professor i språklig databehandling vid Statens humanistiska forskningsråd. Det här var förmodligen den första humanistiska professuren i Europa som var avsatt för något som med dagens terminologi kallas digital humaniora. År 1979 permanentades professuren vid Göteborgs universitet för Allén med benämningen språkvetenskaplig databehandling. Under Alléns ledning byggdes här upp avdelningen Språkdata, med fortsatt inriktning på lexikologisk och lexikografisk datamaskinell analys av svenska.

Sture Allén avgick från sin professur 1993 men Språkdata levde via diverse transformationer vidare till dagens Institution för svenska, flerspråkighet och språkteknologi vid Göteborgs universitet, där profilområdet Språkteknologi utgörs främst av forskningsenheten Språkbanken Text. Enheten är en del av den svenska Nationella språkbanken, som är ett konsortium bestående av Göteborgs universitet, Kungliga Tekniska Högskolan och Institutet för språk och folkminnen. Språkbanken har en omfattande verksamhet samt många kontakter och samarbetsprojekt och -partner också i Finland, bland dem Svenska litteratursällskapet i Finland och den omfattande Kielipankki (vars främsta sökmotor Korp är en finsk tillämpning av motsvarande svenska).

År 1980 utsågs Sture Allén till ledamot av Svenska Akademien och innehavare av dess stol nummer 3, såsom efterträdare till professor Carl Ivar Ståhle, också han språkforskare. Alléns administrativa talanger och lexikografiska erfarenheter var av stor betydelse för den fortsatta utvecklingen av Akademiens ordboksverksamhet. Störverk som *Svensk ordbok* (1986) och *Nationalencyklopedins ordbok 1–3* (1995–1996) kom till, med Allén som medförfattare. För den stora allmänheten syns frukterna av Alléns och hans kollegers verksamhet tydligast i webbplatsen svenska.se och i Akademiens ordboksappar för mobiltelefoner. Allén var också initiativtagare till *Svenska Akademiens grammatik* (i fyra band, 1999), som – *mirabile dictu* – med sina nästan 2 800 sidor och under ledning av professor Ulf Teleman faktiskt är den mest omfattande grammatik i hela världen som någonsin avfattats för ett naturligt språk.

År 1986 blev Allén utsedd till Svenska Akademiens ständige sekreterare, en post som han innehade till 1999. Kring detta uppdrag har blåsten tilltagit under de senaste decennierna, av vilket Allén fick sin beskärda del vid tiden för den så kallade Salman Rushdie-affären på 1990-talet. Kontroversen gällde huruvida Akademien skulle stödja den iranske författaren och slutade med att flera ledamöter lämnade Akademien, vilket påverkat dess verksamhet ända in på 2010-talet. Allén var ledamot av Akademiens Nobelkommitté 1987–1999.

I SVT:s program Gomorron Sverige svarade Allén under 1980-talet på tittarfrågor om språk och framträdde även i andra radio- och tv-program. Han tog också initiativ till evenemangsserien Kvällar på

Svenska Akademien, som fortfarande pågår. I tv och radio framträdde han under många år i program som På ren svenska och Språkligheter.

Akademiledamoten, professor Sture Allén var en varm vän av Finland, också här hade han flera vänner. Han utsågs till filosofie hedersdoktor vid Åbo Akademi 1988, till hedersmedlem av Svenska litteratursällskapet i Finland 1991 och till utländsk ledamot av Finska Vetenskaps-Societeten år 2000.

MATTI KLINGE

Jobanna Ilmakunnas & Henry Rask

MATTI KLINGE, HEDERSMEDLEM av Svenska litteratursällskapet i Finland, föddes den 31 augusti 1936 i Helsingfors där han växte upp, studerade och verkade som forskare och professor. Klinge avled i Helsingfors den 5 mars 2023.

Efter studentexamen började Klinge studera historia vid Helsingfors universitet, där han avlade både filosofie kandidatexamen 1959 och doktorsexamen 1969. Han var forskare vid Finlands Akademi 1968–1970 och 1972–1975 och däremellan gästprofessor i Paris 1970–1972. Klinge utnämndes 1976 till professor i historia vid den svenska lärostolen vid Helsingfors universitet. År 1960 gifte sig Klinge med förlagsredaktören Marketta Vartiainen och paret fick två söner. Marketta Klinge översatte flera av makens arbeten till finska och stödde honom alltid i hans verksamhet.

I Matti Klinge har Finland förlorat en nydanande, mångsidig och ovanligt produktiv historiker. Matti Klinges historiesyn var bred och hela hans produktion präglas av ett intresse för vida perspektiv. Han tolkade och analyserade Finlands historia i en europeisk och internationell kontext, vilket inte alltid vann gehör inom historikerskrået. Genomgående teman i Klinges produktion är nationen, idéhistorien, kulturhistorien, personhistorien, universiteten och den akademiska världen. Det är inte lätt att få en överblick över och lokalisera alla de ämnen han berörde i de flertaliga publikationerna. Klinges intressen var talrika och han slutade aldrig samla källmaterial och idéer – och skissera sina följande böcker.

Matti Klinge hade en bred syn på historiskt källmaterial, varierande typer av källor är kännetecknande för hans forskning. Den europeiska litterära kulturen och boktryckarkonsten erbjöd Klinge otaliga inspirationskällor, något som också återspeglades i hans omfattande privata bibliotek. Som källmaterial och utgångspunkter för sina historiska analyser och tolkningar använde Klinge bland annat publicerade

brev och memoarer, diplomatisk korrespondens, politiska pamfletter, tidningar, reseskildringar, akademiska avhandlingar, riksdagsprotokoll, skönlitteratur, annonser, målningar, litografier och föremål, men även byggnader, platser och miljöer, bara för att nämna några exempel.

Litteratur i vid mening låg Klinge varmt om hjärtat. Han uppmanade sina studenter att bli medlemmar av Svenska litteratursällskapet i Finland – och av Finska Litteratursällskapet; nationen Finland var för Klinge odelbar och han verkade själv på båda inhemska nationalspråken. Han var intresserad av hur historia beskrevs och skapades i historiska romaner av exempelvis Leo Tolstoj, Alexandre Dumas, sir Walter Scott och Zacharias Topelius. Till författare som Klinge regelbundet återkom till och som närde hans tänkande hörde Proust, Montaigne och Cervantes. De fördjupade hans syn på det förflutna – och på sättet att skriva historia.

Matti Klinge var de stora syntesernas historiker. Två av dessa synteser är kopplade till Helsingfors universitet: *Studenter och idéer. Studentkåren vid Helsingfors universitet 1828–1960*, 1–4 (1969–1979, på finska 1967–1968) och *Helsingfors universitet 1640–1990*, 1–3 (1988–1991, på finska 1987–1990) är sammantagna en monumental Finlands lärodomshistoria. I dessa verk kan man skönja den centrala linjen i Klinges författarskap, och man känner igen metoden och greppet. Det är fråga om olika kollektiva miljöer, skildrade genom de nätverk aktörerna på scenen bildar. Grundingredienserna är desamma: Finland i centrum, med Sverige och Ryssland som de bestående medaktörerna och katalysatorerna. Metoden återkommer också i biografierna om två av Finlands nationalförfattare, med de talande titlarna *Den politiske Runeberg* (2004) och *Idyll och hot. Zacharias Topelius – hans politik och idéer* (2000) samt i *Furstendömet Idensalmi. Modernitetens projekt hos släkt nätverk i periferi* (2016, på finska 2006). Biografierna gav en modern syn på nationens stormän och förnyade forskningen om dem. Klinge var alltid intresserad av människorna, ett intresse han kombinerade med de stora perspektiven.

I sitt författarskap använde Klinge aldrig begreppet ”Norden” som summan av dagens nordiska stater. För honom var perspektivet alltid större, och han var själv en aktiv aktör i de forskningsnätverk som började undersöka och skriva om Östersjöregionen. Utöver Finland, Sverige och Danmark, ingick här också Ryssland, Baltikum, Polen

och norra Tyskland på ett självklart sätt. Klinge lanserade en djärv komparation med Medelhavsregionen. Hans böcker om Östersjöregionen, främst *Östersjövärlden* (1994) som utkom på åtta språk, väckte därför stort intresse utanför Finland.

Stort genomslag bland en större publik i Finland och Sverige vann Klinge genom några mindre essäsamlingar, i vilka han skickligt sammankopplade Finland som ryskt storfurstendöme med den självständiga republiken: *Runebergs två fosterland* (1983) och *Från lojalism till rysshat* (1988; bägge på finska 1972–1975). Med dessa mycket omdebatterade nytolkningar av Finlands historia blev Klinge på ett självskrivet sätt också i massmedia en återkommande kommentator av Finlands moderna historia. En strid ström skrifter av Klings hand följde under de följande decennierna. Hans enastående närvaro och aktivitet i forskarsamfundet och i offentligheten intygades av att hans publicerade alster fram till frånfallet uppgick till omkring 1 500.

För Matti Klinge var Europa den värld där han självklart rörde sig. Det här syns i hur han positionerade sig som en förespråkare för europeiska kulturvärden och som undervisande professor. Betydelsen av Europas historia och resor i Europa framkommer kanske tydligast i hans essäer, såsom *Euroopassa*, *Pietarissa* (1993) och *Kävelyllä Pariisissa* (1995), i den långa sviten av publicerade dagböcker (1999–2023), men också i memoarerna i sex delar (2012–2021). Klings memoarer är tidsbilder av det Finland han levde i, av resor han gjorde, av människor han mötte och böcker han läste. Därtill belyser memoarerna de metodologiska principer och teoretiska perspektiv Klinge var intresserad av, men som han inte alltid såg nödvändiga att förklara i sina publikationer – vilket också föranledde en del kritik.

I sin undervisning och verksamhet som professor i historia vid Helsingfors universitet betonade Klinge europeiska kulturtraditioner och styrkan av gemensamma institutioner såsom universitet, nationer och studentföreningar – men också betydelsen av gemensamma kulturella värden. Kunskaper i franska, tyska och latin gav tillgång till källmaterial och forskningslitteratur utöver det nationella och det anglosaxiska. Klinge uppmuntrade sina elever till mångsidiga språkstudier, utlandsvistelser och studier vid andra europeiska lärosäten.

En avgörande upplevelse för många av Klings elever var de resor som han företog med studenter och doktorander till Sverige,

Danmark och Ryssland, sedermera också till Baltikum, Tyskland, Polen, Frankrike och Spanien. För sina svenskspråkiga studenter ville han, i Runebergs och Topelius anda, också visa Punkaharju och andra för vår nationella identitet viktiga platser i finska Finland. Klinges pedagogiska sätt att exemplifiera historiska händelser, kollektiva minnen och personer med hjälp av stadsvandringar och besök på minnesplatser öppnade för resenärerna betydelsen av att uppleta även överraskande kontaktytor.

Historikern Matti Klinge lämnade ingen oberörd. Många var också de som inte ville ta till sig de omvärderingar han presenterade av Finlands historia, men desto fler var ändå de som förstod det nya i Klinges perspektivrika texter, även om man inte alltid höll med. Det är också så de flesta minns Matti Klinge i dag: alltid färdig att utmana äldre frågeställningar, alltid beredd att också möta motstånd. Han hade en förmåga att göra alla de ämnen han behandlade i skrift angelägna – här och nu.

År 2004 överraskade Matti Klinge också sin närmaste omgivning med en stor konstutställning med oljemålningar och akvareller. Den följdes av flera, publiktillströmningen var riktigt stor och mottagandet gott. Alla upplevde här en ny, mjukare sida av Matti. Den sidan mötte också hans studenter, för dem ställde han alltid upp. Han såg genuint studenterna som *spes patriae*, fosterlandets hopp, som det står ovanför ingången till Gamla studenthuset i Helsingfors!

MARKETTA SUNDMAN

Camilla Wide

PROFESSOR EMERITA MARKETTA SUNDMAN (född Soininvaara), hedersmedlem i Svenska litteratursällskapet i Finland sedan 2016, avled 2022 i en ålder av sjuttiotre år. Marketta Sundman växte upp i en finskspråkig familj i Helsingfors. Hon blev tidigt intresserad av svenska och andra nordiska språk och började studera nordisk filologi vid Helsingfors universitet 1967. Efter att ha blivit filosofie magister och filosofie licentiat vid Helsingfors universitet 1973 respektive 1979 fortsatte hon sin akademiska karriär i Åbo. Hon disputerade 1987 för doktorsgraden vid Åbo Akademi. Doktorsavhandlingen *Subjektval och diates i svenskan*, som belönades med Statsrådet Mauritz Hallbergs pris av Svenska litteratursällskapet i Finland, är ett banbrytande verk om svensk grammatik. Senare under sin forskarkarriär kom Marketta Sundman även att göra pionjärinsatser inom forskningen kring tvåspråkighet och svenska som andraspråk i Finland.

Marketta Sundman blev biträdande professor i svenska språket vid Åbo Akademi 1993. Under sin tid vid Åbo Akademi undervisade och handledde hon många blivande modersmållärare i de finlandssvenska skolorna, men även finskspråkiga som valt att studera svenska vid Åbo Akademi. Hon ledde också ett forskningsprojekt om tvåspråkighet, som visade att inläring av flera språk samtidigt inte leder till sämre resultat. Projektet resulterade i två böcker, *Tvåspråkigheten i skolan. En undersökning av språkfärdigheten hos en- och tvåspråkiga grundskolelever i Finland* (1994) samt *Barnet, skolan och tvåspråkigheten* (1998). Den senare boken riktade sig även till en bredare publik och föräldrar i tvåspråkiga hem.

År 1998 blev Marketta Sundman professor i nordisk filologi vid Åbo universitet, där hon arbetade fram till sin pensionering 2012. Redan under sin tid vid Åbo Akademi hade hennes brinnande intresse för grammatik kommit att riktas alltmer mot kontrastiva studier av svenska och finska. Vid Åbo universitet, där de flesta studenterna är

finskspråkiga, förstärktes detta fokus ytterligare. Hon ägnade sig samtidigt mer och mer åt svenska som andraspråk. Under åren 2007–2010 ledde hon projektet *På väg mot kommunikativ kompetens: tillägnandet av svenskans struktur hos finska inlärare* med forskare från Åbo universitet och Jyväskylä universitet. Projektet, som finansierades av Svenska litteratursällskapet i Finland, ledde till tre doktorsavhandlingar och ett stort antal vetenskapliga artiklar om hur finskspråkiga inlärare tillägnar sig svenskans grammatik.

Marketta Sundman belönades med flera priser för sin forskning. Utöver Hallbergiska priset av Svenska litteratursällskapet i Finland fick hon flera stora pris även i Sverige, bland annat Erik Wellanders pris (2000) samt Margit Pählsons pris (2008), som utdelas av Svenska Akademien till personer som gjort särskilt viktiga insatser för svenska språket. Marketta Sundman var även medlem av Finska Vetenskaps-Societeten sedan 2003. Vid Svenska litteratursällskapet i Finland var hon en mångårig och aktiv medlem i språkvetenskapliga nämnden fram till 2011.

Tack vare sin skicklighet och breda kompetens anlätades Marketta Sundman ofta som sakkunnig vid till exempel bedömning av doktorsavhandlingar i både Finland och Sverige. Hennes expertis uppskattades också utanför de akademiska kretsarna. På uppdrag av tankesmedjan Magma utredde hon för- och nackdelarna med tvåspråkiga skolor 2013.

Som professor engagerade sig Marketta Sundman även starkt i undervisning och administration. Det nordiska perspektivet spelade en viktig roll för henne. Intresset för Norden väcktes redan under gymnasietiden i samband med en språkkurs i Norge. Under sin yrkeskarriär var Marketta Sundman bland annat under flera år ansvarig för Finlands deltagande i de årliga sommarkurserna för universitetsstudering i nordiska språk.

Marketta Sundmans glada och medryckande skratt hördes ofta i universitetets korridorer. Hon var en inspirerande och uppmuntrande lärare, handledare, kollega och chef. Vi är många som minns henne med stor saknad, värme och uppskattning.

I HLS 98 medverkar följande författare:

Carola Envall, f. 1958, teol.dr, forskare i systematisk teologi vid Åbo Akademi. Disputerade 2021 på avhandlingen *Hand av sol. Den taktila förnimmelsens funktioner i jagets relation till Gud i Solveig von Schoultz lyrik*. Som forskare är Envall intresserad av relationer mellan religion, konst och skönlitteratur, särskilt poesi, och söker samverkan mellan teologisk och litteraturvetenskaplig forskning. Studiet av von Schoultz lyrik fortsätter.

Miranda Geust, f. 1996, fil.mag., är doktorand i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi. Avhandlingsarbetet behandlar samspelet mellan queera relationer och miljöskildringar i Tove Janssons senare prosa. Geust har även medverkat i projektet *Den finlandssvenska antifascismen*, finansierat av Svenska litteratursällskapet i Finland.

Marita Hietasaari, f. 1961, fil.dr, forskare i litteratur vid Uleåborgs universitet. Disputerade 2011 på sammanläggningsavhandlingen *Totta, tarua vai narrinpeleä? Lars Sundin Siklax-trilogian (meta)fiktiivinen historiankirjoitus*. Har sedan dess intresserat sig för representationer av krig i historiska romaner. Hon har skrivit en populärvetenskaplig fackbok *Sodan muisti. Talvi-, jatkosota ja Lapin sota 2000-luvun historiallisessa romaanissa* (2016). Under de senaste åren har Hietasaari forskat i inbördeskrigslitteratur och skrivit flera artiklar om ämnet, till exempel om Antti Tuuris och Kjell Westös romaner. För närvarande forskar Hietasaari i tidigare skildringar av inbördeskriget i finlandssvensk litteratur, speciellt i Leo Ågrens och Sigrid Backmans författarskap.

Sirpa Kähkönen, f. 1964, är författare och har specialiserat sig på historiska och samhällseliga ämnen. Kähkönens romansvit, Kuopio-serien, kartlägger den civila befolkningens öden i en småstad i östra Finland under 1900-talets kristider och analyserar krigens arv i finska familjer. Kähkönen är också dramatiker och kolumnist.

Robert Schweitzer, f. 1947, fil.dr, arbetade som biträdande huvudbibliotekarie och intendent för handskrifter vid Lübecks stadsbibliotek. Han var ansvarig för Östersjösamlingen, medgrundare av Bibliotheca Baltica och sekreterare för dess arbetsgrupp (1992–2008). Han studerade historia vid universiteten i Marburg och Helsingfors och disputerade 1978 på en doktorsavhandling om det autonoma Finlands ställning i det ryska imperiet 1863–1899. Han valdes in i Baltische Historische Kommission 1985 och fortsatte sin forskning om ryska rikets nationalitetspolitik, och blev korresponderande medlem i flera vetenskapliga föreningar i Finland (SLS, SKS, VSKS, SSKS). Vidare undersökte han tyskarnas historia i Finland som hedersforskningsledare för Aue-stiftelsen (1991–2019). Vid sin pensionering från bibliotekarietjänsten 2008 forskade han om statssekreterare Alexander Armfelt, till en början med anslag från SLS.

Christoffer Sundman, f. 1957, dipl.ing., är patentombud samt föreläsare och författare i immaterialrättsfrågor. Sundman är intresserad av det långa 1800-talet i Finlands historia och har publicerat uppsatser i historiska och personhistoriska ämnen i *Historisk Tidskrift för Finland* 2006:3 och 2018:4, *Åländsk Odling* 64 (2007) och *Genealogiska Sällskapets i Finland årsbok* 48 (2015) samt essäer i *Historiska och litteraturhistoriska studier* 81, 83, 87 och 92.

Clas Zilliacus (f. 1943) är prof. em. i litteraturvetenskap vid Åbo Akademi. Han disputerade 1976 på avhandlingen *Beckett and Broadcasting* och har intresserat sig bland annat för medie-, teater- och dramaforskning samt presshistoria. År 2000 utgav han *Finlands svenska litteraturhistoria* II, med Michel Ekman som redaktör. Den aktuella uppsatsens intresse för metrik syns i hans installationsföreläsning om en dikt av Tua Forsström (i *Tidskrift för litteraturvetenskap* 1985), i översättningar av Shakespeares dramatik, i aktivt arbete inom redaktionsrådet för Zacharias Topelius Skrifter (SLS), och i *Gripna tillfällen* (2023), ett privattryck med tillfällesdikter.

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND (SLS)

- SLS är ett vetenskapligt samfund grundat 1885. Vår uppgift är att samla in, bearbeta och offentliggöra vittnesbörden om den svenska kulturen i Finland, att främja inhemsk forskning om det svenska språket och den svenska litteraturen samt att främja inhemsk litterär verksamhet på svenska med pris och stipendier.
- SLS är en av de stora privata finansörerna av forskning inom humaniora och samhällsvetenskaper på svenska i Finland. Stöd till forskningsprojekt kanaliseras huvudsakligen via universiteten.
- SLS ger ut vetenskaplig litteratur inom humaniora och samhällsvetenskaper. Mottot är *Hållbar utgivning*, vilket innebär hög och bestående vetenskaplig och facklitterär nivå, noggrant redaktionellt arbete, högklassig grafisk utformning och miljömedvetenhet i produktionen. Utgivningen omfattar ämnen som litteratur- och språkvetenskap, historia, folkloristik och etnologi, statsvetenskap och sociologi. Årligen utkommer cirka 15 volymer. Samtliga böcker utkommer även digitalt.
- SLS omfattande arkivverksamhet dokumenterar finlandssvenskarnas kultur, språk och traditioner. Arkivet tar emot och förtecknar brev, manuskript, fotografier och andra handlingar av historiskt, litteraturvetenskapligt, kulturhistoriskt och biografiskt intresse. Materialet är tillgängligt för forskare och allmänhet. Arkivets enheter finns i Helsingfors och Vasa.
- SLS upprätthåller ett vetenskapligt bibliotek med inriktning på den svenska kulturen i Finland. I biblioteket ingår litteratur om person-, kultur- och språkhistoria. Här finns även flera bokhistoriskt värdefulla samlingar.
- SLS är en av de största förvaltarna av privata allmännyttiga medel i Finland. SLS äger och förvaltar bland annat Svenska kulturfonden. Målsättningen för förmögenhetsförvaltningen är en stabil och förutsägbar direktavkastning. Med avkastningen finansieras vår verksamhet, utdelningen av pris och stipendier samt Svenska kulturfondens utdelning.

- SLS delar årligen ut litterära priser till framstående skönlitterära och vetenskapliga författare. Stipendier och forskningsmedel beviljas på ansökan.
- SLS är en förening som är öppen för alla som är intresserade av verksamheten. Medlemsavgiften är 25 euro per år. Som medlem får du medlemstidningen *Källan* med två nummer per år, årsboken *Historiska och litteraturhistoriska studier* samt rabatt på våra böcker (50 procents rabatt på ett exemplar av varje bok). Du kan ansöka om medlemskap på sls.fi.

HISTORISKA OCH LITTERATURHISTORISKA STUDIER

Historiska och litteraturhistoriska studier (HLS) är Svenska litteratursällskapets årsbok. Det första numret utkom 1925, och sedan 2017 ges HLS även ut digitalt på adressen hls.journal.fi.

I HLS publiceras vetenskapliga artiklar samt essäer och översikter i historia och litteraturvetenskap med anknytning till den svenska kulturen i Finland. Artiklarna har granskats av två utomstående sakkunniga, medan essäerna och översikterna har granskats inom redaktionen.

HLS-redaktörerna, som företräder historia respektive litteraturvetenskap, avgör om insända bidrag tas med i volymen. De tar ställning till om bidragen ska genomgå kollegial granskning och begär in granskarutlåtanden. De beslutar också i samråd med SLS om eventuella teman och beställer artiklar och essäer kring särskilda ämnen eller personer man vill lyfta fram.

Förslag på bidrag till årsboken lämnas in per e-post till redaktörerna och manus till antagna bidrag lämnas in på adressen hls.journal.fi. För närmare information om tidtabellen samt om längden på bidrag, noter etc., se <https://hls.journal.fi/about/submissions>.

Medlemmar kan välja att läsa årsboken digitalt eller få den hemskickad i tryckt form. Den kan även köpas i väl sorterade bokhandlar eller beställas via SLS webbplats.

